

Eticko-výchovné a kultúrne stratégie slovesnej tvorby

Igor Lomnický

Eticko-výchovné a kultúrne stratégie slovesnej tvorby

Igor Lomnický

Názov:

Eticko-výchovné a kultúrne stratégie slovesnej tvorby

Autor:

doc. PaedDr. Igor Lomnický, PhD.

Recenzenti:

prof. PhDr. Dalimír Hajko, DrSc.

doc. PaedDr. Ľubica Predanocyová, PhD.

Prax v centre
odborovej didaktiky,
odborová didaktika
v centre praktickej
prípravy

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-15-0368. Je výstupom projektu Prax v centre odboro-vej didaktiky, odborová didaktika v Centre praktickej prípravy.

ISBN 978-80-558-1552-7

EAN 9788055815527

Obsah

Úvod	5
1 Vymedzenie vzťahu etiky a literatúry kultúrnymi hodnotami	7
1.1 Mravnosť kultúry a etické aspekty kultúrnej identity	7
1.2 Problematika etických atribútov morálnosti a mravnosti v literatúre	9
1.3 Hodnotové a motivačné impulzy vzťahu etiky a literatúry	13
1.4 Literatúra ako zložitý historický, spoločenský a umelecký fenomén	15
2 Slovo ako strategický nástroj tvorivých kultúrnych činností	20
2.1 Sila slova z etického a kultúrneho hľadiska	20
2.1.1 Slovo a slovná výpoveď	22
2.1.2 Pochopenie eticko-literárnych súvislostí identifikácie slovného znaku	23
2.2 Hodnotový osud slova	26
2.2.1 Etické a estetické hodnoty v tvorbe a recepcii	29
2.3 Tvorivá a kritická interpretácia literárneho diela ako udalosti	31
2.3.1 Stratégie spätosti textu a významu	33
2.3.2 Dielo a jeho činnostné bytie	35
2.3.3 Hodnotové presahy recepcie literárneho diela	36
2.3.4 Hodnota a jej reflektovaná hodnotovosť	42
2.3.5 Idealizácia a kritika ako protipóly hodnotovej diferencovanosti diela	45
2.4 Identifikovateľnosť kultúrnej hodnoty ľudskej tvorivosti	47
2.5 Hodnoty ľudských výtvorov v kontexte spoločenskej praxe	52
2.5.1 Riziko redukcie ontologického statusu diela	59
3 Autentickosť a tvorivosť ako kľúčové princípy slovesnej tvorby	61
3.1 Tvorivé bytie nepokoja	61
3.1.1 Mechanizmus rozvíjania tvorivej činnosti	63
3.1.2 Etická a umelecká reflexia skutočnosti	65
3.2 Autentické limity tvorivého ľudského života a existencia hodnôt	67
3.2.1 Hodnotový dynamizmus v kultúrnej tvorbe	69
3.3 Kritické premýšľanie ako súčasť nepokoja literárneho bytia	71
3.3.1 Etická osobitosť kultúrneho času v literárnej tvorbe	73
3.4 Tvorivé modelovanie situácií ľudskej existencie prostredníctvom literárnej tvorby	75
3.4.1 Tvorivý text ako systém interpretačných inštrukcií	79
3.5 Axiologický pojem domova v tvorbe a jeho hodnotové pole	81

4	Etické stratégie výchovy hodnotami v tvorivej činnosti	84
4.1	Výchovné stratégie k hodnotám v kontexte etických imperatívov	84
4.2	Etické stratégie komunikovanej skúsenosti a zážitku vo výchove	85
4.3	Čitateľská konkretizácia v podobe nadobúdania autentickej skúsenosti	88
4.4	Eticko-výchovné prístupy k tvorivému interpretovaniu umeleckého posolstva	92
4.5	Mravná kultivácia človeka v literárno-etickej reflexii	95
4.5.1	Aktuálny fenomén etického a kultúrneho vyprázdnenia ľudského slova v súčasnosti	97
	Záver	101
	Literatúra	103

Úvod

*„Literatúra a umenie, ktoré vo svojej podstate sú duchovnosťou,
majú viesť svojím spôsobom k svetlu budúcnosti.“*

- S. Veigl

Monografia pojednáva o problematike vzťahu etiky a literatúry, ktorý je dôležitou súčasťou kultúrneho života. Ide o etické a výchovné stratégie motivujúce k hľadaniu hodnôt, ktoré sú literatúrou sprostredkované. Hodnotná tvorba je nielen prejavom zrelosti autora, ale zároveň, ba predovšetkým, umeleckým komunikovaním jeho výpovede o živote. Nie však takej, ktorú chcú doslova v masovom meradle ľudia počuť, ale naopak, ktorá ich motivuje k premýšľaniu o hodnotnej skutočnosti sveta a oslobodzuje ich od manipulácie konzumného spôsobu života.

Publikácia je orientovaná na dôležitú oblasť slovesného umenia, ktoré je významným prúdom kultúrneho diania. Etika, ktorá sa zvyčajne nepripomína v súvislosti s literatúrou, je z nášho pohľadu jej dôležitou súčasťou. Implicitnosť etiky v tvorbe je však potrebné hľadať a objavovať z dôvodu čitateľskej kultivovanosti, z potreby byť sám sebou, byť autentickou a tvorivou bytosťou. Z eticko-výchovného hľadiska je to cesta k ľudskej múdrosti.

Štruktúra monografie je usporiadaná tak, aby obsahla podstatné súvislosti vzťahovej korelácie kultúry – literatúry – etiky. Z tohto pohľadu logicky v publikácii dominujú tieto obsahové roviny: kultúrno-literárna, semioticko-axiologická a eticko-výchovná. Vzťah etiky a literatúry a ich teoreticko-metodologická reflexia je v práci rozvinutá aj v podobe literárnovednej, literárno-historickej a eticko-kritickej analýzy. Zmyslom monografie v konzistentnej podobe je naplnenie nasledovných cieľov:

1. Vymedzenie vzťahu etiky a literatúry kultúrnymi hodnotami. Ide predovšetkým o etické pochopenie širšieho rámca kultúry. Integrálnou súčasťou tohto procesu sú etické aspekty kultúrnej identity, mravnosti kultúry a kultúrnej hodnotnosti života. V publikácii je zdôraznená skutočnosť, že etická a ontologická podstata kultúry nemôže podliehať operatívnej zámernosti, pretože by bola jej popretím. Predtým spomínaná kultúrna hodnotnosť života je žiaducou alternatívou voči pragmatickej časovosti, účelnosti a degradácii kultúry a špecificky literatúry. Spracovanie etických súvislostí témy smeruje k porozumeniu zložitosti kultúrnych a literárnych procesov, k ich objasňovaniu, reflektovaniu a vhodnému aplikovaniu v procese etickej výchovy.

2. Porozumenie hodnoty slova v literárnej tvorbe. V obsahovej štruktúre ide o dimenziu slova ako slovnej výpovede, ako nástroja tvorivých kultúrnych činností, ako axiologického pojmu vyjadrujúceho jeho hodnotový osud. Z hľadiska správnej interpretácie slova a celého literárneho textu je podstatné pochopenie širších

teoretických eticko-literárnych súvislostí identifikácie slovného znaku. V tejto časti publikácie sú nevyhnutné interdisciplinárne prieniky literárnej vedy – najmä literárnej komunikácie, semiotiky a axiológie – so špecifickým zameraním na hodnotu umeleckého textu.

Osobitne je v monografii zvýraznený antropologický koncept tvorby zameraný na autenticnosť. Smeruje to k pripomenutiu nevyhnutnosti zmeny hodnotovej paradigmy v literatúre. Pluralizmus prístupov a metodologických hľadísk je základnou podmienkou úspešnosti skúmania každého, čo len trocha zložitejšieho spoločenského javu. Vzťah etiky a literatúry je toho názorným príkladom. V doterajšej umeleckej a konkrétne v literárnej tvorbe dominovala orientácia na múdrosť či umnosť slova, ktoré človeku prináša poznanie. V intenciách tejto myšlienky sa darilo predstaviť, že literárna tvorba a jej produkt – literárne dielo nemôže byť ničím viac ako jednou z výpovedí o skutočnosti, správou o nej, posolstvom, poučným obrazom, či slovným znázornením čohosi pozoruhodného. V súčasnosti sa čoraz väčšími presadzuje názor, že literárne dielo je viac ako výpoveď, hoci umná, umelecká, literárna a preto slovesná. Je to dielo, ktoré je samo osebe pre ľudí životne dôležité a to tým, že oslovuje každého človeka svojisky a v každom čase býva inak užitočné. V tom tkvie jeho príťažlivosť pre etickú výchovu.

3. Vzťah etiky a literatúry so zameraním na výchovu hodnotami. Eticko-výchovný kontext práce je zdôraznený – popri formuláciách sprevádzajúcich text priebežne, ide prevažne o implicitnú textovú výpoveď, korešpondujúcu s výchovou – predovšetkým v kapitole venovanej výchove hodnotami a prezentujúcej literárne inšpirácie pre etickú výchovu. Aby bol človek naozaj celým človekom, potrebuje čo najbohatšiu ľudskú skúsenosť. Okrem reálnej skúsenosti z medziosobných vzťahov, existujú aj spôsoby a prostriedky odovzdávania skúsenosti tak, aby o nej človek nielen vedel, ale aby ju prežil, aby sa stala jeho skúsenosťou. Takýmito prostriedkami sú umelecké diela a predovšetkým literárna tvorba. Význam literárneho diela je spomedzi všetkých umení najkonkrétnejší a najpredmetnejší.

Umenie je model hodnotovej skutočnosti, a preto je na porovnávanie priam predurčené svojou „modelovosťou“, tým, čo zdôrazňuje a zviditeľňuje. Prítom umelecké dielo neponúka iba akýsi „záznam“ toho, čo prežili tí druhí a čo ja nikdy nestihnem, pretože nemôžem byť všetkým, ale umenie môže byť aj modelom celkom vykonštruovanej skutočnosti. Umenie nie je a ani nemôže byť len odrazom reality, ale je to aj fikcia, ktorá je osožná nielen tým, že prináša estetický zážitok, ale najmä tým, že ozvlášťuje skutočnosť. Je zmyslom umenia, aby nás jeho hodnota zaujala a to tak estetická, ako aj etická. Keďže dôležitou súčasťou etickej výchovy je zážitkové učenie, práve literatúra a jej posolstvo je príležitosťou nielen na hodnotnú výchovu v zmysle interiorizovania poznatkov, zakúšania novej skúsenosti, ale aj príležitosťou na vvedenie do sveta fantázie, modelového sveta ľudskej inakosti a zážitkovej tvorivosti.

1 Vymedzenie vzťahu etiky a literatúry kultúrnymi hodnotami

1.1 Mravnosť kultúry a etické aspekty kultúrnej identity

Vzťah etiky a literatúry sa týka širšieho kultúrneho kontextu. Čím komplikovanejšie sú kultúrne pomery spoločnosti, tým rozmanitejšia je jeho literárna činnosť. Kultúra literatúry však úzko súvisí s kultúrou jazyka a celkovou výchovou ku kultúrnosti v zmysle kultúrnej identity. A to je problematika, ktorá z vedeckého aj výchovného hľadiska intenzívne rezonuje v nedávnej minulosti, ako aj v súčasnosti. Podstatnými myšlienkami odkrývajúcimi problematiku kultúrnej identity, je široká oblasť kultúrnej tolerancie, ktorá práve prostredníctvom literatúry a umenia ako špecifických oblastí kultúry, môže byť najlepšie demonštrovateľná.

Pre pochopenie týchto súvislostí je dôležité porozumieť kultúre a jej mravným postulátom. Východiskom nám môže byť významný kulturologický počin L. Hanusa (1997, s. 26), orientovaný na fenomén kultúry, „v ktorom sa deje všetko ľudské bytie, ľudské myslenie, konanie, snaženie. Špecifický svet človeka oddávna volá sa – kultúrou“.

Kultúra je kultúrou práve pre všetky atribúty ľudské a pre komplexne ľudské nazeranie na človeka, ktorý nielen existuje, ale aj myslí, tvorí, cíti, miluje a teda v tomto najširšom kontexte žije. „Kľúčovým problémom kultúry sú preto ľudské vzťahy a spolužitie, ich normy a pravidlá. Je to vlastne problém spoločenského poriadku“ (Višňovský, 2010, s. 22).

Život civilizovaného a kultúrneho človeka je motivovaný nielen hodnotami už dosiahnutými, ale najmä takými, ktoré sú v tom čase považované za cieľové a navyše normami, ktoré sú vo svojej podstate tiež konceptuálnymi, myslenými hodnotami, ale najmä v prípade etiky bývajú formulované ako príkazy, čiže imperatívne. Každá oblasť kultúrnej činnosti má svoju hodnotu – platí to aj pre vedu, umenie a výchovu – len ju musí dôkazovo odprezentovať a komunikovať. Uvedomujúc si myšlienku mravnosti kultúry, je potrebné neustále aktualizovať hodnotnosť tejto výpovede a pripomínať otázku zmyslu a podstaty kultúry aj v súčasnosti. S cieľovým zameraním publikácie úzko súvisí základná myšlienka: kultúra sa oceňuje ako hodnota. Keďže ide o ľudskú činnosť, nevyhnutne musí byť diferencovaná a spojená s hodnotovou normou. Vo všeobecnosti však môžeme konštatovať, že samotná kultúra je normou a normou kultúry je sám človek. „Tvrdenie, že kultúra vyplýva z bytostnej štruktúry ľudskej prirodzenosti, a preto normou kultúry je ľudská norma, je výpoveď, ktorú si nestaviame apodikticky, na začiatku, ale na konci; je to výsledok skúmania, ku ktorému chceme dôjsť“ (Hanús, 1997, s. 27).

Posilnenie našej kultúrnej identity nám zároveň umožňuje viesť dialóg ponad kultúrne hranice a tak participovať na šírení kultúrnych a etických hodnôt. V tejto súvislosti P. Liba rozvíja myšlienku neustáleho obnovovania a oživovania národnej

kultúry: „Zaiste sme svedkami i účastníkmi vzájomného prekryvania, ovplyvňovania a prieniku jednej kultúry do druhej. Prijať tento veľký dialóg rozličných kultúr, epoch, civilizácií neznamená útlm vlastnej národnej kultúry a literatúry. Naopak, porozumieť im a prijímať ich znamená byť sám sebou, obnovovať sa nimi. Lebo literárne kultúry, ktoré sa neobnovujú, ktoré sa netvorí, umierajú. Tak to bolo v minulosti, tak je tomu aj dnes. Len živá kultúra pomáha človeku byť dobrým, len ona mu napomáha nachádzať zmysel vlastného dejinného jestvovania a poslania“ (Liba, 2001, s. 5).

Kultúrne a jazykové dedičstvo – začaté vierozvestami sv. Cyrilom a sv. Metodom, ktorí v ťažkých podmienkach vykonali veľkolepé dielo, keď „otvorili uši hluchým a rozviazali jazyk nemým“ a vychovali svojich učeníkov a nasledovníkov – prevzaté od mnohých generácií našich predkov, má neobyčajný význam nielen ako svedectvo o jazyku, lež najmä o národe. V tomto dedičstve je zahrnutá stáročná duševná práca a ľudská skúsenosť príslušníkov nášho národa spojených pevnou vôľou hovoriť materinským jazykom a tým ho zároveň ustavične zdokonaľovať a prispôsobovať ho novým potrebám. Jazykové dedičstvo je nám aj dnes mimoriadne vzácne, lebo sa v ňom ohlasujú dejiny, um a práca našich predchodcov, tých, ktorí neprestajne tvorili a kultivovali slovenský jazyk ako najdôležitejšiu súčasť našej národnej kultúry, ba i nášho národného bytia.

Každý jazyk vo všeobecnosti považujeme za posvätný status každého spoločenstva, lebo ním sa reprezentuje a realizuje. Nedávne roky neprikladali jazykovému vlastníctvu a vlastníctvu ako takému rozhodujúcu váhu, zľahčili postoj občana k jeho základnému dorozumievaciemu prostriedku a založili proces svojvôle voči tomu, čo každý kultúrny národ považuje za nedotknuteľné a nediskutovateľné. Zúženie jazykových funkcií na prostý nekontrolovateľný styk, školskú prax, štylistické, rétorické a komunikačné cvičenia síce neznamenali stratu jeho kultúry, no neprehľboval sa ponor do jeho etiky. Potvrdzujú to aj slová J. Ch. Korca : „Ľudský svet sa až rečou stáva domovom, ktorý ľudia obývajú. Až cez reč sú ľudia zapájaní do jednoty ako jedna rodina, obývajúca domov sveta. Pravda, v našom svete, kde vládne veda a technika a politika, reč sa už stala čírym prostriedkom informácie a to čo najúspornejšej a rýchlej informácie. Reč stratila svoju hĺbku, svoju sviežosť a svoju životnosť. Vymizlo z nej tajomstvo živého symbolu“ (Korec, 2001, s. 100).

Tak ako existuje ekológia životného prostredia, tak existuje aj ekológia jazyka. Tak ako príroda nesie celé univerzum, v ktorom všetko má svoj zmysel a svoje miesto, tak i jazyk predstavuje živý organizmus, ktorý je homogénny a ktorého prvky sú vzájomne solidárne, to znamená, že sú v rovnováhe. Každý neorganický zásah vyvoláva v jazyku niečo ako šok, ktorý narúša stabilitu a umŕtvuje zákonité pnutie v celom systéme, čo sa potom prejavuje v rozličných rovinách jazykovej praxe, v ktorej sa potom množia deformácie a podľa ktorej môžeme, ba musíme hodnotiť všeobecnú kultúrnu úroveň spoločnosti. V tejto súvislosti možno poznamenať, že sme v paradoxnej situácii, lebo na jednej strane máme rozvinutú jazykovedu s dlhou

a bohatou tradíciou, takisto máme vyspelú literatúru, ktorá z jazyka čerpá a ktorá ho zároveň kultivuje, na druhej strane však jazyková prax je na nízkej úrovni. Je to hodnotový obraz vzťahu hovoriacich nielen k slovenčine, ale aj k primárnym veciam tohto sveta, k človeku predovšetkým. Každý používateľ jazyka vyjadruje cez svoj prejav vzťah k sebe samému a k druhým ľuďom. Človek chtiac-nechtiac musí prijať poznanie, že reč je v bytostnom spojení s človekom a s celými spoločenstvami ľudí.

„Každý jazyk ako zložitá znaková sústava, nielen zobrazuje svet, ale ho aj artikuluje na jednotlivé javy, ktoré opätovne homogenizuje do celkov, reflektujúcich skúsenosť ľudí, ktorí daný jazyk používajú. Tým sa jazyk podieľa na tvorbe „prirodzených svetov“, ktorých je v zásade toľko, koľko je existujúcich národov ako „osobností človečenstva“, a ktoré sú pritom ešte aj osobnostne, jedinečne diferencované“ (Brožík, 2004, s. 126).

1.2 Problematika etických atribútov morálnosti a mravnosti v literatúre

Konštatovanie bytostnej súvislosti kultúry s človekom je inšpiráciou aj pre vzťahovú koreláciu literatúry s človekom. Cez literatúru v kultúrnom kontexte lepšie poznáme človeka a to tak tvorcu, ako aj recipienta. Odhaľuje sa nám tým štruktúra ľudskej bytosti a jej existencie vo všetkých etických atribútoch. Ide predovšetkým o fenomén ľudskej slobody, personality, plnosti bytia, tvorivosti, ale aj ambivalencie, povýšenosti a prázdnoty. Prejavy tohto napätia a často aj vonkajšieho zápasu sú predmetom umeleckej tvorby a jej originálneho spracovania. Ukážka ľudskej veľkosti, ale aj biedy je najexponovanejším textovým libretom s najväčším očakávaním a najsilnejšou odozvou. Rozpätie medzi krajinami, teda „plnosťou bytia a prázdnotou ničoty“ (Hanus, 1997, s.28), je vymedzením ľudského života z hľadiska jeho prežívania a je osobitným predmetom štúdia kultúrnej antropológie.

„Kultúra v užšom zmysle je predovšetkým činnosť ducha – od poznania vied, cez tvorivú činnosť umelcov, vzdelávanie a rozvíjanie mravnej atmosféry života, až po prejavy náboženské, ktoré dávajú životu pečať dôstojnosti a obohacujú ho úctou k človeku, k rodine, národu, upevňujú spoločenstvo vernosťou, obetavosťou a tvoriť láskou. Toto všetko utvára človek svojou kultúrou. Alebo by utvárať mal“ (Korec, 2001, s.9).

Literárna tvorba je z tohto hľadiska dôležitý kultúrny skutok ako čosi špecificky ľudské, majúci svoju kultúrnu finalitu a zameranosť. V rámci koexistencie s etikou načim spomenúť obdobný relevantný pojem – mravný skutok a tým je možné dokonpletizovať integrálny kód kultúrnej činnosti. Zavřením tejto myšlienky je konštatovanie, že kultúrna činnosť je tvorivá, potenciálne hodnotná a je predmetom hodnotenia. Všetky tieto atribúty sa významne vzťahujú na umeleckú činnosť. Umenie je prostriedkom poznania, ale zároveň nesprostredkúva len poznanie. Prehlbuje vnútorný pohľad na človeka, motivuje ho k premýšľaniu o živote a cez zážitkovosť

oslobodzuje od negatívnych pocitov. Preto je dôležité v súvislosti so skúmaním umeleckej hodnoty diela, poukazovať aj na jeho mravnú dimenziu. Mnohovrstvovosť podnetov vyplýva z toho, že dobrá literatúra nezobrazuje spoločenské dianie pasívne, ale vyrovnáva sa s ním za ustavičného napätia. Z dejín literatúry je známe, že vždy, keď toto napätie chýbalo, bola v kríze buď literatúra alebo spoločnosť. Problematika morálnosti a mravnosti nie je v súčasnom chápaní literatúry v kontexte jej umeleckosti ideovou doménou, ani to nie je jej zmyslom, predsa však implicitne stále prítomne by mala sprostredkovať etické posolstvo a tým potláčať individuálnu a spoločenskú patológiu. Tematická pluralita problémov v cieľovom zameraní súčasnej literatúry evokuje potrebu reagovania na morálne problémy doby. V intenciách tohto konštatovania sa ako handicap často javí skutočnosť, že niektorí autori nereflektujú na krízové fenomény života človeka a spoločnosti takou podobou umeleckého spracovania, aby sa napomohlo k pozitívnemu riešeniu konkrétnych morálnych problémov. S tými však literatúra súvisí aj vtedy, keď sa jej autor programovo neusiluje o ich reflektovanie. To ale neznamená, že literárne diela nie sú eticky funkčné, ak nevznikli s týmto zámerom. A nemusia byť takto funkčné ani vtedy, keď chcú realizovať „výchovnú objednávku“; skúsenosti z nedávno minulých čias nás dokonca pred podobnými pokusmi varujú.

Potreba reagovať na morálne problémy človeka je prirodzenou súčasťou umenia a literatúry zvlášť. Ide len o tvorivý spôsob spracovania témy, nakoľko popri umeleckých hodnotách budú pripomenuté aj hodnoty mravné. Autor zároveň umeleckým spracovaním rôznych modelových životných situácií – prostredníctvom autentického vyjadrenia – rieši problematiku mravných konfliktov. Ich rozmanitosť a závažnosť je na jednej strane obrazom súdobej morálky, na strane druhej výzvou pre umelecké reflektovanie reality hodnotnou tvorbou. Tak sa umenie a literatúra významne podieľa na dokonalejšom poznávaní a hodnotení skutočnosti. K tomu využíva vyjadrovacie prostriedky komunikácie s potenciálnymi príjemcami. Etická funkcia literatúry spočíva práve v aktívnom pôsobení literárneho diela v sociálnej realite. Takto však pôsobí kultúra ako celok; umenie z nej často vydeľujeme, keď hovoríme o „kultúre a umení“, podobne ako v úvode tohto odseku spomíname „umenie a literatúru“. Umenie je naozaj osobitou, špecifickou súčasťou kultúry predovšetkým tým, že esteticky pôsobivým spôsobom reflektuje skúsenosť ľudí s prebývaním v tomto svete. Skúsenosť, ktorá je vždy sprevádzaná zážitkom, aký napokon vyvoláva aj recepcia umeleckého diela. „Skúsenosť je vždy osobná a hodnotovo polarizovaná a o to je pôsobivejšia ako poznanie, dokonca aj také, ktoré nás informuje o hodnotovom poli, v ktorom žijeme“ (Brožík, 2000, s. 56).

Tak ako skúsenosť sama je na rozdiel od poznania vždy hodnotovo polarizovaná, tak je hodnotovo relevantné aj umenie. Dodajme však, že každé umelecké dielo môže byť nielen modelovou rekonštrukciou jestvujúcej skúsenosti, ale aj konštrukciou skúsenosti myslenej, žiaducej, ideálnej, alebo naopak, aj tej najhoršej,

tragickej, zhubnej a odstrašujúcej. Ako takýto model skutočnosti ho potom odovzdáva jedna generácia druhej a umenie tak pôsobí aj cez hranice času ako súčasť socio-genetického kódu tej ktorej spoločnosti, motivujúceho osobitý spôsob života ľudí.

Literárno-kritický postoj spočíva aj v objavovaní významných etických postulatov literárnej tvorby, reflektujúcich na mravné koreláty, akými sú cit, norma, hodnota. Umelecké spracovanie mravného konfliktu je z tohto hľadiska kľúčovým prvkom myšlienkového zázemia literárneho, ale aj dramatického umenia. Najmä literatúra významným umelecko-zážitkovým a hodnotovo-kritickým spôsobom reaguje na zdanlivú každodennú všednosť. Tvorcovia literatúry môžu tvorivým úsilím prispieť nielen k estetickej, kultúrnej, ale aj k morálnej kultivácii čitateľa. Otvára sa tým možnosť interiorizačných mechanizmov hodnotových inšpirácií literárneho diela. To sú možnosti literatúry, ktorých aktualizácia závisí aj od zámerov a tvorivých schopností jednotlivých autorov a tiež musíme pripomenúť, že aj vychovávateľov, rodičov, učiteľov, všetkých „moderátorov“ výchovného procesu, ktorí tieto možnosti využívajú.

D. Hajko v rámci zaoberania sa obrazom morálnych hodnôt v literatúre konštatuje, že „v umení žije mravnosť svoj druhý život, je s ním neoddeliteľne spojená. Pohľad skutočného umenia na morálku je vždy viac perspektívny než retrospektívny – a to aj vtedy, keď je literárne dielo dejovo situované do minulosti. Účinok literárneho diela na čitateľa je o to väčší, o čo progresívnejšie riešenie mravného konfliktu pred ním dielo predostiera a o čo s premyslenejšou hodnotovou hierarchiou pracuje“ (Slovenské pohľady, 1988).

Morálka teda nenachádza v literatúre iba svoje inobytie, ale stáva sa v podobe kultúrnych hodnôt dôležitou zložkou myšlienkového štruktúry literárneho diela. Tvorivosť, krása a láska, čiže hodnoty úžitkové, estetické i etické a mnohé ďalšie tvoria v praktickom živote jedno spoločné hodnotové pole a v tejto ich vzájomnej spätosti sa s nimi stretávame aj v literatúre. Hodnotnosť tvorby a účinnosť morálneho presvedčenia autora nezávisí len od úrovne literárneho spracovania témy, ale aj od zmysluplného a konkretizovaného prezentovania mravných postulátov, oslobodených od všeobecných abstrakcií a moralizátorských tendencií. Abstraktné mravné ponaučenia často deformujú aj umeleckú hodnotu diela a sú kontraproduktívne k prezentovaniu umelecky presvedčivého obrazu spôsobu života jednotlivca, spoločnosti, ale aj spoločnosti ako celku. Od umeleckej tvorby nemôžeme požadovať splnenie celkom konkrétneho etického programu či dokonca výchovných cieľov, pretože by sme skĺzli do pozície predpisujúcej autorovi normu ako kliše, čo by spôsobilo nielen obmedzenie jeho vnútornej slobody z ľudského hľadiska, ale aj utlmenie jeho vnútorného tvorivého rozletu. Napokon, boli sme toho svedkom pred rokom 1989, kedy takáto norma bola produktom vtedajšej ideológie, smerujúcej k jednotnému obrazu života spoločnosti.

Morálne hodnoty možno v literárnom diele vnímať na báze jeho umeleckosti a čím hodnotnejšia je autorova výpoveď z obsahového hľadiska, tým významnejšie sa prehlbujú aj estetické hodnoty diela. Miera konkrétnosti mravných konzekvencií, ktoré vyplývajú z literárneho diela, zodpovedá tomu, do akej miery korešpondujú s ich hodnotovou stránkou. Vo všeobecnosti z etického nazerania na hodnotu literárneho diela možno vyprofilovať pozitívne zobrazované morálne hodnoty viažuce sa:

- k povahovým vlastnostiam človeka (svedomie, pravdovravnosť, veľkorysosť, spravodlivosť, česť),
- k ľudskému konaniu, ako šľachetnej motivácie činov (viera, zmierenie, odpúšťanie, empatické spolicítenie, nezištná starostlivosť, altruizmus),
- k morálnej integrite človeka, prejavujúcej sa v zodpovednosti a spoluzodpovednosti za ľudský život a jeho hodnotu individuálnu, aj v zmysle sociálnosti, všeobecnej ľudskosti a humanizmu,
- k zodpovednosti za rozvíjanie tvorivých schopností človeka a za ich uplatňovanie v praxi prosociálnych vzťahov a aktivít, v ktorých sa rozvíja jeho osobitosť a súčasne upevňuje pospolitosť zjednotených indivíduí.

Prirodzene, literárne zobrazovanie nepreferuje len jednu skupinu týchto hodnôt, a to dokonca len pozitívnych, ale súčasťou umeleckého spracovania ľudského života je prelínanie všetkých hodnotových projekcií aj s ich opozitami. Žiaľ, v súčasnosti bývajú v dominantnejšom zobrazovaní negatívne hodnoty, tak ako vystupujú na povrch v bežnom živote. Za túto situáciu nesú veľkú časť zodpovednosti médiá masovej komunikácie, ale aj sám spôsob života ľudí. S relatívne najvyhranenejšími zobrazeniami ľudských charakterov z hľadiska morálnych vlastností sa stretávame v dramatickej tvorbe. Vyplýva to z úsilia dramatika nielen zovšeobecniť etické poslanstvo postavy, ale obnažiť aj jej vnútorný jedinečný osobnostný svet a prezentovať konfrontáciu inakosti prostredníctvom umeleckej optiky.

Hodnotové funkcie umeleckého diela však nezávisia iba od jeho tvorby, od zámerov autora, ale menia sa nielen v priebehu času, ale aj každou aktuálnou recepciou. To sú okolnosti, ktoré autor nedokáže predvídať a ktoré nemusia byť ani predmetom záujmu vied o umení; musí s nimi však rátať vychovávateľ, ktorý s umením pracuje. Preto sústredíme pozornosť na tento problém a pokúsime sa ho demonštrovať príkladom literatúry. Tá rozsahom možných hodnotových funkcií svojich žánrov prakticky zastupuje celé umenie. Veď subjektívna lyrika býva právom chápaná ako „otvorený symbol“, podobne ako hudba, zatiaľ čo historický román má celkom jednoznačný denotát. Literatúra takto „vyčerpáva“ takmer všetky možnosti umeleckého modelovania hodnotovej reality, aj keď si pritom počína spôsobom, ktorý, samozrejme, nemôže nahradiť výtvarné umenie, ani hudbu. Vďaka možnostiam slova však literatúra vstupuje aj do ich funkčných kompetencií a navyše pomáha „syntetizovať“ tieto funkcie ako napríklad dramatický text.

1.3 Hodnotové a motivačné impulzy vzťahu etiky a literatúry

V súvislosti s nazeraním na slovenskú literatúru je žiaduce reflektovať jej vývinové tendencie, v intenciách jednoty jej umeleckosti a etickosti, reagujúce na dynamiku spoločenského života. Bez etickej dimenzie nie je akékoľvek umelecké dielo pochopiteľné. Jeho tvorca je totiž človek, ktorý prezentuje svoj pozitívny dar umeleckého sebavyjadrenia a prostredníctvom či už textu, obrazu, skladby sa usiluje o znovuzrodenie a permanentné oslobodenie človeka – percipienta jeho nasmerovaním na kreatívne hľadanie, objavovanie a dekódovanie samej podstaty umeleckého diela. Autentickou autorskou pečatou je jeho osobnostno-intímny životný aspekt permanentného duchovného zrenia vyúsťujúceho v sebaoslobodzujúci tvorivý čin zrodený zvnútra ako prejav morálneho rozhodnutia, morálnej voľby pre to, čo sa dlhodobo starostlivo uchováva, povedané rúfusovsky „nažíva“, aby to vytrysklo ako životodarná miazga, nesúca posolstvo dobra, pravdy a krásy. To sú nevyhnutné etické a estetické atribúty a komponenty tvorby viažuce sa na aspekt hodnotnosti a trvácnosti umeleckého diela.

Prezentácia tradičných hodnôt posilňujúcich život v mnohorakých podobách má byť nielen kulisou umeleckého sebavyjadrenia autora, ale nevyhnutnou osobnostnou víziou bez toho, že by sklúzol do mentorskej moralizátorskej pozície. Etický rigorizmus hlboko interiorizovaný a v kongruentnej podobe ľudsky-skúsenostne a umelecko-majstrovsky demonštrovaný, neznamenaá vypínajúci sa moralizmus. V týchto intenciách etického uvažovania možno konštatovať, že etika je pre literatúru spojencom a chránencom, tak, ako je u jej tvorca spojencom a chránencom jeho osobné svedomie. „Literatúra si všíma a mnohokrát veľmi presvedčivo zobrazuje všetky stránky života a človeka, vrátane tých najtemnejších, z čoho tiež vyplýva jej schopnosť podnietiť svedomie človeka“ (Magová, 2016, s. 33).

Implicitná prítomnosť etického posolstva v literárnom diele je zároveň hrádzou proti individuálnej a spoločenskej patológii. Naopak, je motivujúcim prvkom k premýšľaniu o skutočných pravdách života. V literárnom spracovaní života, či už autentického alebo fiktívneho, prebleskuje jeho zložitosť, prepletenosť a osudovosť v nesení svojho kríža a to tak autorského, ako aj čitateľského. Mravné ciele, ktoré si literárny tvorca kladie do svojho programu a o ktorých predpokladá, že ich čitateľ prijme za svoje a začlení si ich do svojho hodnotového systému, do svojho spôsobu života, sú skalou trvácnosti a hodnotnosti ním stvoreného diela a tiež signálom istoty pre človeka, ktorý nevyhnutne musí byť až na prvom mieste, aj keď okolnosti a siločiahy života nahlodávajú a pokúšajú. Podobný názor má majster slova Milan Rúfus, keď varuje pred odklonom tvorby od človeka a pre človeka, k súboru znakov nenesúcich žiadne mravné posolstvo, nemobilizujúcich duchovný potenciál percipientov.

Pnutie medzi moralitou a étosom je konštruktívnym prvkom sebavyjadrenia autora zobrazujúceho spoločenské dianie v mnohorakej podobe reflexie. Čím je

jeho vnútorné odhodlanie autentickejšie, tým intenzívnejšia je tvorivá invencia pre-sakujúca povrchové reflektovanie problému a prostredníctvom mravnej sily slova odkrývajúca opravdivé hĺbky života. „Dynamizmus literatúry sa uskutočňuje v autor-skom napätí poznávania (osvojovania) konečnosti priestoru a nekonečnosti ľud-ského bytia, ak, pravda, berieme do úvahy európsku kresťanskú základňu myslenia o človeku. V súčasnom období protiklad homo sapiens-homo faber ustupuje proti-kladu homo creationis-homo fabricationis; v postmodernom myslení etika ustupuje estetike, univerzálne subjektívnemu, pravda účelu a pod. V najpodstatnejšej pod-state ľudského diania sa neustále derie na povrch vedomé úsilie možnosti rozvinúť plnosť a zmysel existencie človeka a jeho túžby po spravodlivosti a dokonalosti. To sú „zjavujúce“ sa epistémy doby, ktoré raz skryto, inokedy zjavne dostredivo pôso-bia v existencionálnom poli moderného človeka“ (Liba, 1995, s. 6).

Treba však poukázať aj na veľký problém súčasnosti – dominantné obrazové vnímanie, ktoré oberá človeka nielen o čas, ale v ňom hromadí audiovizuálne vne-my, prostredníctvom ktorých mu vtláča odmalička skreslený obraz skutočnosti. Cez negatívne produkty mediálneho biznisu narúša jeho tradičnú pozitívnu hodno-tovú sústavu, dáva mu negatívne vzory správania, vedie ho k pocitu odcudzenia a k angažovaniu sa vo falošných spoločenstvách, založených na manipulovateľ-ných praktikách, ktoré majú v konečnom dôsledku za následok stratu slobody a dôstojnosti. Možnosti audiovizuálnej kultúry na spoluvytváranie všeobecne plat-ných noriem sme jednak nepochopili a jednak komerčne zneužili, o čom svedčí množstvo braku na televíznych obrazovkách a vo videopožičovniach.

Predimenzované obrazové vnímanie v sociálno-psychologickej oblasti vedie k splošteniu myslenia a vytvára podhubie pre masový organizovaný zločin. Čoraz viac sa prehľbuje priepasť medzi pasívne, povrchné, konzumne žijúcou spoločnosťou ľudí a tými, ktorých neuspokojuje materiálny blahobyť a prostoduché produkty informačného priemyslu. Svet je zahlcovaný prívalom informácií, ktoré sa týmto spôsobom stávajú entropickým faktorom. Problémom je aj bezbrehý nástup masovej literatúry „so všetkými jej zápornými ideami, idolmi, mýtmi, senzačno-senzibilnými postavami, textotvornými a štylistickými maniermi, schémami a konvenciami. Táto subliteratúra (kiosková, lacná, senzačná, kriminálno-senzibilná, sexuálno-gýčová a pod.) sa tvári ešte aj dnes ako určujúca sila v rozklade etických noriem. Táto literatúra netvorí vývinové jadro umeleckej literatúry a nesmeruje k výrazným pozi-tívam vkusového a hodnotového obohacovania nášho čitateľa“ (Liba, 1995, s. 7).

Aktuálnym problémom v súčasnosti je aj selekcia informácií, ich vyhodno-covanie s využitím informačných technológií nadanými a tvorivými osobnosťami. V čase elektronických médií, v čase iných kultúr, aj pakultúr má dobrá literatúra ťažké postavenie. V súčasnosti akoby bola nadvláda prózy nad poéziou, ale nie tej literárnej, ale spoločenskej, každodennej prózy života – prózy biznisu, paragrafov, konzumizmu a moci globalizácie. „Globalizácia moci je (totiž) spojená so stratou

nádeje. Kým pri mocenských výbojoch, ktoré zasahovali iba vymedzenú sféru vplyvu a presne ohraničené územie, bola možnosť úniku, existovala nádej spojená s možnou záchranou, pri globálnej moci takúto možnosť stráca každý, stráca ju aj v podobe nádeje. Ak pocit nádeje prežívame najmä vtedy, keď svoju ľudskú situáciu vnímame ako neuspokojujúcu, ako odcudzenú od základu svojej bytosti, od pôvodu a cieľa svojho života, avšak schopnú zmeny, myšlienka globálnej moci a jej prípadná realizácia nás zbavuje tejto možnosti, zbavuje nás nádeje" (Hajko, 2000, s. 63).

V atmosfére pluralitnej demokracie a slobody slova ako paradox vyznieva poznanie, že slovo stráca svoju vážnosť, hĺbkú a silu. V mene slobody slova očividne poklesla úcta k slovu, absentuje súdnosť, kontinuitné i periférne videnie, ale aj ponor do podstaty pertraktovaných problémov a ich analýza. „Aktuálnym problémom vo svete literatúry je najmä skutočnosť, že knižný trh je priam zaplavený množstvom „bestsellerov“, knižnými novinkami a novými autormi, čím sa stáva takmer nemožné udržať si prehľad a najmä zdravý nadhľad pri výbere kvalitnej literatúry“ (Magová, 2016, s. 33). Čoraz častejšie môžeme nadobudnúť dojem, či už cez videné, počuté alebo prečítané, že život akoby existoval len na hladine. V ponuke masmédií prevláda lacná senzácia, deprimujúce a negativistické videnie.

1.4 Literatúra ako zložitý historický, spoločenský a umelecký fenomén

Literatúra ako slovesný útvar sa prezentuje ako historicky mimoriadne zložitý a komplikovaný spoločenský fenomén. To má však pozoruhodné dôsledky aj pre teóriu etickej a estetickej hodnoty. Už len takto stručne naznačená problematika potvrdzuje, že ani v historickej súvislosti s letopisom nepostačí uvažovať o jeho hodnote tak, že sa jej empiricky zistiteľná prítomnosť považuje za kritérium literárnosti. Naopak, treba brať do úvahy viaceré významové hodnoty, ktoré zo skúsenosti dnešného čitateľa nie sú zjavné. A medzi nimi nachádzame aj také etické a estetické hodnoty, ktoré aspoň na prvý pohľad, odporujú našej skúsenosti. Nositeľom týchto hodnôt môže byť samotná téma, ale aj jazyk, slovo i spôsob jeho použitia (dokonca i jeho grafická podoba), žánrový kánon – jeho rešpektovanie, porušovanie a obraznosť myslenia autora, hoci aj štylizovaná podľa dobových noriem. Vo vyratúvaní relevantných zložiek takého diela by sme mohli pokračovať a tak vzniká otázka, prečo vlastne tak často hovoríme o hodnote v singulári a nerešpektujeme fakt, že v prípade umeleckého diela (nielen literárneho) ide vždy o diferencované etické a estetické hodnoty jeho jednotlivých stránok, vlastností, súvislostí, podmienok jeho existovania. Neraz pritom ide o také hodnoty, ktoré spolu vzájomne bezprostredne nesúvisia, ale naopak, sú svojím pôvodom, a preto aj možným funkčným dosahom rôznorodé. Odpoveď na túto otázku nie je zložitá. Faktom je, že dielo vnímame ako celok, recipient ho nepodrobuje analytickému rozboru. To robí iba vedec. Preto prítomnosť diferencovaných etických a estetických hodnôt v ňom recipient spontánne

pocituje ako funkciu celku, ktorá je nedeliteľná. Pokiaľ potom teória akceptuje funkciu ako východisko pri skúmaní hodnôt, preberá empiricky overený pocit jednoty etickej a estetickej funkcie a ten prenáša aj na hodnoty. Pri prvom pokuse o analýzu sa však táto javová jednotu rozpadáva, lebo hodnoty, ktoré sú ako premenlivé veličiny podmienkou funkcií umeleckého diela (vrátane funkcií etických a estetických), sú diferencované, aj keď tvoria celok. V prípade literárneho diela sa dokonca táto funkčná integrita považuje za dôležitú, či dokonca rozhodujúcu podmienku jeho umeleckej hodnoty. Deje sa tak istotne právom, ale predpoklad, že táto jednotu je na všetky časy rovnaká a samozrejmá, je zjavne zjednodušujúci. „Interpretačné literárnohistorické reflexie vyvierajú z naliehavej súčasnej čitateľskej potreby a smerujú k poznaniu sily kultúrnej a literárnej tradície, potvrdzujúc známu pravdu: literárne žánre v istej kultúre „odchádzajú“ z centra záujmu na jej odľahlejšie miesta, ale odtiaľ si ich – v príhodnom čase a prostredí – „privolá“ náležitá tvorcovská intencia“ (Liba, 2001, s. 9).

Pamiatky starej literatúry túto samozrejmú pohodlnosť usvedčujú z neprípustného zjednodušovania. Pokiaľ nepoznáme okolnosti vzniku týchto pamiatok a ich historickú hodnotu, pokiaľ nepoznáme „jazyk“ príslušnej doby, etnika, atď., ostávajú nám jednotlivé, čiastkové hodnoty diela utajené a jeho estetická funkcia sa potom javí ako okrajová. A v dôsledku toho máme pred sebou množinu písomných, slovesných útvarov, ktoré sa nevyznačujú empiricky evidentnou estetickou funkciou a nemali by azda byť ani zaradované do dejín literatúry. Naozaj nemali? Prečo by sme naopak my mali literatúru definovať iba empirickou skúsenosťou? Veď literatúra ako slovesný útvar sa nám takto, prostredníctvom vlastnej histórie, prezentuje ako mimoriadne zložitý, komplikovaný, spoločenský fenomén. A my vieme už dávno, že s empiriou nevystačíme ani pri poznávaní fenoménov oveľa jednoduchších. Preto je z tohto hľadiska také dôležité konštatovanie literárneho historika: „Literárne fakty teda práve v špecifiku svojej existencie, vo svojej literárnosti, nie sú javmi alebo predmetmi ani očividnými, ani rukolapnými, ktoré by stačilo prosto uchopiť zmyslovým vnímaním, alebo bezprostredným rozumovým chápaním. Tieto fakty treba vlastne najprv vydolovať z ich podmienenosti, treba ich konštituovať, alebo správnejšie povedané, rekonštituovať v ich špecifickej funkčnosti“ (Šmatlák, 1988, s. 9-10).

Pre teóriu je to zistenie do značnej miery skľučujúce, pretože nás núti rozíŤ sa s predstavou empirickej evidentnosti literárneho diela a jeho spontánnej zaraďiteľnosti do skupiny javov umeleckých. A to nielen vo vzťahu k faktom literárnohistorickým, ale aj súčasným. Veď ak sa nedá spoľahlivo definovať dominanciou evidentného estetického minulosť literatúry, stáva sa toto kritérium ešte nespoľahlivejším vo vzťahu k súčasnosti. Súčasnosť je totiž otvorená do budúcnosti oveľa viac ako minulosť do prítomnosti, lebo budúcnosť jestvuje ešte len v podobe možnosti, ako predmet voľby, ako perspektíva, zatiaľ čo minulosť je už súca iba na posudzovanie, súdenie či odsudzovanie. To posledné sa deje najčastejšie práve

v súvislosti s možnosťami voľby a predpokladaných perspektív, ktorými sa v prítomnosti nadchýname. Úvaha o estetickej a etickej hodnote sa takto stáva nie kľúčom k pochopeniu literárneho procesu, ale naopak – literárny proces sám odhaľuje tajomstvá krásy a pravdy. Práve z tohto hľadiska je taký zaujímavý postup, aký si volí literárny historik, pri objasňovaní literárnosti starých pamiatok. O „Proglase“, básnickom predspeve k staroslovienskemu prekladu evanjelia, ktorý je obhajobou slovanskej knižnej vzdelanosti S. Šmatlák konštatuje, že ide do značnej miery o „sebavýpoved“ a to v takom zmysle, že je aj syntetickým výkladom Konštantínovej „filozofie“, pre ktorý je charakteristický vnútorne logický a systematicky argumentačný postup od jednotlivého k všeobecnému, od nižšieho k vyššiemu (Šmatlák, s. 76). To, samozrejme, približuje túto báseň dnešnému chápaniu poézie viac ako sám dvanásťslabičný verš a výrazná eufonická výstavba. Citovaný autor si o tejto blízkosti Proglasu k súčasným normám nerobí ilúzie, pretože nepochybuje o závislosti autora od stredovekých kultúrnych konvencií. Ale predsa len sa ukazuje, že významové hodnoty sa stávajú hľadaným kritériom literárnosti oveľa väčšími, než vonkajšie formálne znaky. Túto okolnosť zdôrazňuje zistením, že „pri Proglase však treba navyše podčiarknuť, že to bola hneď aj praktická ukážka toho, akú vysokú literárnu úroveň môže dosiahnuť rodiaca sa spisovná staroslovienčina vo funkcii básnického jazyka“ (tamže, s. 79). Tým sa dokazuje prítomnosť viacerých, esteticky relevantných stránok diela a poukazuje na ich významové hodnoty, ktoré boli základom ich estetickej funkcie ako synkretického hodnotového akordu a bez ktorých by dielo nemohlo plniť ani svoje dobové, mimoestetické a všeobecno-kultúrne poslanie. „Treba si uvedomiť, že autor duchovnej piesne nepovažoval za primárnu motiváciu svojej tvorby estetické vyslovenie sa o skutočnosti, ale predovšetkým agitačno-didaktickú zložku, ktorá často oslabovala estetické pôsobenie textu. Je však nepochybné, že sa i literatúra s takýmto druhom funkčného synkretizmu pokladala za umelecký a estetický fakt“ (Tkáčiková, 1989, s. 86). A tak zoči-voči literárno-historickým faktorom stojíme pred nevyhnutnosťou uvedomiť si, že nielen kritériá estetického sa historicky menili, ale menilo sa aj miesto estetickej hodnoty medzi hodnotami ostatnými, vrátane etických. Menil sa však aj sám obsah pojmov považovaných za hodnotiace kategórie a historicky sa vyvíjali väzby, ktorými sa krása spájala s celým spôsobom života ľudí, a preto aj so spôsobom existencie ich výtvorov, nielen literárnych.

Stredoveké umenie bolo podriadené etikete a zaodievalo sa do kánonov, ale boli to však honosné rúcha. Autor plnil úlohu ceremoniára, usporiadateľa slávnostnej prehliadky. Nešlo o žiadnu všednú rutinu, ale o sviatočný karneval. Existencia estetického kánonu, čiže záväznej etikety estetickej tvorby, protirečí našim súčasným predstavám o kráse, nielen v umení, ale aj v bežnom živote. Zatiaľ čo prírodu dnes objavujeme ako pozoruhodný estetický jav, v stredoveku bola druhým zjavením a bola preto pozoruhodná svojím tajomným zmyslom, čiže nie svojimi vlastnosťami,

ale ako doklad, svedectvo stvorenia. Z toho však nevyplýva, že by stredoveký človek nebol schopný vnímať krásu prírody. Oceňoval v nej však čosi iné a celkom inak ako človek novoveký. „Čítal“ ju nie ako estetický, ale predovšetkým ako duchovný „text“. „Kultúra, ktorá sa pokúša narušiť nejakým spôsobom svoju ontickú kontinuitu s prírodou, neohrozuje prírodu, ale len samu seba“ (Višňovský, 2010, s. 32).

Napriek tomu však ustavične podliehame pokušeniu hľadať také meradlá krásy, ktoré by boli imanentné skutočnosti, dnešnej rovnako ako včerajšej a zajtrajšej. Je to úsilie prinajmenej nehistorické, ktoré nerešpektuje nielen to, že kedysi čosi iné ako my dnes, ľudia považovali za krásne, ale obchádza najmä fakt, že sama stredoveká krása bola iného rodu, než je tá, ktorá dnes dominuje a ktorú azda najvyššiu vyjadruje princíp „ozvláštnenia“. Až v novoveku sa krása stala výlučnou, v stredoveku, nech to znie akokoľvek paradoxne, bola demokratická. Uplatňovanie panujúcej normy však ani vtedy nebolo otrocké. Autor v jej rámci improvizoval a usiloval sa o to, aby jeho dielo bolo variáciou platnej normy, nie jej bezduchým a schematickým kopírovaním. Ale aj tak táto tvorba protirečí svojou podstatou súčasnej, najmä umeleckej tvorbe, ktorá je striktnie individualizovaná a usiluje sa o prekonanie, prekročenie, rozvinutie normy. Nie norma určuje tvorbu, ale tvorba ustanovuje normu. Krása stredovekého letopisu je preto iného druhu ako krása novovekého románu alebo poézie, tak isto ako je celkom iná krása ľudového kroja a módnjej odevnej tvorby. Príklad dodnes existujúceho ľudového kroja, tak isto ako ľudovej piesne a odevnej tvorby, ktoré rešpektujú celkom iné kritériá krásy, naznačuje, že spomínaný problém stredovekých letopisov a ich estetických funkcií nie je ani zďaleka iba historickým problémom, ale že je to problém aj celkom súčasný. Nejde iba o rozdiel medzi minulosťou a dneškom, ide o rozdiel, ktorý existuje aj dnes. Obidve hodnotiace kritériá bežne stretávame a obidve potrebujeme k životu, aj k tomu najmodernejšiemu. V literatúre krásu a pravdu striktnie rešpektuje estetická a etická norma ako záväzný kánon tvorby. Vidieť to na viacerých žánroch, či už je to rozprávka, alebo súčasný román, novela, prípadne literatúra faktu. Dynamizmus tvorby naprieč historickými obdobiami obnažuje skutočnosť, že literatúra je neustále šokujúca novosťou, ozvlášťujúca naše videnie skutočnosti poznatkami a zážitkami donedávna nepredstaviteľnými. „Výrazný a najmä významný je potenciál literatúry aj v oblasti výchovy“ (Magová, 2016, s. 33).

Týka sa to tak etickej, ako aj estetickej stránky formovania človeka. A tak aj dnes existuje krása, ktorá rešpektuje estetickú normu ako záväzný kánon povedľa tej, ktorá tento kánon prekonáva a tvorí nový. Tá, ktorá je akoby daná a nemenná, popri tej, ktorá je nekonečne premenlivá. Prvá pôsobí ako faktor stabilizačný, druhá ako faktor dynamizujúci náš život i spôsob jeho prežívania. Prvá nás upokojuje a vyvoláva v nás pocit istoty, zatiaľ čo druhá nás znepokojuje, vzrušuje a núti zbavovať sa konvenčného videnia skutočnosti. Každá je iného druhu, ale obidve sú funkčné a vzájomne si neprotirečia. K prvej patrí ľudová pesnička, ktorú si spievali

už naši prarodičia, k druhej rockový hit, na ktorý možno už o rok zabudneme. Ale jedna krása od druhej nie sú ani zďaleka oddelené tak, ako to predchádzajúci príklad azda naznačuje. Plastika v chráme je esteticky funkčná rovnako ako obraz v byte, alebo silueta hradu nad mestom. Je funkčná práve tým, že sa nemení, že ostáva trvalo na svojom mieste, s ktorým je pevne zviazaná početnými vzťahmi, vytvárajúcimi pole hodnôt a významov.

2 Slovo ako strategický nástroj tvorivých kultúrnych činností

2.1 Sila slova z etického a kultúrneho hľadiska

Slovo ako dovriešené dielo, čiže ako udalosť svojho druhu, ako výpoveď, nadobúda nevyhnutne aj celkom určitú hodnotu. Je výsledkom tvorby, činnosti nespočetných pokolení a je už stáročia nástrojom činnosti. Kolkokrát sa pritom v tejto činnosti zhodnotilo i znehodnotilo. „Slovo je predovšetkým nenahraditeľným „materiálom, „softvérom“ nášho myslenia“ (Brožík, 2004, s. 126).

Osobitne zaujímavá je problematika expresivity slova, lebo narúša predstavy tých teoretikov, ktorí slovu prisudzujú iba význam (denotatívny i konotatívny) a upierajú mu akúkoľvek iba jemu vlastnú hodnotu. Mohli by sme s istou dávkou zjednodušenia povedať, že zredukovali slovo na znak a obišli pritom nielen fakt, že slovo môže svoje významy meniť v závislosti od vlastnej situácie (čiže nielen od situácie toho, čo je označované), ale že ako znak sa „správa“ ako každé iné ľudské dielo, čiže ako inobytie človeka. Pravda, expresivitu slova nemožno stotožniť s jeho estetickou, alebo akoukoľvek inou hodnotou. Ale práve ona na hodnotový charakter slova poukazuje. Existujú slová, ktoré sú nám milé a vzácne, slová, o ktorých publicisti vedia, že sú priam „magické“. Je napokon dávno známe, že každé pomenovanie je aj hodnotením a že preto designátom slova sú aj hodnotové súdy, fixované vo vedomí určitého etnika. V takomto prípade je expresivita slova konštantná, vlastná lexikálnej jednotke ako jej stály atribút. Od tejto, tzv. inherentnej expresivity, je potrebné odlíšiť expresivitu adherentnú, nadobudnutú lexikálnymi procesmi a napokon kontextovú expresivitu, ktorá je už vecou štylistiky. Pre našu úvahu je dôležité, že pri tomto lexikálnom procese sa pôvodné významy slova zastierajú, strácajú sa isté sémantické zložky, iné sa zveličujú, prípadne sa zastierajú a stávajú sa iba pozadím, sekundárnou reflexnou bázou pre nové, aktualizované prenesené významy. Berme preto na vedomie, že slovo je nielen znakom označujúcim realie, ale aj vyjadrujúcim hodnotové postoje k nim. Tým sa však už ocitá v pozícii alternujúceho, sekundárneho bytia, v opozícii voči bytiu primárnemu. „Emócia, hodnotenie, expresivita sú slovu jazyka cudzie a vznikajú až v procese jeho reálneho upotrebenia v konkrétnej výpovedi“ (Bachtin, 1988, s. 298), ale nás zaujíma slovo ako výpoveď. Aj veta ako jazyková jednotka je neutrálna a nemá expresívnu funkciu. Lenže slovo sa stáva toľkokrát súčasťou celkom konkrétnych výpovedí a je preto práve v nich nespočetnekrát použité celkom určitým spôsobom, že si nevyhnutne z týchto výpovedí odnáša aj také hodnotové významy, ktoré sú relatívne stabilné. Podstatné mená ako domov, láska, mama, otec, ale aj názvy, ako napríklad dolina, záhrada, jablňo, evidentne prezrádajú svoje fixné, lexikalizované hodnotové významy. Lexikálna jednotka v tomto prípade nedenotuje iba materiálny objekt, ale aj jeho pozíciu v praxi určitého etnika a spôsob, akým toto etnikum spomínanú pozíciu oceňuje.

Expresivita slova veľmi závisí od kultúrnych tradícií. A preto slovom vypovedáme nielen o skutočnosti, ale aj o tradícii, ktorej je nositeľom, o spôsobe myslenia jeho užívateľov a tento spôsob myslenia i tradíciu slovom organizujeme. Preto je slovo nielen prostriedkom komunikácie medzi ľuďmi, ale aj živým nástrojom tvorivých kultúrnych činností. Slovo je nielen skutočnosťou myšlienky, ale aj skutočnosťou hodnototvorného činu. Práve vďaka hodnote, ktorý má „áno“ vyslovené pred zástupcami svetskej alebo cirkevnej moci, nás toto slovo robí manželmi, čiže ani zďaleka neslúži iba ako nástroj komunikácie o stave manželskom. Samo je schopné byť nielen skutočnosťou myšlienky, ale môže organizovať a robiť skutočnými vzťahmi, ktoré nie sú empiricky evidentné. Toto bytostné fungovanie slova však zatiaľ nie je ani zďaleka predmetom takej pozornosti, akú by si zaslúžilo. Aj preto zrejme stále ešte existuje veľmi silná tendencia chápať aj literárne dielo ako správu o skutočnosti, ktorej prvkami sú slovné znaky fungujúce iba ako nálepky, vinety vecí a činností. Slovo však nie je iba akousi zvučiacou etiketou vecí, ale sprítomňuje aj nás samotných. „Dať názov nejakému predmetu alebo činnosti, značí podriaďiť ich určitému druhovému pojmu. Táto subsumpcia by bola jediná svojho druhu, keby ju raz navždy predpisovala povaha vecí. Lenže názvy nie sú predurčené na to, aby poukazovali na substanciálne veci, na nezávislé entity, existujúce samy osebe. Určujú ich skôr ľudské záujmy a ciele“ (Cassirer, 1977, s. 233).

Tak vstupuje do významu slov skúsenosť ľudstva nadobudnutá v celom procese jeho fylogenézy i skúsenosť každého etnika nadobudnutá v jeho historickom vývoji a napokon skúsenosť každého človeka z jeho vlastnej ontogenézy. Je to tak preto, lebo skutočnosť poznávame len prostredníctvom činnosti a táto činnosť sa premieta do významov slov so všetkými hodnotovými dôsledkami. Preto už samotná denotácia, ako pripisovanie významu určitému slovnému znaku zďaleka nie je iba označovaním. Tým menej je označovaním konotácia, vďaka ktorej môžeme zo znakového materiálu doslova „stavať“ svojský, imaginárny svet, ktorý môže realitu ďaleko prekračovať, napríklad vo vedeckej predikcii alebo v umeleckej tvorbe. Je tomu tak preto, že významy slov sa vzájomne od seba odlišujú mierou svojej všeobecnosti, je možné približovať sa ich výberom ku konkrétnym reáliám v každom jazyku inak. Tak môžeme dospieť až k pomenovaniám, ktoré sú vždy záväzne aj hodnotením toho, čo pomenujeme a to hodnotením určeným povahou našej činnosti vo vzťahu k danej realii. Ale je možné vzdávať sa od reálií, od ich konkrétnej podoby a prenikať k ich podstate, do súvislostí abstrahujúcich od našich činností. Pritom tento pohyb po osiach konkrétne – abstraktné, jednotlivé – všeobecné je v každom etniku špecifický, závislý od spôsobu praktickej existencie daného etnika, odrážajúci, aj keď sprostredkovane, skúsenosť v tejto praxi nadobudnutú. A hoci ide iba o mieru všeobecnosti jednotlivých pojmov, artikuluje každé etnikum skutočnosť svojisky, nehovoriac už o hodnotiacom obsahu jednotlivých pomenovaní.

Vďaka tomu všetkému je pochopiteľné, prečo aj jedno a to isté slovo toho istého jazyka môže mať v každej výpovedi iný, alebo aspoň čiastočne odlišný význam. Tak ako už pradávno platí, že „nevstúpiš dvakrát do tej istej rieky“, tak analógicky platí, že „nepoužiješ dva razy rovnako to isté slovo“. To korešponduje navyše aj s dávnejšie známym poznaním, že znaky, nielen slovné, môže človek používať „na informovanie o niečom, môžu mu pomáhať pri jeho preferenčnom výbere objektov, navodzujú odozvy určitého druhu správania a organizujú znakové správanie (interpretáciu) do určitého celku. Tieto spôsoby použitia možno nazvať ako informatívne, hodnotové, stimulačné a systémové používanie znakov. Táto účelová diferenciácia znásobuje, samozrejme, diferenciáciu sémantickú, a tak vznikajú neohraničené možnosti konkrétnych výpovedí, ktorých obsah a zmysel ani zďaleka nie je limitovaný.

2.1.1 Slovo a slovná výpoveď

Do celkom konkrétneho, avšak nového sémantického, syntaktického a pragmatického vzťahu, vstupuje slovo až vo výpovedi. Až v nej sa situácia označovaného, situácia znaku i situácia jeho interpreta konkretizuje. A navyše sa tieto situácie konfrontujú, vzťah označujúceho a označovaného sa stáva reverzibilným, slovný znak sa ocitá nielen v statickej štruktúre, akou je napríklad veta, ale aj v dynamickej a otvorenej množine výpovedí, z ktorých každá poukazuje na všetky ostatné. A napokon interpret výpovede stojí zoči-voči jej autorovi v dialógu, v ktorom sa zhodnocujú ich neraz celkom odlišné situácie a ktorý je preto vždy viacmenej polemický. „Dialóg vníma predovšetkým ako spôsob vzájomného obohatenia všetkých zúčastnených strán. Samotná kultúra sa rodí z rozhovorov a na nich ako taká aj stojí a ďalej sa rozvíja“ (Magová, 2016, s. 65).

Slovná výpoveď je vždy včlenená do celého komplexu ľudských činností, celkom nemožných bez komunikácie, čiže bez výpovedí existujúcich vo vzájomnom vzťahu a vo vzťahu ku všetkým činnostiam, ktoré komunikácia umožňuje. Každá z týchto činností, resp. jej výsledky, sú tiež výpoveďou svojho druhu, každá z nich je interpretovateľná ako text a môže vstúpiť do dialogického vzťahu autora a recipienta. Ako výpoveď stráca slovo svoju výnimočnosť vo svete udalostí, ktoré človeka každodenne obklopujú, v strede ktorých žije a ktoré väčšinou sám vyvoláva. Rozlíšenie slova a výpovede sa tak stáva dôležitým kľúčom k ontológii literárneho diela. Zatiaľ čo význam slova je otvorený a jeho možnosti nevyčerpatelne, výpoveď je v danom okamihu vždy završená vo svojej konkrétnosti. Žiadna výpoveď však nie je významovo definitívna a jej završenosť je iba relatívna, platí pre daný okamih. Výpoveď je udalosťou, ktorá sa môže opakovať, alebo je dokonca predurčená na to, aby sa stala vždy novou udalosťou. Je to spôsobené aj tým, že denotát výpovede je výsledkom reifikácie autorského zámeru, poznania i hodnotenia, nie je daný vo svojej predmetnej nevyčerpatelnosti, ale je ohraničený cieľom a zmyslom konkrétnej

výpovede. Až vo výpovedi sa pomenovanie stáva hodnotením, ale to už súvisí s celou zložitou subjektívnosťou artikulácie skutočnosti, ako aj s dialogickým charakterom každej výpovede. Práve preto nie je možné urobiť vyčerpávajúcu lingvistickú analýzu konkrétnej výpovede. Nie je totiž iba jazykový jav, výpoveď je bohatšia i chudobnejšia ako slovo, preto aj jej završenosť nie je len v kompetencii jazykového útvaru. „Bude to kultúra, v ktorej mizne fundamentálny rozdiel medzi vedou a poéziou. Len spojenie vedeckej a poetickej, technologickej a romantickej stránky kultúry môže viesť k lepšiemu ľudskému svetu“ (Višňovský, 2010, s. 231).

Akékoľvek konkrétne slovo môže mať však ako pomenovanie v každej výpovedi iný význam a aj iný hodnotiaci zmysel. Tým menej je teda možné vystačiť s dvojicou označujúce – označované v prípade umenia. Každé umelecké dielo je udalosťou ďaleko prekračujúcou čas a priestor svojho vzniku a je významovo prakticky nevycherpatelné. Je osobité nielen tým, o čom vypovedá, ale aj tým, ako vypovedá, pričom táto jeho osobitosť nadobúda v každej novej situácii odlišný význam. Literárne dielo je slovesný útvar, je ako artefakt textom vypovedajúcim o skutočnosti a nie je iba replikou jej javových foriem. Text nie je iba jazyk, text je jazyk, ktorý je funkčný ako výpoveď. To znamená, že text predpokladá interpreta, je realitou diela, takou, akou ju autor stvoril, ale čakajúcou na pochopenie, spoznanie a interpretáciu. „Komunikácia diela sa rozvíja smerom od autora. Každý z komunikantov reaguje ako subjekt textu, t.j. ako účastník literárnej komunikácie, ale zároveň aj ako jej pozorovateľ. Prijemca, čitateľ textu, nie je iba pasívnym účastníkom literárnej komunikácie, ale aj aktívnym tvorcom reakcie na dielo, v „sformulovanej“ podobe istého metakomunikátu, ktorý adresuje ďalej“ (Miko, Popovič, 1978, s. 239).

Až výpoveď robí z jazykového celku text. Z toho vyplývajú aj hranice možností lingvistického skúmania literárneho textu. Text, ktorý skúma jazykoveda, nie je ani pravdivý ani nepravdivý, ale textom v plnom zmysle sa stáva až vo výpovedi. Vtedy sa konštituuje celá šírka jeho významov a až vtedy sa stáva pravdivým či užitočným textom, čiže nadobúda hodnoty, bez ktorých je umelecký text nemysliteľný. Každá slovná výpoveď je dianím, činnosťou, udalosťou. Literárne dielo je také nielen preto, že je výtvorom človeka, existuje v čase a samo má svoj vlastný čas, ale predovšetkým preto, že v dôsledku pokračujúcich činností, nielen literárnych, sa samo „deje“ a navyše je sústavou inštrukcií, navodzujúcich ľudské činnosti nielen recepčné, ale aj celkom ľudsky praktické. Hociktoré ľudské dielo môžeme „čítať“ ako text. Každý ľudský čin sa stáva textom, keď v ňom nachádzame význam, presahujúci jeho vlastné hranice, keď vypovedá o niečom, čo existuje mimo neho, keď je funkčný ako nositeľ informácie.

2.1.2 Pochopenie eticko-literárnych súvislostí identifikácie slovného znaku

Slovný znak je v literatúre funkčný viacerými spôsobmi, nielen ako znak čosi označujúci. Veď existujú nielen jednotlivé diela, ale dokonca aj literárne žánre,

v ktorých označovanie predmetného reálneho sveta ustupuje do pozadia (od rozprávky až po science fiction) a podriaďuje sa iným funkciám. A práve preto je nielen oprávnená, ale neobyčajne naliehavá otázka, či musíme v umeleckom objekte vnímať slovo práve ako slovo lingvisticky vymedzené a vnímať formu slova ako morfológickú a syntaktickú? Pokiaľ by sme slovo chápali iba ako znak (hoci aj znak pojmu), iba ako skutočnosť myšlienky, bola by pravdepodobne odpoveď na túto otázku pozitívna. Pravdepodobne preto, lebo ani vtedy by sme sa nezbavili pochybností. Ale slovo nie je iba prostriedok komunikácie, nie je to iba znak, ale je to aj dielo, výtvor, vec, a ako výpoveď je predovšetkým udalosťou. Dokonca aj vtedy, keď slovo v rôznych situáciách komunikuje približne rovnaký noetický obsah, aj vtedy máva ako udalosť odlišnú hodnotu. „Nezáleží na tom, ako sú slová myslené, záleží na tom, ako ich pochopia ostatní“ (Berckhan, 2012, s. 100). A takto zložito funkčné slovo je stavebným materiálom umeleckého diela, ktoré má tiež svoj vlastný vecný charakter, nie je iba „o niečom“, ale je „niečo“. A práve ako dielo patrí zo všetkých výtvorov ľudí k tým najľudskejším.

Pre literatúru je tento fakt dôležitý, lebo aj ako reflexia skutočnosti akcentuje vždy to, čím je svet pre človeka a človek pre svet, v ktorom existuje. A pretože literatúra je slovesným umením, premieta sa do literárnej tvorby tento fakt nielen ako predmet jej pozornosti, ako prostriedok jej schopnosti o tomto predmete vypovedať, ale aj ako zámerné úsilie svet organizovať a orientovať ľudské preferencie vo vzťahu k jeho elementom. Práve preto je literatúra nielen prostriedkom intersubjektívnej komunikácie, ale je jeho „sídлом“, jeho činnou skutočnosťou, funkčným bytím jeho hodnotiacich obsahov. Tie pritom vôbec nemusia byť v diele vyjadrené explicitne, v podobe kritických či akýchkoľvek iných súdov, ale vyplývajú z povahy literatúry samotnej. Dielo je viac ako označenie skutočnosti, je aj viac ako jej pomenovanie, pracuje s hodnotovým pojmoslovím, ktoré je z tohto hľadiska systémom pomenovaní, udalosťou, ktorá sama seba robí ekvivalentom skutočnosti a vstupuje do vzťahu k nej ako hodnotiace kritérium.

Pre etickú výchovu z toho vyplýva, že literárne dielo nepôsobí iba svojou fabulou, iba ako príklad hodný či nehodný nasledovania, ale je funkčné predovšetkým ako inštrumentálna hodnota, ktorá má čitateľa zaujať nielen pre krásu, ale aj pre dobro, pretože je preňho skúsenosťou, ktorá mu umožňuje – podobne ako jeho vlastná skúsenosť – identifikovať aj ohavnosť a zlo, s ktorým sa možno stretáva aj každodenne, ale už si ho ani neuvedomuje. „To znamená, že u súčasného človeka je potrebné odstrániť pocit absurdnosti ľudskej existencie, jeho dezintegrovanosť, rozštiepenosť jeho osobnosti, pocit bezmocnosti, nemožnosti dorozumieť sa s ľuďmi, pocit strachu aj neslobody“ (Jonášková, 2011, s. 7).

V literárnom diele sa s hodnotami stretávame vo zvláštnej, pozoruhodnej a napokon aj príťažlivej podobe. Tak ako estetické, aj etické hodnoty literárneho diela nemusia byť skutočné a nie sú také ani keď vypovedajú o reálnej skutočnosti.

Napríklad historickej, ktorá je inak už dávno nedostupná. Dokonca môžu byť do slova vymodelované, vykonštruované predstavivosťou autora. Napriek tomu, alebo skôr práve preto, môžu byť osobitne funkčné ako prostriedky hodnotenia, lebo v porovnávaní s nimi sa nám vyjavuje autentická hodnotová podoba udalostí, ktoré prakticky prežívame. Veď autor práve nimi nastavuje životu zrkadlo celkom cieľavedome a robí tak nevdojak aj vtedy, keď „iba“ konštruuje obrazy možného sveta. A to nielen takého, ktorý je žiaduci, aký by mal byť, ale aj takého, ktorého sa obávame, ktorý odmietame, ktorý je stelesneným zlom. Pravda, nielen vychovávateľ si pritom musí uvedomovať, že toto dielo nie je iba „správou“ o skutočnosti, ale alternatívou hodnôt, ktoré môže čitateľ takto prežívať práve preto, aby sa ich v reálnom živote vedel vyvarovať. Žiaľ, nezrelý čitateľ ich môže považovať za „návod“ k činnosti, alebo dokonca za čosi celkom normálne. Toto hodnotenie vôbec nemusí mať povahu vedomého hodnotiaceho súdu, ale neraz sa automatizuje ako prirodzený postoj. Veď naše videnie reality je selektívne, aj keď si túto selekciu neuvedomujeme, je podmienené hodnotovými postojmi, ktoré sú veľmi často celkom spontánne, akceptované jednotlivými príslušníkmi spoločnosti v paradigmatických formách, jestvujúcich v danom spoločenskom organizme. Prostredníctvom týchto foriem skutočnosť artikulujeme, robíme ju pre nás transparentnou a aj keď sa tým skutočnosť sama osebe nemení, môže sa táto „transparencia“ významne podieľať na organizácii našej praktickej činnosti, a tým na ďalšej celkom reálnej artikulácii skutočnosti. „Navyše znamienko nedokonalosti by sme mohli priradiť aj k základnému vyjadrovaciemu prostriedku, jazyku“ (Hajko, 2001, s. 7).

Žiadny zo živých jazykov nie je výsledkom mechanického registrovania daných entít a vzťahov, ale reflektuje ich situáciu v ľudskom bytí, čiže artikuluje skutočnosť spôsobom, ktorý závisí od praktickej činnosti ľudí. Preto je táto artikulácia nielen historicky, ale aj etnicky, sociálne a vôbec ľudsky diferencovaná. Každý národný jazyk, ako „sídlo“ etnického vedomia, je výrazom zovšeobecnenej skúsenosti etnika, ktorá ho používa a sám pomáha človeku artikulovať skutočnosť spôsobom, ktorý býva len obťažne preložiteľný do iného jazyka. Tieto ťažkosti sú tým väčšie, čím odlišnejší je spôsob života rôznych etník, činnosti, ktorými svoj spôsob života reprodujú. Preto aj miera pozornosti, ktorú každé z týchto etník venuje určitému javu alebo ich skupine, nehovoriac už o tom, že jazyk, ako podmienka i výsledok zovšeobecňujúcej činnosti myslenia, vyčleňuje jednotlivé javy z celkov, v ktorých jestvujú a naopak, konštruje také celky v súlade s potrebami a záujmami jeho užívateľov. Jazyk tieto potreby a záujmy ľudí koordinuje, a tak sa stáva architektom nielen vedomia každého individua, ale aj architektom jeho aspirácií a hodnotových orientácií. Preto je nielen prostriedkom komunikácie medzi ľuďmi, ale aj prostriedkom „styku“ medzi spoločnosťou a realitou, činiteľom, pomocou ktorého artikulujeme hodnoty v priestore a čase nášho života. „Ako a na aké hodnoty sa v živote orientovať, to bol vždy a istotne aj v budúcnosti bude, otvorený a tým naliehavejší problém, čím

väčšie možnosti „výberu hodnôt“ máme a čím sme sami na seba náročnejší“ (Brožík, 2006, s. 9).

Niektorí autori v tejto súvislosti hovoria o oslabovaní vzťahu básnického pomenovania k realite a o jeho autonómnosti ako estetického znaku. To napokon bývalo najčastejšou príčinou kritiky štrukturalizmu, pretože jeho kritici z toho vyvodzovali, že ide o odmietnutie poznávacej funkcie umenia. „Vzťah poézie ku skutočnosti je teda mohutný a to práve preto, že básnické dielo nepoukazuje iba na určité reality, ale na všeobecnú skutočnosť, ktorá sa odráža vo vedomí jednotlivca i spoločstva. Keďže potom básnické pomenovanie uvádza často do pohybu celý lexikálny systém denného jazyka, je možné uvedenú tézu formulovať aj v tom zmysle, že poézia v priebehu svojho vývoja neustále a vždy novými spôsobmi konfrontuje slovník daného jazyka so svetom vecí, ktoré má slovník odrážať a ktorého premenám sa ustavične prispôsobuje“ (Mukařovský, 1971, s. 156).

Na prvý pohľad sa zdá, že kritici štrukturalizmu nepochopili, o čo vlastne ide, že citovaný autor vôbec nepochybuje o noetickom vzťahu literatúry k realite, ale že si kladie otázku, ako poézia realitu reflektuje, akým spôsobom si pritom počína. Ale toto „nedorozumenie“ trvá dodnes – mechanické predstavy, pripisujúce umelcovi nazeravý postoj ku skutočnosti a ignorujúce povahu samotného materiálu, s ktorým umelec pracuje a ktorý do procesu reflexie skutočnosti nevyhnutne vstupuje, prežívajú dodnes. Ak priznáme slovu ako znaku aj status „vecí“, v ktorej dokonca nachádzame spredmetnené vedomie spoločnosti, musíme s ním rátať ako s ľudským výtvorom, ktorý síce, ako znak je nositeľom určitého významu, čiže objektivizovaného ľudského vedomia, ale, ako „vec“ nie je výsledkom iba poznávacej činnosti ľudí, ale navyše je ustavične nástrojom a predmetom ich praktickej činnosti, čiže nielen činnosti komunikačnej, lebo nielen sprostredkované, ale aj celkom bezprostredne vstupujú do praktických činností.

2.2 Hodnotový osud slova

Hodnotový osud slova, ale aj literárneho diela sa ponáša na hodnoty prírodných javov, hoci slovo je dielom ľudí. Lenže do života každého človeka vstupuje ako čosi dané, človek slovo nachádza a učí sa ho používať. „Ľudská komunikácia má takmer univerzálny charakter, čo priamo súvisí s človekom, t. j. s jeho bytím v čase a priestore“ (Liguš, 1998, s. 5). Slovo žije svoj vlastný hodnotový život, ktorý je síce podmienený jeho semiotickým vzťahom ku skutočnosti, ale ktorý je od tohto vzťahu relatívne nezávislý. Keď slovo oceňujeme esteticky, hodnotíme ho ako vec, čiže sústreďujeme sa na samotné slovo, ako na autonómny jav. To isté platí predsa aj o minci a vôbec to neznamena, že pritom zabúdame na jej semiologický vzťah ku skutočnosti. Slovo i minca v takom prípade „nepoukazuje“ na určité reality, ale na ľudskú veľkosť i úbohosť, na slávu i biedu človeka, na jeho ľudské schopnosti, čiže pritom nezabudneme na to, že všetky tieto vlastnosti sú tak či onak historické.

Slovesné umenie a literárne dielo však na ne nepoukazuje iba semiologicky, ale aj axiologicky, čiže ako hodnotovo funkčná reália, nachádzajúca sa vďaka svojmu významu v hodnotovom poli vytváranom a ustavične reprodukovanom praktickou činnosťou ľudí, ktorým ponúka nielen „zábavu a poučenie“, ale predovšetkým skúsenosť a zážitok motivujúci ich následné hodnotenia a umožňujúci tak človeku orientáciu vo svete hodnôt.

Každá výpoveď je udalosťou, činom, existujúcim uprostred ostatných činov, s ktorými korešponduje, na ktoré odpovedá, alebo si odpoveď žiada. Umelecká výpoveď je svojsky završený čin, a preto nemôže byť hodnotovo neutrálna. „Môžeme inak povedať, že význam patrí tak do sféry ľudských činností, ako aj do sféry ľudského myslenia. V skutočnosti sú obidve tieto sféry vzájomne nerozlučne spojené. Keď rešpektujeme túto dvojstrannosť významových vzťahov, ochraňuje nás to pred mentalizmom, ktorý predsa nie je ničím iným ako absolutizáciou jednej zo stránok znakovkej situácie. Mentalizmus v objektívnom ponímaní vedie ku koncepcii významov ako ideálnych entít, v subjektívnom pochopení vedie k psychologizmu, považujúcemu význam za subjektívnu vlastnosť autonómnych myšlienkových procesov“ (Schaff, 1963, s. 237).

Vieme síce, že slová sú esteticky pôsobivé svojou vlastnou hodnotou, že nie sú krásne len preto, lebo čosi pekné označujú, ale že je im vlastná. A teda vďaka tomu, že sú znakmi, a preto prostriedkami komunikácie, čiže predmetmi, resp. nástrojmi ľudskej činnosti. Lenže za túto svoju estetickú účinnosť nevďačia iba umeniu, ale činnostiam, do ktorých vstupujú aj mimo umenie v každodennej komunikácii. Aj keď je literatúra umením slova, nenáleží slovo iba jej a „žije“ mimo umenia svoj najautentickejší, bohatý život. Jeho život v literatúre je nielen kvantitatívne až kdesi na druhom mieste. Je to jednoducho „druhý život“. Ale napriek tomu poznanie zložitosti existovania a fungovania slova objasňuje aj všeličo zo špecifickosti umenia. Estetické hodnoty našich výpovedí môžu byť trojaké.

1. Môžu to byť hodnoty, ktoré znak nadobúda ako nositeľ významu, najmä významu hodnotového.
2. Môžu to byť hodnoty, ktoré znak nadobúda ako vec, ako artefakt, napríklad vďaka svojmu „usporiadaniu“.
3. Môžu to byť hodnoty, ktoré znak nadobúda ako výpoveď, alebo jej súčasť (Brožík, 2004).

K tým prvým patrí napríklad dobrá i zlá správa a tým väčšmi krásna myšlienka či nevhodný nápad. K tým druhým patrí krása samotnej správy, myšlienky, nápadu. A k tým tretím patrí to, čo v určitom okamihu taká výpoveď vlastne znamená ako udalosť. Za určitých okolností nemusí totiž znamenať takmer nič a naopak, keď sa okolnosti zmenia, môže znamenať nesmierne veľa. Ale to je osud každej výpovede, vyplývajúci z toho, že aj výpoveď je činnosť a jej hodnota závisí od celého

hodnotového poľa aktuálnych činností. Práve preto sa v tomto treťom, pragmatickom žriedle hodnoty našich výpovedí, tak výrazne uplatňuje ich subjekt a jeho zámer určujúci zmysel výpovede.

Totožnosť i rozdiel znaku, veci (znakového nástroja) a výpovede ako aktuálnej činnosti vysvetľuje, prečo, či si to želáme alebo nie, hodnotíme každý jav trojakým spôsobom, alebo presnejšie, hodnotíme trikrát a vždy čosi iné. Raz je to význam, ktorým znak odkazuje na čosi mimo seba, raz je to samotné „telo“ znaku a napokon je to sama činnosť, v ktorej sa vec stáva znakom a v ktorom sa realizuje jej významová funkcia. To platí aj vtedy, keď vo všetkých troch prípadoch hodnotíme esteticky. Estetická hodnota je významová, ale práve preto môžeme esteticky hodnotiť tak význam, ako aj jeho nositeľa i spôsob jeho použitia. Už samotné slovo môže mať hneď trojakú estetickú hodnotu. A literárne dielo? Tam sa táto možnosť stáva pravidlom, ktoré rovnako platí o ďalších konštruktívnych a funkčných prvkoch diela.

Hodnota umeleckého diela sa už z tohto hľadiska javí ako celý systém hodnôt (čo je, samozrejme, dávno známe), medzi ktorými sa však aj estetické hodnoty objavujú viackrát. Esteticky oceňujeme tému, ale aj fabulu, štýl aj komunikatívnosť diela, dokonca ešte aj jeho nociónálne hodnoty môžeme oceňovať esteticky, rovnako ako použité výrazové prostriedky a samotný žánrový spôsob ich použitia. Z toho vyplýva, že nemôžeme uvažovať o vzťahu estetickej hodnoty literárneho diela k hodnotám mimoestetickým, ale že ide o vzťah estetických hodnôt k nim. A ďalším krokom v tejto úvahe je znásobenie pochybností o dominancii estetickej hodnoty nad ostatnými, ktorá má byť určujúcou charakteristikou umeleckého diela. To však neznamena, že takejto hodnotovej charakteristiky niet. Námietku, že hociktorá z hodnôt diela môže byť dominantná, možno doplniť konštatovaním: „Prevaha niektorej mimoestetkej funkcie je v dejinách umenia veľmi častým javom, nadvláda estetickej funkcie sa tu však vždy pociťuje ako prípad základný, „bezpríznakový“, zatiaľ čo nadvláda inej funkcie sa hodnotí ako „príznaková“, t. j. ako porušenie normálneho stavu“ (Mukařovský, 1971, s. 21).

Ponechajme bokom fakt, že dnes jestvujú celé teoretické koncepcie, ktoré chápu literárne dielo iba ako správu o skutočnosti. Ale historicky známa skutočnosť, že to isté dielo môže v diferencovanom čase a v diferencovanom priestore svojho pôsobenia byť dominantne funkčné niektorou zo svojich mimoestetických hodnôt, nielen niektorou zo svojich hodnôt estetických, však stojí za úvahu. Faktom totiž je, že materiálne zložky umeleckého, konkrétne literárneho diela, môžu byť esteticky funkčné aj mimo tohto diela. To sa týka nielen slova, ale akéhokoľvek iného materiálu. Spôsob, akým ich umelec použil, je žriedlom estetickej funkcie diela ako veci. Preto o „rozplynutí“ možno hovoriť azda len v prípade vecného, logického rozanalyzovania čiastkových významov, asi tak, ako keď logicky „analyzujeme“ anekdotu a jej komický účinok sa stratí. Ale to sa týka naozaj iba estetickej funkcie celku nociónálnych významov, ktoré artefakt komunikuje, a aj to len relatívne.

Z. Mathauser upozorňuje na to, že chápanie estetickej hodnoty umeleckého diela, ako transparentného spojiva praktických funkcií a hodnôt, vyplýva zo zámeny prežívania týchto hodnôt a výrokov o nich. V tejto súvislosti dodáva, že „môžem tu poukázať na určitú jednostrannosť postoja, zameraného iba na hľadisko recepčné, pri ktorom sa v umeleckej hodnote zvyšuje podiel jej sprostredkujúcej funkcie, a ďalej na abstrahovanie od rozdielu, ktorý – hoci by nebol metafyzický – predsa len trvá medzi estetickým a umeleckým“ (Mathauser, 1989, s. 199).

Poznaním, že ontologický a noetický status estetickej hodnoty ako predmetu recepcie nie je totožný s jej statusom ako predmetom vedeckej reflexie a poznávania vôbec, sme sa rozišli s úsilím hľadať empiricky evidentný a pritom vyčerpávajúci ekvivalent toho, čo je výsledkom kritického poznávania objektívne jestvujúcej hodnotovej predmetnosti literárneho diela. Krása literárnych poviedok a noviel nejestvuje bez objektívne jestvujúcich predpokladov, ktoré v nich kritická analýza nachádza, ale je veľmi obťažné hľadať ich iba v takých podobách, v akých sa javia v otvorenej množine možných respondentov. Tieto objektívne predpoklady ako možný, hoci tiež premenlivý predmet nespočetných aktuálnych hodnotení existujú nezávisle od aktuálnych hodnotových noriem a v takej podobe sú dostupné vedeckému a literárnovednému poznávaniu. Zatiaľ u nás nie je núdza o ilúzie, že všetko, čo vieme o umení, vieme iba z jeho recipovania a že literárny vedec je napokon tiež iba recipient. A pritom tieto ilúzie celkom paradoxne akceptuje aj tá časť literárnej teórie, ktorá sa rada chváli svojím scientizmom a vyslovuje sa preto s dešpektom o rôznych formách „intuitívneho“ poznávania literárneho diela.

Literárny vedec však nemôže byť pri svojej práci iba recipientom, tak isto, ako astronóm nemôže byť iba milovníkom hviezdneho neba. Hoci je nepochybne dobre, keď ním je. Dokonca aj literárny kritik je celkom zvláštny recipient, lebo je vyzbrojený teóriou, ktorá mu dovoľuje posudzovať analyzované hodnoty a zdôvodňovať svoj úsudok o nich nielen prijatou a panujúcou normou, ale predovšetkým faktami, ktoré sú objektívne dokázateľné. Dokonca aj faktami o normách recepcie, vďaka čomu vedecky fundovaná kritika obohacuje nielen literárnu kultúru, ale priam aj literárnu vedu, ktorej súčasťou nepochybne je. „Umelecké dielo svojím znakovým ustrojením je jav nesmierne komplikovaný, zložitý. Jeho uchopenie pojmovým aparátom vedy permanentne naráža tak na ohraničenosť – alebo hádam ešte lepšie – obmedzenosť toho-ktorého metodologického prístupu, ako aj na „tvrdú“ antiscientistickú opozíciu“ (Koli, 2003, s. 7).

2.2.1 Etické a estetické hodnoty v tvorbe a recepcii

Objektívne je každá hodnota momentom ľudskej činnosti. Každý moment ľudskej činnosti je však pre naše hodnotiace vedomie hodnotou iba potenciálne. Aj kedysi pomerne jednoznačná závislosť druhu hodnôt od jednotlivých druhov činností sa dávno sproblematizovala. Je síce pravda, že výroba produkuje úžitkové

hodnoty, zatiaľ čo umelecká tvorba hodnoty estetické. Ale je to pravda iba čiastočne a to nielen preto, že do výroby vstupuje design a do literárnej tvorby napríklad občasná snaha posilňovať jej poznávacie, výchovné a ešte aj iné funkcie. Je to aproximatívna pravda predovšetkým preto, lebo každý produkt ľudskej činnosti je hodnotovo funkčný v ľudskej pospolitosti zasa len v rámci celkom určitej delby práce a potrebuje ho predovšetkým ten, kto ho neprodukuje. A tak sa to, čo človek v rámci delby činností rozdelil, „domáha“ opätovne zjednotenia, ktoré je však zatiaľ akosi v nedohľadne (Brožík, 2004).

V prípade literárnej tvorby sú tieto vzťahy ešte zložitejšie než v mimoumeleckých činnostiach. Zatiaľ čo remeselník mohol ešte uspokojovať svoje vlastné vecné potreby tým, čo sám vyrábal, ako tvorca estetických hodnôt ani on nikdy nebol iba samozásobiteľom. Každý človek nevyhnutne potrebuje výsledky esteticky funkčnej tvorby druhých ľudí, pričom hlavným dôvodom takej potreby nie je iba špecializácia esteticky orientovanej tvorby, ale najmä potreba styku s druhými ľuďmi, ktorú práve táto tvorba umožňuje. Hodnotové výsledky špecifických činností sa však vždy realizujú za nešpecifických okolností (napríklad literárna udalosť v mimoliterárnych súvislostiach) a práve tieto okolnosti sú určujúce pre aktuálnu hodnotu úžitkového i estetického výtvoru. Vďaka tomu užitočný predmet môže, ale nemusí byť krásny, aj keď sa o to výrobca usiloval. A vďaka tomu predmety pôvodne iba úžitkové, nadobúdajú časom estetickú funkčnosť a neraz bývajú dokonca už len esteticky funkčné. Naopak, výsledok zámernej estetickej tvorby môže svoje hodnoty stratiť. Aj dejiny literatúry poznajú prípady kedysi esteticky pôsobivých textov, ktoré sa stali historickými dokumentmi a naopak, pôvodne iba úžitkové „záznamy“, letopisy, korešpondencie a pod., ktoré dnes pôsobia esteticky a sú práve pre túto svoju funkciu vyhľadávané.

Primárne tu nie je na vine zmena hodnotových kritérií, ale predovšetkým to, že činnosti ľudí pokračujú a ustavične sa menia. Samozrejme, nielen také činnosti, ktoré sú osobité tvorbou práve tých hodnôt, o ktoré máme záujem, ktoré sledujeme, prípadne aj využívame. A tak sa stáva, že remeselné dielo nadobúda či stráca svoju funkčnosť napríklad vďaka rozvoju výroby, ktorá ho robí vzácnym, alebo naopak, pozbavuje ho výnimočnosti, profanuje ho a tak aj zbavuje jeho niekdajšej funkcie. Hodnotová predmetnosť je vždy výsledkom synkretickej činnosti ľudí, a preto nie je dosť dobre možné hovoriť o hodnotovej predmetnosti estetickej, etickej, právnej, či akejkolvek inej. Hodnotová predmetnosť je taká, aká je vďaka celej množine okolností, vyvolaných predovšetkým činnosťou ľudí a čaká na svoje aktuálne zhodnotenie, ktoré bude tieto okolnosti rešpektovať. Vďaka činnosti ľudí je ich hodnotová predmetnosť viac rozmerovým inobytím a tým aj ich obrazom, niekedy viac, niekedy menej komplexným. Ale na druhej strane reálne konajúci ľudia nikdy nie sú iba estetickými, etickými či právnymi subjektmi – takými sú len v abstrakciách, podmieňovaných síce delbou činností, ale závislých predovšetkým od voľby normy a tým celkom určitého stanoviska k hodnotovej predmetnosti. Ani jedno z týchto

stanovísk nevylučuje ostatné. „Ťažiť z nich estetické, etické jazykové hodnoty prislúcha len tým, ktorí v úcte k tradícii a v úcte k iným pochopia ich skutočnú duchovnú hodnotu“ (Liba, 2001, s. 151).

Každý človek môže u určitom okamihu hodnotiť skutočnosť esteticky, ale už vzápätí eticky, nábožensky či politicky. Také hodnotenia si môžu protirečiť aj vtedy, keď ide o hodnotenie toho istého javu tým istým človekom. Pritom sa však ani nepopierajú, ani nevylučujú. Človek sa vždy usiluje o ich koherenciu, aby si zachoval vedomie vlastnej celistvosti, ale to len potvrdzuje ich diferencovanosť. Faktom je, že nielen jednotlivci, ale aj celá sociálna skupina môže byť subjektom nekonečne diferencovaných činností, a preto aj diferencovaných hodnotiacich postojov. A to je fakt, z ktorého vyplýva okrem iného aj podmienenosť všetkých hodnotových funkcií normami, použitými pri ich hodnotení.

„V traktátoch o estetike sa často stretávame s výrazom estetická hodnota skutočnosti, používaným veľmi laxne a ľubovoľne. Obyčajne sa ignoruje okolnosť, že estetická hodnota je určovaná a recipovaná prizmou danej umeleckej substancie, jej špecifickej a svojzákonnej štruktúry. Platí tu analógia s vedou: fakty nie sú ruko-lapné, sú výsledkom apercepcie cez prizmu danej a vymedzenej teoretickej štruktúry“ (Hrušovský, 1965, s. 72).

Takáto analógia naozaj platí, lebo každá hodnota je vždy výsledkom percipovania nešpecifickej funkcie, cez prizmu celkom určitej, napríklad etickej či estetickej normy. Javová forma hodnoty nie je totožná s tým, čo hodnotíme, čiže s hodnotovou predmetnosťou, ani v prípade literárneho diela. Dokazuje to predovšetkým fakt, že tú istú udalosť, dielo, činnosť môžeme v tom istom okamihu hodnotiť spravidla niekoľkými druhmi noriem. Pritom hodnotová predmetnosť je bohatšia, než môžu tieto normy postihnúť, lebo každá z nich ju „odhaľuje“ iba z celkom určitého hľadiska a všetky spolu iba z konečného počtu disponibilných kritérií, čiže hodnota estetická, etická, právna, atď. je axiologicky objektívna, tak isto, ako je poznatok gnozeologicky objektívny. To však ani zďaleka neznamena, že hodnotový jav je totožný s tým, čo ho vyvoláva.

2.3 Tvorivá a kritická interpretácia literárneho diela ako udalosti

Pozornosť literárnej teórie, doteraz sústredená najmä na noetiku literárneho diela, sa postupne obracia k jeho problematike ontologickej. Tento obrat je podmienený našimi súčasnými potrebami, podnecovaný našimi túžbami a poučený skepsou, ktorá je súčasnej teórii vlastná práve tak, ako dnešnému postmodernistickému umeniu. Obavy a nádeje ľudí prekročiacich hranicu druhého tisícročia existencie našej európskej kultúry sa premietajú nielen do spontánnych predstáv o „prirodzenom svete“ a jeho budúcich podobách, ale aj do teoretických explikácií a koncepcií tvorby tohto sveta.

Otvára sa tak veľa otázok, týkajúcich sa nielen ontológie literárneho diela, ale aj ontológie kultúry a ľudského bytia vôbec. „Ontológia umeleckej tvorby sa vždy spája s osobnostným rozmerom autora“ (Liba, 1995, s. 199). Ide o existenciu výtvorov, ktoré sú naším „inobytím“ a aj keď ich jestvovanie nie je totožné s naším, predsa len sa vo všetkom ponáša na spôsob, akým my sami žijeme. Umelecké dielo je pritom zo všetkých ľudských výtvorov „najľudskejšie“, lebo patrí k vrcholom kultúrnej tvorby. Literárne dielo je navyše problémom aj preto, lebo je to dielo slovesné, ktoré je poznačené znakovým charakterom materiálu, z ktorého je konštruované a tým sú „iba slová“. Nie je však s týmto materiálom totožné, tak isto, ako nie je s vlastným materiálom totožné výtvarné či hudobné dielo. Žiaľ, rozdiel medzi literatúrou a ostatnými umeniami sa neraz hľadá, vidí a nachádza práve v efemernej slovesného umenia a vecnosti, priam telesnosti napríklad sochárstva či architektúry. Ako keby práve slovo bolo zodpovedné za sémantickú podstatu literárneho diela. Lenže materiálom výtvarných umení tiež nie je sám kameň, drevo alebo farba, ale sú ním zmysluplné tvary a ich kombinácie, čiže znakové nástroje, nositelia významov. Slovo je nositeľom významu celkom evidentne – tvar už len sprostredkované, tak isto ako hudobný akord.

Slovo je však nielen nositeľom významu, ale zdanlivo označuje celkom konkrétne reálie. Azda aj preto niektorí literárni teoretici podceňujú kategóriu významu a jej zložitost' a vzťah slova ku skutočnosti chápu výlučne len ako vzťah označujúceho a označovaného. „Keďže materiálom literatúry je jazyk, ktorý je už sám zložitou štruktúrou, literárny text je nad týmto primárnym denotačným systémom jazyka nadbudovaný, omnoho zložitejším, druhotným znakovým systémom“ (Krausová, 1984, s. 213). Redukovanie významovosti literárneho diela na vzťah označujúce – označované je problematické, lebo navodzuje predstavu jednoduchého vzťahu umeleckého diela ku skutočnosti. Navyše, v tradícii gnozelogickej estetiky bol zažívaný nie vždy vhodný prístup k zobrazovaniu javov ľudského sveta, ktorý nás obklopuje a v ktorom žijeme. Najväčším nedostatkom gnozelogizmu nie je redukovanie tak zložitého javu, akým je umenie, iba na formu poznávania skutočnosti, takých redukcí sa napokon dopúšťa každá teória. Redukciou skutočnej zložitosti fenoménu literatúry a literárneho procesu je nepochybne aj tento výklad, ktorý sa sústreďuje na rozbor axiologických a etických problémov literárneho procesu. Najväčším nebezpečenstvom, vyplývajúcim z gnozelogizmu a dodnes pôsobiacim vo vedách o umení, je práve tendencia k inventarizácii skutočnosti. Ťažko je totiž inventarizovať kultúru a jej špecifickú tvorivú činnosť.

Celá ľudská pospolitosť je subjektom procesu, v ktorom sa bytie stáva spoločenským. Človek nie je schopný osvojovať si skutočnosť inak ako subjektívne, čiže činnosťou, ktorej východiskom a vykonávateľom je on sám. Nie je však odsúdený iba na také činnosti, ako je poznávanie, hodnotenie, či akékoľvek iné reflektovanie skutočnosti. Tú si ľudia osvojujú predovšetkým tým, že ju pretvárajú, menia jej

vlastnosti a robia z nej svoje životné, ľudsky dôstojné prostredie. Ľudská činnosť, kedysi synkretická, sa už dávno diferencovala a to nás núti, aby sme sa aj v teórii zaoberali každou z ľudských činností samostatne. Poznávacie, hodnotiace a všetky ostatné činnosti nášho vedomia, pokiaľ sa takto osamostatnili, nás nútia rátať s ich subjektom ako so subjektom gnozeologickým, axiologickým, morálnym a pod. Keď literárne dielo zredukujeme na predpokladané podnety, umŕtvujeme tým jeden z najživších výtvorov ľudí a osud tvorby, akoby bol v rukách čitateľa. Aj toho v takom prípade ako činný subjekt redukuje iba na recipienta a jeho činnosť iba na psychickú. Čítanie je nepochybne psychický proces iniciovaný sústavou znakov, stelesňujúcich významy, ktoré im ľudia prisúdili. Každý znak je znakom iba z našej vôle a s naším súhlasom. Ľudia znaky nielen konštituuju a uznávajú, ale ich aj používajú. A práve v tejto činnosti nadobúdajú aj slovné znaky sociálne funkcie. Prestávajú byť iba intersubjektívnymi znakmi a stávajú sa objektívne pôsobiacimi regulatívmi ľudských činností a to aj vyslovene praktických. Veď človek je cieľa-vedome konajúcou bytosťou len vďaka rečovej komunikácii. Napríklad materinskú reč si dieťa neosvojuje ako vedomá bytosť, ale prostredníctvom nej sa tou bytosťou stáva. Dieťa sa neučí slová, ale vníma výpovede tak, ako všetko ostatné, čo ho obklopuje. A práve v zámene slova (vety) a výpovede sa skrýva neujasnený problém.

Výpoveď robí slovo skutkom, slovo je skutočnosťou myšlienky, výpoveď je skutočnosťou slova ako činu. Kým sa nenaučíme dôsledne rozlišovať slovo a výpoveď, nepochopíme ani ontologický status literárneho diela. Jeho osobitosť netkvie iba v tom, že je zložitou významovou štruktúrou, ale je štruktúrou reálne pôsobiacou. Výpoveď nie je symbolickou jednotkou, ale je jasne vymedzená výmenou rečových subjektov, končiaca sa odovzdaním slova druhému. Je teda jednotkou komunikácie, čiže reálnej činnosti ľudí. „Vyslovené slovo však zaniká, ak sa nechováva v pamäti. Stráca na bezprostrednom význame, ak sa medzi ním a jeho príjmom vytvorí akákoľvek bariéra: technická či časová. Je preto múdre a užitočné, ak sa vyslovené slová ustália a zmenia svoju podobu na slová písané, lebo sa obnoví bezprostredný vzťah medzi pisateľom a čitateľom, zruší sa bariéra a je možný návrat k „unikajúcim“ slovám, myšlienkam, výrokom, pravdám“ (Liba, 2001, s. 152).

2.3.1 Stratégie spätosti textu a významu

Význam je v tomto prípade neodlučiteľný od diela, ak poukazuje na niečo iné, než je dielo samotné, tak len na človeka, ktorého je inobytím, druhou existenciou. Spätosť textu a významu nie je v žiadnom inom prípade taká jednoznačná, ako v prípade umenia. Nevyhnutne však treba rešpektovať autonómnosť literárneho diela ako udalosti. Sám text a význam ešte netvorí umelecké dielo, a preto ani literárne dielo nemôžeme stotožňovať s textom. „Predmetom textológie ako literárnovednej

a lingvistickej disciplíny je štúdium genézy, histórie a autorstva textu literárneho diela" (Tkáčiková, 1989, s. 13). Ak chceme text vnímať v celej jeho celistvosti, je potrebné prihliadať na jeho jazykovú špecifickosť, štýl a obsahové zhody či konfrontácie s príbuznými textami. Textológia sa pokúša zistiť autorov zámer a zhodnotiť jeho realizáciu. Lenže autor, tvorca textu jeho význam iba predznamenať a nielen význam, ale aj celkom určité hodnotové funkcie, ktoré sú však už záležitosťou časovo i priestorovo lokalizovanej výpovede, prekračujúcej text svojou dialogickosťou. Všetky tieto súvislosti nemôže autor predvídať, ale k stratégii jeho činnosti patrí aj spredmetňovanie zámeru jeho tvorby a pôsobenia jej výsledku. Tak ako organizácia textu, tak aj organizácia významu je anticipovaná autorom, ktorý pritom využíva nielen žánrové charakteristiky ako paradigmy výstavby diela – izotopie, inštrukcie, slúžiace na pochopenie jeho koncepcie, ale rovnako využíva už konvenčné textové a významové štruktúry a ich prvky, realizujúce zmysel diela a upozorňujúce naň čitateľa.

Text sám osebe nie je ešte dielom, je však celkom nepochybne prostriedkom na jeho poznávanie. Dielo je text, ktorý sa stal v určitom okamihu výpoveďou. Dielo z pohľadu eticko-axiologického nie je iba znakovou sústavou, ale je aj zvecnenou činnosťou, udalosťou, ktorá nielen zaplňa okamih ľudského bytia, ale organizuje ho, dáva mu nielen zmysel, ale aj konkrétnu podobu. „Zmysel by bolo možné označiť ako realizovanú koncepciu literárneho diela. Ak bola koncepcia organizujúcim činiteľom vzniku literárneho diela, zmysel je usporadúvajúcim, riadiacim, recepcným činiteľom jeho realizácie" (Zajac, 1989, s. 136). Koncepciu a zmysel je možné semioticky odôvodniť, to však neznamená, že je len semiotickej povahy. Zmysel poukazuje skôr na hodnoty, ktoré neprislúchajú iba textu diela, alebo jeho významu, ale dielu ako jedinečnému výtvoru, artefaktu, ktorý je neopakovateľný.

Bytie umeleckého a špecificky literárneho diela nie je vyčerpateľné iba poznávaním materiálu, ktorý je z hľadiska semiologického znakovým nástrojom, čiže nositeľom významu, ani však len poznávaním pôvodu tohto významu, či príčin jeho metamorfóz. A v žiadnom prípade nie je možné stotožňovať existovanie literárneho diela s existenciou knihy. Kým sa ešte literárne dielo odovzdávalo ústnou tradíciou, muselo byť vždy znovu reprodukované, vrátane inštrukcií, umožňujúcich jeho sledovanie a pochopenie. Pritom nie je rozhodujúce, či tieto inštrukcie boli sprítomňované gestom, mimikou rozprávača, intonáciou či hudobným sprievodom. Ani vtedy nebolo dielo totožné so systémom znakov, ktoré sprítomňovali jeho významy. Prostredníctvom tohto systému však existovalo dodnes ako výpoveď. Rozdiel je azda len v tom, že ústna tradícia umožňovala výpoveď meniť a tým obnovovať a zachovávať jej pôvodné hodnoty, zatiaľ čo písomný záznam čosi také neumožňuje, a preto sa raz zaznamenaná výpoveď hodnotovo mení a neraz je potrebný „intrapreklad", aby jej hodnoty ostali zachované.

2.3.2 *Dielo a jeho činnostné bytie*

Literárne dielo ako dianie je síce vždy závislé od spôsobu vlastnej objektivizácie, tá však nie je jeho autentickým bytím. Tým je činnosť, ktorou dielo je, ktorú vyvoláva, umožňuje a do ktorej vstupuje. Dielo je výsledkom činnosti autora a predmetom činnosti čitateľa. Jeho vecná podoba (kniha) je iba vonkajšou stránkou jeho existencie, jeho vlastné bytie je činnostné. Dielo je to, čo vnímame, čo si uvedomujeme a to v prípade literatúry nie sú ani litery, ani slová, ale je to výpoveď, ktorá zastupuje autora a jeho činnosť. Výpoveď je uskutočniteľná iba znakovými prostriedkami, nie je však s nimi totožná. Výpoveď sa deje, niekto sa ňou niekomu prihovára a to je dôležitý ľudský a etický rozmer umeleckej tvorby. Ide o celkom konkrétny dialóg a v tom je výpoveď neopakovateľná. V skutočnosti je autor literárneho diela predovšetkým objaviteľom doteraz neznámych alebo nedostatočne poznaných problémových situácií ľudskej existencie a tvorcom diela, ktoré toto videnia sveta sprítomňuje. Dielo je činom autora, udalosťou, ktorá existuje samostatne, aj keď je v nej autor vždy a ustavične prítomný. Cestu k pochopeniu funkčných premien diela si pootvoríme, len keď mu ako udalosti priznáme samostatnú existenciu, ktorú nemá ani text, ani význam. „Ide o proces pozvoľného odkrývania, ktorý v neustále sa meniacej realite nemohol nájsť svoje definitívne završenie“ (Predanocyová, 2010, s. 29).

Možná námietka, že dielo je iba „fikcia“, je gnozeologická. Umenie ako modelovanie reality sa nezaobíde bez fikcie, dokonca ani vtedy nie, keď si zaumieni zobrazovať život „formami vlastného života“, lebo aj tie sú v konečnom dôsledku fiktívne, respektíve také, aké sme si osvojili pod tlakom konvencií. Závažnejšia je námietka druhá – ontologická. Všetko ideálne je iba pomyselné a znakový nástroj – slovo – sa stáva nositeľom ideálneho významu iba vďaka nášmu vedomiu, ktoré mu túto funkciu prisúdilo. Aj bez filozofickej propedeutiky je zrejmé, že sa tu zamieňa otázka „ako dielo existuje“ za otázku „čím vlastne v skutočnosti je“. Táto záměna sa navyše opiera o jednoduchú predstavu, že autor dielo najprv vytvorí a až potom ho „urobí skutkom“. Slovesné dielo však nie je možné vytvoriť bez slov, slovo je už od počiatku materiálom, s ktorým autor pracuje, bez ktorého nemôže koncipovať dokonca ani predbežnú predstavu zamýšľaného diela.

Literárna výpoveď sa uskutočňuje prostredníctvom textu, ktorý je nositeľom významu a ktorý sa dnes zvyčajne prezentuje ako kniha. Text ešte nie je dielo a má ešte ďaleko k udalosti. Predpokladá poučeného recipienta, aby sa mohol stať výpoveďou. Nositeľom významu môže byť aj monológ, ale až výpoveď sa stáva skutočnou udalosťou, čiže dielom v plnom význame tohto slova. Výpoveď je zverejnený text a je to prelomový moment, v ktorom sa láme jedna ontologická rovina a nastoľuje nová. Zverejnením sa „končí modus kauzálnej existencie textu a aktom zverejnenia dávajú sa predpoklady k intencionálnej konštitúcii jeho významu“ (Krausová, 1984, s. 132). Aj keď akt zverejnenia ešte sám osebe nerobí z textu výpoveď, je

naozaj jej najpodstatnejším predpokladom a tým aj predpokladom završenia diela ako udalosti. Z toho vyplýva, že úlohy literárnej vedy sú náročné predovšetkým preto, lebo predmet jej skúmania je súčasne všeličím:

- je textom ako nositeľom významu,
- je dielom, ktoré vypovedá,
- je aj udalosťou, ktorej zmysel sa mení, aj keď text ostáva ten istý.

A keďže literárne dielo sa ako udalosť môže uskutočniť nespočetnekrát, má literárna veda do činenia s predmetom variabilnejším, než je ktorýkoľvek iný. To napokon presvedčivo dokazujú diferencované, ale ustavične pokračujúce čitateľské recepcie diel, ktoré vznikli už pred stáročiami.

Z eticko-interpretáčného hľadiska je potrebné na záver tejto kapitoly pripomenúť pochopenie literárneho diela ako prostriedku komunikácie. Spoločenský, ľudský svet je „textotvorný“ a jeho interpret je bytosťou, ktorá sa podieľa na tvorbe tohto sveta, a preto je sprostredkovane aj tvorcom prirodzeného ľudského sveta ako textu. Napokon len reprodukcia tohto sveta umožňuje reprodukovať text, pretože tam, kde svet nemá pokračovateľa, tam sa stráca aj zmysel, obsah a zrozumiteľnosť textu. Tam napokon už nie sú ani udalosti. Udalosťou je každé ľudské dielo, čin už spredmetnený, zvecnený v definitívnej podobe tvaru a v danom rozpätí času. Každý čin vypovedá prinajmenej o konajúcom človeku. Textom sa ľudské činy stávajú naším pričinením, lebo iba my ich vieme chápať ako text a vnímať ako udalosť, ktorá je zložitá podmienená celostnosťou našej existencie.

2.3.3 Hodnotové presahy recepcie literárneho diela

Ako predmet vedeckého poznávania je literárne dielo oveľa zložitejšie než ako predmet recepcie. Hodnotové fenomény, ktoré nachádzame v jeho podstate, sú mu síce vlastné, ale súčasne ho prekračujú, a preto ich poznávanie nie je iba vecou kritickej analýzy diela. Napriek tomu ale východiskom poznávania literárneho diela musí byť vždy len dielo samotné ako udalosť, ako artefakt, ako znak, ako výsledok tvorby a napokon istotne aj ako predmet recepcie. Skepsa, ktorá vopred odsudzuje a odkazuje poznávanie literárneho diela kdesi mimo dielo, ktorá napríklad chce urobiť predmetom literárnovedného skúmania vedomie recipientov, je síce pozoruhodná, ale rezignuje na to najpodstatnejšie: na samotnú existenciu literárneho diela. Recepčné aktivity, samozrejme, musia byť nevyhnutne predmetom záujmu sociológie a mali by sa stať predmetom pozornosti psychológie, ale aj etiky a teórie výchovy. To je však iba jedna stránka problému. Predmetom prvoradej pozornosti literárnej vedy je predsa vždy literárne dielo a jeho autentické, hoci premenlivé bytie.

Literárny vedec i estetik skúmajúci také dielo si neprestajne uvedomuje, že literárne dielo nie je iba predmetom jeho analýz a že dokonca jestvuje práve ako udalosť vo viacerých podobách. Že má osobitý gnozeologický a ontologický status

pre autora, iný pre recipienta a iný pre samotného literárneho vedca. Na tento fakt, z ktorého vyplýva, že literárne dielo jestvuje „viacerými spôsobmi“, už dávnejšie upozorňovala a zdôvodňovala ho N. Krausová (1984). Teoreticky pracovať s týmito rozdielmi, prejavujúcimi sa až v trojakej ontologickej i gnozeologickej situácii diela je naozaj možné len vtedy, keď si uvedomíme, že „v umeleckej situácii samotnej vládne rotácia okolo „estetického reálu“ (jeho vzťahy k subjektu predmetnému, k designátu a materiálu) a rotácia okolo „metaznaku“ (jeho relácie so subjektom výsledným, so znakom a „vecou“) a obidve rotácie sú vzájomne prepojené v kolobehu umeleckej situácie“ (Mathauser, 1989, s. 97). Je preto dôležité neredukovať literárne dielo iba na výsledok poznania a na prostriedok komunikácie tohto poznania. Osobitne dôležité je to pre etickú výchovu a pre konkrétnu pedagogickú prax. Treba pochopiť, že umelecké dielo je udalosťou v neustávajúcom slede činností, prostredníctvom ktorých zobrazovaná realita vracia nazad obohatené impulzy, ktoré prijala zo strany diela. A navyše treba rátať aj s impulzmi, ktoré dielo prijíma zo strany recipienta. V estetickej komunikácii musí byť prenos chápaný viacvrstvovo, aj keď postupujeme v každom prípade selektívne. Raz ide o prenos sémantickej informácie, ktorú realizovaný text poskytuje, ale taktiež o prenos estetickej a etickej informácie, ktorá však nie je kódovateľná, a preto umožňuje neustále obnovujúci interpretačný prístup.

Axiologické hľadisko môže zložitost' ontologického a gnozeologického statusu literárneho diela už len potvrdiť, prehĺbiť jeho poznanie a rozšíriť ho o ďalšie aspekty. Keby literárne dielo nebolo skutočné, dokonca skutočné v každom čase a v každom priestore inak, nebol by ani problém diferenciácie jeho hodnôt taký dôležitý. Podstatný význam má pre výchovu, lebo vychovávateľ nemôže rátať s „plošným“ pôsobením toho istého diela na všetkých recipientov, lebo tí ho prijímajú svojsky, v závislosti od situácie, v ktorej sa nachádzajú a od pozície, ktorú v tejto situácii zaujíma práve teraz konkrétne literárne dielo. Faktom však je, že hodnotenie diela ako znaku a diela ako vecného výtvoru, čiže artefaktu, sa môže veľmi podstatne rozchádzať pri oceňovaní jeho hodnôt. A celkom osobitým problémom je hodnotenie diela ako historickej či aktuálnej udalosti. To všetko je dávno známe, a preto je naozaj neprípustné redukovanie diela na autorský alebo čitateľský imagen, ktoré je typickou mechanistickou procedúrou.

Literárne dielo, ktoré sa z rôznych príčin „nepáči“, môže byť napriek tomu mimoriadne umelecky hodnotné a naopak, evidentný brak sa neraz teší popularite, ktorá má svoj pôvod v mimoumeleckých okolnostiach. Literárny teoretik, tak isto ako historik alebo kritik, nemôže síce byť v takej situácii úspešným sudcom, lebo jeho verdikt, hocijako oprávnený, aj tak veľa na spôsobe tohto hodnotenia nezmení. Ale práve preto môže a aj musí odhaľovať skutočnú hodnotovú predmetnosť literárneho diela, vrátane príčin jeho neadekvátneho estetického či etického oceňovania. Rozdiel medzi hodnotami, ktoré dielu pripisuje recipient a hodnotami, ktoré v ňom

nachádza teoretik, nie je nepreklenuteľný. Podstata odlišnosti ich súdov tkvie predovšetkým v tom, že čitateľ si uvedomuje estetické hodnoty diela ako jeden akord a nerozlišuje pritom jeho jednotlivé tóny, zatiaľ čo teoretik ich rozlišovať musí, nehovoriac už o tom, že ich poznané dištinkcie definuje pomocou pojmoslovného inštrumentária, zodpovedajúceho jeho metodologickému prístupu.

Najpodstatnejšie je však to, že recipient nemusí prekročiť horizont estetických a etických noriem, zatiaľ čo vedec s týmito normami nevystačí práve preto, lebo ho zaujíma špecifická umelecká hodnota diela, ktoré posudzuje. Najevidentnejší ontologický rozdiel medzi hodnotou estetickou a umeleckou tkvie v tom, že estetická hodnota je potenciálne všadeprítomná, zatiaľ čo umelecká hodnota je vyhradená iba ľudským výtvorom a aj to len veľmi špecifickým. Recipient si tento rozdiel uvedomovať nemusí – literárne dielo pociťuje ako krásne, rovnako ako napríklad anekdotický, komický „príbeh zo života“. Je tu však veľmi podstatný funkčný rozdiel, ktorý si recipient tiež uvedomovať nemusí. Zatiaľ čo estetická hodnota poukazuje na ľudské jestvovanie prostredníctvom znaku, respektíve je hodnotou znaku na toto jestvovanie poukazujúceho, umelecká hodnota je hodnotou modelu problémových situácií ľudského života. Preto je viac ako hodnotou výpovedí o živote, a preto nie je iba hodnotou prostriedku komunikujúceho takúto výpoveď.

Umelecká hodnota je hodnotou dynamického znakového systému, ktorý jedinečným spôsobom reflektuje životnú realitu a teda prezentuje k nej celkom určitý ľudský a umelecký postoj. Báseň nie je napríklad raz navždy vyneseny súd o povahe sveta, aj keď to o sebe niekedy tvrdí a tiež nemá byť ako taký súd prijímaná. Postoj a úsudok nie sú ani zďaleka to isté. Umelecké dielo navodzuje takýto postoj a naznačuje aj riešenie problémovosti jeho predmetu, aj keď, samozrejme, iba riešenie fiktívne. Umelecká hodnota je preto hodnotou činnosti, ktorou sa objektivizuje ľudská skúsenosť z prežívania i tvorby ľudskej existencie, rátajúc do toho aj skúsenosť z tvorby a prežívania jej umeleckých modelov.

Umelecká hodnota je hodnotou styku, ktorým sa nekomunikujú iba výpovede, ale ktorým sa vypovedá, prostredníctvom ktorého ktosi kohosi hodnotovo orientuje. Je to hodnota konania, ktoré sa stalo najprv faktom umeleckým, aby sa mohlo stať súčasťou činností aj mimoumeleckých, predovšetkým eticko-výchovných. Je to hodnota konania, činnosti, ktorou sa človek hodnotovo orientuje a ktorou človek človeku odovzdáva svoje postoje ku skutočnosti. Je to hodnota činností, ktorou sa ostatné činnosti a nimi podmienené hodnoty reflektujú, sprítomňujú, prezentujú, ale aj projektujú a viac či menej úspešne dovršujú. Takýto výpočet hodnotových funkcií umeleckého diela nie je určite úplný a je vôbec otáznne, či je vôbec možné tieto funkcie v úplnosti dokompletizovať. A to nielen preto, lebo sa historicky menia a špecifikujú sa aj podľa druhov umenia a umeleckých žánrov, ale najmä preto, lebo funkčne je každá umelecká hodnota sprostredkujúca premenná veličina pripomínajúca to, čo psychológia označuje termínom „drive“: pôsobí na subjekt vlastnou

príťažlivosťou, energizuje ho a robí vnímavým na podnety, ktoré vlastnú hodnotu diela výrazne presahujú. Aj to by mal mať na pamäti a aj tomu by mal napomáhať svojou činnosťou vychovávateľ, ktorý chce použiť dielo ako inštrumentálnu hodnotu vo výchovnom procese. Medzi také podnety patria aj estetické hodnoty, s ktorými sa recipient stretáva mimo umenia. Aj preto sme tak často konfrontovaní s názorom, že umelecká hodnota je akýmsi vrcholom estetických hodnôt, lebo je autoritou, ktorá je schopná stanovovať normu a udržiavať ju v platnosti. „To však zrejme vyplýva z modelového charakteru umeleckého diela, ktorého vzťahy k problémovým životným situáciám je možné deliť na reflexívne, hodnotiace, hodnotové, normatívne a projektové“ (Brožík, 1983, s. 39).

Takéto vzťahy však dielo zaujíma aj k eticky, nábožensky, politicky či k inak hodnotovo relevantným reáliám, a preto je schopné pôsobiť ako incentív hodnotovej tvorby ľudského sveta. V každom prípade však platí, že špecifikum umeleckého fenoménu treba hľadať len v ňom samom. Jeho sociálna funkčnosť je podmienená začlenenosťou v príslušnom kultúrnom kontexte, jeho vzťahmi k dobovým apercepčným stereotypom, alebo aj ideovým a poznatkovým obsahom umeleckého diela. Z tejto inštrukcie vyplýva okrem iného aj nevyhnutnosť poznávať estetické a etické hodnoty predovšetkým poznávaním umenia. Aj literárne dielo môžeme spoznávať ako udalosť v určitom okamihu završenú, hoci nikdy neukončenú už len preto, lebo sa deje vždy v nových kontextoch. S týmto vedomím môžeme v umeleckom diele spolu s R. Barthesom v každom okamihu znovu rozlišovať: „1. substanciu výrazu – zvukovú, artikulačnú, 2. formu, ktorú vytvárajú paradigmatické a syntaktické pravidlá, 3. substanciu obsahu – emocionálne alebo nocionálne stránky označovaného, 4. formu obsahu – formálna organizácia označovaných významov navzájom“ (Brožík, s. 85).

Okolnosť, že všetky štyri faktory, resp. ich významy a hodnoty sú premenlivé, neprekáča tomu, aby sme s ich pomocou hľadali definovanie umeleckej hodnoty literárneho diela. Vieme, že kultúrnym výtvorom ho nerobí iba táto hodnota, a teda do popredia z hľadiska hodnotového vystupujú aj mimoumelecké skutočnosti, ktoré je potrebné pripomenúť najmä v kontexte vzťahu etiky a literatúry. Môžeme v tejto súvislosti uvažovať o literárnom zobrazovaní skutočnosti ako o metaobraze a budeme brať na vedomie fakt, že substanciou sú naozaj mimoumelecké žriedla významov a nie samotné mimoumelecké fakty. Platí to tak isto, ako jazyk nevstupuje do literárneho diela vo svojej autentickej podobe, ale ako básnické slovo, ako materiál, ktorý sa v literárnom diele významovo i hodnotovo modifikuje. Autor predsa nenachádza pre svoje dielo už hotový materiál, ale robí z neho text, čiže spisovateľ zvyšuje jazykové prostriedky na text a to znamená, že si tak počína v kontextoch literárnej a kultúrnej tradície a vďaka tomu je jeho text monádou, odrážajúcou v sebe všetky texty danej zmyslovej sféry.

Medzi významom a textom je vzťah oveľa zložitejší, než sa zvyčajne priznáva. Nielenže niet významu bez textu a naopak, ale nie je významu bez významu a textu bez textov. Izolovaný text je abstrakcia, tak isto ako izolovaný význam a napokon aj izolované dielo. Z toho vyplýva, že nie je ani možné mechanicky roztriediť jednotlivé prvky diela medzi substančné a formálne, najmä z hodnotového hľadiska. Hodnota nie je totožná so svojím nositeľom, je momentom činnosti, v ktorej sa vecný alebo akýkoľvek iný prvok ocitá. A tak môže byť metafora formou výrazu i formou obsahu, fabula formou obsahu, ale aj jej substanciou

Tak ako nie je možné inventarizovať hodnotovú skutočnosť ľudského sveta, tak nie je možné inventarizovať hodnotovú skutočnosť literárneho diela. Navyše to, či metafora patrí k hodnotám textu alebo k hodnotám umeleckého obrazu, závisí nielen od hľadiska, ktoré zvolíme, ale predovšetkým od kontextov, v ktorých sa dielo stáva celkom určitou udalosťou. Čiže inými slovami, relativistické hľadiská nie sú iba vecou našej voľby, ale sú podmienené okolnosťami, ktoré od nás nezávisia, ale ktoré nám celkom určitú voľbu vnucujú. A to nielen ako recipientom, ale aj ako odborníkom prístupujúcim k dielu s analytickým pojmoslovným aparátom. Keď sa napríklad to, čo je označované (substancia obsahu), stane vo svojej pôvodnej podobe javom už historickým, posunú sa nielen nociónálne hodnoty diela, ale zmení sa aj dielo ako celok, ako obraz, aj ako artefakt. Rovnako historickými sa však môžu stať aj jazykové prostriedky a ich hodnoty, čiže materiál, z ktorého je budovaný text. Keď veta, slovo alebo výpoveď zaznie archaicky, neostáva to bez vplyvu na hodnoty diela ako obrazu, ani na jeho hodnoty ako artefaktu.

Pre recipienta je literárne dielo hodnotovým objektom v každom okamihu inak završeným, pretože sa ustavične významovo aj hodnotovo mení, tak isto, ako sa mení jeho pozícia v hodnotovom poli nielen umeleckých, ale aj etických a ostatných kultúrnych hodnôt. Literárne dielo má v hodnotovom zmysle iba predpokladaný charakter, čo je v súlade s doteraz prezentovanou koncepciou. Z toho nevyplýva, že hodnoty diela sú a priori dané, ale potenciálne existujú v podobe zvečnenej činnosti autora i v podobe hodnotovej predmetnosti, ktorá je výzvou i príležitosťou k diferencovaným aktuálnym recepciám a hodnoteniam. Substancia obsahu a výrazu, ako aj ich formy, môžu byť a aj sú predmetom hodnotení. Substancia a forma obsahu môže byť navyše hodnotená eticky, nábožensky, môže byť predmetom oceňovania z hľadiska jej poznávacích kapacít. Na druhej strane, substancia výrazu a napokon aj forma výrazu môže byť hodnotená ako viac či menej úspešný komunikát, čo napokon súvisí aj s jej literárnymi hodnotami, posudzovanými v kontexte vývinu literatúry či už národnej alebo svetovej.

Umelecká hodnota existuje ako predpoklad, čiže potenciálne vo forme obsahu a výrazu, a teda v ich vzájomnej jednote, ktorá tvorí súčasne aj identitu diela. Zatiaľ čo substancia výrazu aj obsahu „vstupuje“ do umeleckého diela z mimoumeleckej reality, aj keď v podobe, v ktorej sa už reifikoval postoj autora, forma výrazu a forma

obsahu sú vlastné iba dielu, z hľadiska jeho jedinečnosti. Preto je sídlom umeleckej hodnoty jednota hodnoty textu a hodnoty umeleckého obrazu ako svojská jednota mysleného, možného, literárne realizovaného sveta. Literárnosť sama, podobne ako výtvarnosť a hudobnosť, je dôležitým predpokladom umeleckého diela. Literárna výpoveď je slovo, ktoré prekročilo hranicu z autorovho projektovaného sveta a stalo sa posolstvom, ktoré je možné rôzne interpretovať z literárneho aj etického hľadiska. A preto je potreba umenia, a osobitne literatúry, taká naliehavá. Recipient obyčajne vníma hodnotu diela cez zážitkovosť, ktorá mu prináša uspokojenie a nasycuje jeho potreby. To však nič neuberá umeleckej hodnote na jej osobitosti a najmä na tom, že je axiologicky jednotiacim faktorom nielen literárneho, ale každého umeleckého diela. Nemusí pritom byť vždy pociťovaná ako dominantná, ale umenovedec ju bude vždy znovu hľadať a nachádzať ako určujúcu hodnotu umeleckého diela a navyše ako hodnotu, ktorá všetky jeho ostatné hodnoty spája do osobitného celku, v ktorom sa ich vlastné funkcie modifikujú.

Pre výchovu, nielen etickú, môže byť literárne dielo alternatívou prirodzeného ľudského sveta, a preto v ňom môžu všetky hodnoty nadobúdať postavenie, ktoré je možné (nielen mysliteľné) iba v umeleckom diele. Vďaka tomu umelecká hodnota vnáša do našej činnosti usporiadanosť, ktorá nám pomáha prekonať našu individuálnu ohraničenosť a rozvíjať kvalifikované prosociálne postoje. „Je výmenou obsahov a významov, ktorých je dielo nositeľom“ (Miko, Popovič, 1978, s. 239).

Sugestívnosť umeleckej hodnoty vyplýva predovšetkým z toho, že umenie rozširuje hranice možného, robí skutkom aj to, čo je inak iba mysliteľné, že pokračuje existujúce problémové situácie nielen ich riešením, ale aj tvorbou situácií možných, žiaducich i nežiaducich. Humanistický zmysel umeleckej tvorby orientuje nielen tvorivú činnosť samotnú, ale aj recepciu jej výsledkov na umelecké a etické modelovanie optimálneho vývinu ľudského konania v kultúrnom kontexte. Poznávanie umeleckej hodnoty sa stretáva s nemalými prekážkami. Umelecká hodnota na seba neupozorňuje tak jednoducho ako hodnota estetická. Navyše „normy umeleckosti“ vieme formulovať len veľmi všeobecne. Vieme napríklad, že umenie je „prejav a spredmetnenie druhovej a duchovnej podstaty človeka“ (Váross, 1969, s. 168). Je to autentická udalosť, ktorou nielenže človek vypovedá o človeku, ale prostredníctvom ktorej si uvedomujeme svoju ľudskosť, čiže svoju druhovú podstatu, ale aj svoju neopakovanú osobitosť, svoju individualitu. To sa týka rovnako autora, ako aj recipienta.

Prostredníctvom umeleckej hodnoty znalec literatúry odhaľuje špecifickosť celkom určitého slovesného diela, jeho miesto v časovom i priestorovom kontexte literárnej kultúry. Ťažkosti s identifikáciou umeleckej hodnoty pripisujú niektoré teórie tomu, že proces diferenciacie estetického a umeleckého ešte stále prebieha. Je akcelerovaný najmä masovou estetickou produkciou priemyslu zábavy a je preto oprávnený predpoklad, že spoločenské premeny si budú túto diferenciaciu čoraz

väčšmi vynucovať. Pre literárneho vedca je však umelecká hodnota literárneho diela ako špecifickej ľudskej udalosti hodnotou, v ktorej nadobúda svojbytnú existenciu forma obsahu i forma výrazu. Umelecká hodnota je hodnotou celkom špecifickej udalosti, ktorá zjednocuje rozmanité a neraz protirečivé stránky ľudských činností tým, že ich robí modelovo transparentnými. Je hodnotou diela, ktoré je alternatívou skutočnosti, jej hodnotovým ekvivalentom. A tým je aj vtedy, keď je zdanlivo iba realistickým obrazom života už minulého alebo lokalizovaného do iného estetického a kultúrneho prostredia. Dokonca práve vtedy jeho použiteľnosť ako prostriedku konfrontácie so svetom, ktorý je „tu a teraz“ a ako nástroja hodnotenia tohto sveta, je optimálna. Množstvo informácie, ktorú dielo vyvoláva, rastie práve vďaka tomu, že svojou „inakosťou“ robí zjavnými a pozoruhodnými aj také hodnoty, ktoré sú pre nás aktuálne veľmi dôležité, ale vďaka svojej samozrejmosti sa už stali súčasťou prevládajúcich životných stereotypov a unikajú našej pozornosti. Aj to je výzva a súčasne ponuka pre etickú výchovu.

2.3.4 Hodnota a jej reflektovaná hodnotovosť

Hodnota nie je bezprostredná, ale reflektovaná hodnotnosť, je to reflektovaný, funkcionálny stav objektu. Stav je objektívny, reflexia je nevyhnutne subjektívna, závislá od použitej normy. Napokon aj poznatok je reflektovaná skutočnosť a všetko dané sa pre nás stáva skutočným iba v tejto reflexii. V hodnotení sa však stáva skutočným nie to, čo je dané, ale to, čo prešlo z formy činnosti subjektu do formy objektívneho bytia, v hodnotení sa pre subjekt stáva skutočným jeho spredmetnenie. Východiskom tohto procesu je zo strany subjektu norma, ktorá v sebe nesie impulz hodnotenia (sústreďuje našu pozornosť na celkom určitú stránku hodnotovej predmetnosti), tak otvára hodnotenie, predznamenáva jeho priebeh i výsledok. Samozrejme, nie sama, pretože rovnako podnetne (hodnotovo-orientačne) pôsobí aj samotné dielo. Keby hodnotenie bolo ľubovôľou, keby bolo bez výhrad iba aktivitou subjektu, potom by vlastne ani nebolo možné, pretože subjektívne impulzy by sa opakovali, pozornosť by bola vopred daná subjektívnou normou a priebeh i výsledok každého hodnotenia by sa musel iba opakovať.

Hodnotenie však existuje práve preto, že je napätie medzi hodnotovým poľom a poľom hodnotenia, že nielen normy, ale hodnotovo relevantné objekty si vynucujú pozornosť. Napokon všetko subjektívne je možné ako subjektívne iba vo vzťahu k objektu. A tak aj ja sám pociťujem svoju normu ako svoju a ako normu iba vo vzťahu k tomu, čo nie je moje. V hodnotení nadobúda hodnotovo relevantný (a takto poznateľný) jav zvláštnu hodnotovú formu, ktorá je produktom historického vývoja a ktorá umožňuje, aby sa hodnotová predmetnosť vyjavila subjektu čiastkovým spôsobom, takým, aký si zvolil tým, že sa rozhodol hodnotiť eticky, esteticky či ešte inak. Voľba a rozhodnutie je možné iba z tých kritérií, ktoré sa už historicky rozvinuli. Svet nie je a priori krásny a nečaká na vznik estetickej normy, aby sme jeho krásu

mohli odhaliť – vznik estetickej normy nám však umožňuje hodnotiť tento svet aj z hľadiska estetického. „Najkrajšie diela sú tie, ktoré nám odhaľujú pravdy o svete a o nás samých, počnúc pravdami o tom, čo najbolestnejšie sa nám stáva a čo nás čaká. Všetko je prítomné v spôsobe odhalenia. Umenie, schopnosť tvoriť, je zároveň tvorbou tejto schopnosti“ (Schiffter, 2014, s. 109).

Pravda ani spôsob, akým si uvedomujeme hodnotovú predmetnosť, nie je náhodný, či dokonca svojvoľný. Hodnotová predmetnosť je bez prívlastku, lebo je vždy výsledkom synergetických pohybov a je preto posudzovateľná viacerými normami. Voľba týchto noriem, akokoľvek závislá od činnosti subjektu, a tým aj od jeho záujmov, potrieb a aspirácií, je však vždy podmienená aj objektívne, skutočnou alebo aspoň predpokladanou povahou hodnotovej predmetnosti javu. Zatiaľ čo napríklad etické hodnotenie sa týka evidentne vzájomného správania sa ľudí, úžitkové hodnotenie má zmysel vo vzťahu k činnostiam produkujúcim predmety našich predovšetkým vecných potrieb, politické hodnotenie sa týka ľudí ako príslušníkov society atď. Estetické hodnotenie, podobne ako etické takto ohraničené pole pôsobnosti nemá. Esteticky a eticky môžeme hodnotiť akúkoľvek činnosť a je výsledky, čiže akýkoľvek jav, ak ho však chápeme ako text, ako znak, ktorý vypovedá o činnostiach človeka vôbec.

Takým textom sa preto môže stať aj prírodný jav, vstupujúci do ľudských činností iba okrajovo, lebo estetická hodnota je vždy hodnotou znaku, aj takého, ktorý poukazuje na ľudské činnosti iba ako index, čiže nevypovedá o nich. Práve preto je estetická hodnota potenciálne všadeprítomná, ale práve preto ostáva utajená a nedostupná človeku, ktorému chýba „zmysel pre krásu“. Je to subjektivizmus? Veď napokon aj predstava etickej hodnoty, celkom nezávislej od etickej normy, je problematická, rovnako ako existencia právnych hodnôt bez právnych noriem. A pritom ten istý čin hodnotený eticky a právne môže mať v prvom prípade pozitívnu a v druhom prípade negatívnu hodnotu. Na základe práva odsudzujeme aj morálne ospravedlniteľné, či dokonca pozitívne činy, lebo morálka zohľadňuje v oveľa väčšej miere ich individuálnu motiváciu. To, čo hodnotíme, je vždy zložito štrukturovaný priebeh či výsledok ľudských činností. Veľmi často ide o javy, ktorú sú „vybavené“ izotopiami, čiže znakmi fungujúcimi ako „návod na použitie“ a poukazujúcimi preto na hodnotové špecifiká diela, činu, textu atď. Zmyslom týchto izotopii je orientovať činnosti užívateľa či recipienta tak, aby okrem iného zaujal k dielu aj celkom určitý hodnotiaci postoj, aby napríklad nepochyboval o jeho úžitkovom či estetickom poslaní. V prípade literárneho diela sú takými izotopiami napríklad žánrové charakteristiky.

Samozrejme, ani tie najinštruktívnejšie izotopie navodzujúce estetické postoje k dielu nevyklúčujú možnosť jeho diferencovaného hodnotenia a to nielen estetického, ale akéhokoľvek iného. Hodnotová predmetnosť literárneho diela je prakticky nevyčerpatelná aj vo vzťahu k estetickým normám, o ostatných ani nehovoriac a preto nielen umožňuje, ale priam si vynucuje diferencované prístupy. Objektívnosť hod-

noty však nepredpokladá totožnosť predmetu hodnotenia s jeho výsledkom, ktorým je hodnotový súd, prisudzujúci objektívnej hodnotovej predmetnosti celkom určitú, pozitívnu či negatívnu hodnotu a jej príslušnú javovú formu. Pritom používame pomerne „hrubú“ maticu noriem. Aj estetická norma je všeobecný ekvivalent určitej stránky hodnotovej predmetnosti, nič viac. Preto o konkrétnosti toho, čo objektívne jestvuje, estetický súd vraví málo. Konštatovanie, že dielo „Anna Karenina sa mi páči“, nevyhnutne vyvoláva otázku prečo a čím. Prípadné vysvetlenie (ak chce byť konkrétnejšie) už nevystačí so všeobecnou estetickou normou, ale musí argumentovať tými stránkami hodnotovej predmetnosti života či literárneho diela, ktoré sú esteticky relevantné, ale zďaleka nie sú iba estetické.

Táto okolnosť nás núti, aby sme rozlišovali poznávanie hodnotovej predmetnosti akéhokoľvek diela, činu, udalosti a ich hodnotenie a najmä, aby sme nestotožňovali každodenné hodnotenie s vedeckým poznávaním, eventuálne s hodnotením, ktoré sa o toto poznávanie opiera a z neho vychádza. Takým hodnotením je, či mala by byť explicitne literárna kritika a implicitne literárna veda vôbec. Preto na otázku, či existujú estetické hodnoty, ktoré sú nezávislé od nášho každodenného vedomia, musíme síce odpovedať negatívne, čo však neznamená, že nejestvujú javy, ktoré vieme identifikovať ako eticky relevantné udalosti, čiže ako potenciálne etické hodnoty, vonkoncom nezávislé od hodnotiacich vedomí jednotlivcov. „Estetizácia morálky, pravdaže, môže vyúsťovať až do excesívnosti, hoci to nijako nevyvracia myšlienkovú výžnosť étosu ako takého, platnú odnepamäti, jej hĺbkovú motiváciu a argumentatívnosť, s ktorou sa nemožno zahrávať, pretože jej konzekvencie sa dotýkajú samej podstaty života, ľudskej existencie“ (Šabík, 2005, s. 83-84).

Vlastnosti vecí, ich štruktúrne usporiadanie a všetko čím je ľudský výtvor ako hodnotové dielo, to všetko existuje nezávisle od hodnotenia, tak isto ako pozícia takého „statku“ v dynamickom poli ľudských činností, čiže hodnotová predmetnosť. Z toho vyplýva, že môžeme sledovať objektívne jestvujúce predpoklady estetickej hodnoty umeleckého diela, tak isto, ako predpoklady ktorejkoľvek hodnoty inej. Táto zásada platí, aj keď sa vedecká reflexia orientuje na rozbor estetickej či umeleckej hodnoty literárneho diela. A taktiež platí pri jeho hodnotení etickom, ktoré je vo svojej každodennosti veľmi diferencované a premenlivé. Právo či estetika, tak isto ako etika, čiže „vedy o hodnotách“ túto diferencovanosť neignorujú, ale prekonávajú ju abstrakciou, zovšeobecňujúcim stanoviskom. Pritom právo, rešpektujúce záujem pospolitosti, je v tomto zmysle všeobecnejšie a pri posudzovaní právnej hodnoty ľudských činov zohľadňuje napríklad ich motívy iba ako poľahčujúce alebo priťažujúce okolnosti, zatiaľ čo etika ich rešpektuje oveľa dôslednejšie. Estetika nimi dokonca vie „ospravedlniť“ aj to, čo svojou výnimočnosťou a osobitosťou protirečí prijatým, všeobecne uznávaným estetickým normám. Napokon tie na rozdiel od noriem etických a právnych prakticky nikdy nemávajú podobu imperatívov, zatiaľ čo právne normy sú imperatívne takmer vždy.

Každá veda o hodnotách však musí rátať s premenlivosťou aktuálnych hodnotení vecí, ľudí, udalostí a s napätím, ktoré takto vzniká medzi všeobecnou teóriou a konkrétnou praxou. Tá totiž svoju premenlivosť priam generuje a má preto rozhodujúci podiel na komplikovanosti našich hodnotových orientácií, ktorých úspešné riešenie nikdy negarantuje iba samotná norma, ktorú človek akceptoval, ale závisí predovšetkým od poznania a pochopenia jedinečnosti situácie, v ktorej sa orientujeme. Tú nám pomáha odhaliť naša skúsenosť, čím bohatšia, tým lepšia. A tak aj teoretik literatúry, ktorý bol presvedčený, že umenie sa vyznačuje dominanciou estetickej funkcie, musel konštatovať: „Nemožno raz na všetky časy stanoviť, čo umením je a čo ním nie je“ (Mukařovský, 1971, s. 21). Predpoklad potenciálnej estetickej a etickej hodnoty je nevyhnutný pre teóriu literatúry i teóriu umenia vôbec, pokiaľ táto teória nechce byť iba psychológiou, sociológiou, alebo iba skúmaním literárnej komunikácie. Táto teória musí rátať s neredukovateľne premenlivým aktuálnym hodnotením každého diela, ale to neznamena, že výsledky týchto aktuálnych hodnotení môže, či dokonca musí stotožňovať s tým, čo predpokladá ako objektívne jestvujúci predmet týchto hodnotových súdov. Je príznačné, že zatiaľ čo teoretická analýza je schopná oddeliť zvecnenú hodnotu od hodnotovej predmetnosti, v každodennom vedomí obidve tieto stránky predmetu hodnotenia splývajú. Výrečne to dokazuje spôsob, akým chápeme (alebo nechápeme) estetické a etické hodnoty slovesného diela a v súvislosti s tým potom definujeme literatúru ako slovesné dielo s dominantnou funkciou estetickou a etickou.

2.3.5 Idealizácia a kritika ako protipóly hodnotovej diferencovanosti diela

Každé literárne dielo smeruje nielen od skutočného k možnému, ale aj od možného ku skutočnému, čiže nielen idealizuje, ale aj kritizuje to, čo reálne jestvuje v živote i v literatúre. A tejto idealizácii (kanonizácii) i kritike (inovácii kritérií) sa nemôže vyhnúť ani literárna poetika, ani autorský, čiže jedinečný spôsob jej uplatnenia v určitom diele. Tieto vplyvy potom predznamenávajú jeho diferencované, niekedy až protirečivé funkcie počas celej jeho existencie. Na diferencovanosť spomínaných dvoch vidov upozorňuje z hľadiska teórie informácie aj M. Bense. „Znaky, alebo postupná nadväznosť znakov komunikačnej schémy sa vyskytuje buď originálne a inovačne, alebo konvenčne a redundantne. V prvom prípade hovoríme o význame (pokiaľ význam spočíva na konvencii, teda na dohovore“ (Bense, 1967, s. 35). Samozrejme, citovaný autor „uprednostňuje“ prvý prípad: „Z hľadiska teórie informácie vypovedá teda znak tým viac, čím je vzácnejší. Množstvo informácie je tým väčšie, čím je informácia nepravdepodobnejšia. Jej nepravdepodobnosť je však otázkou jej nízkej početnosti“ (tamže, s. 16). Pre etickú výchovu je toto konštatovanie naliehavou výzvou: nemožno sa spoliehať iba na overené, tradičné pôsobenie konkrétneho diela. A to aj napriek tomu, či práve preto, lebo dielo stvára v časovom plynutí ten istý príbeh, prináša to isté poznanie, tematicky sprítomňuje stále tie isté hodnoty či

normy. Ale literárne dielo nie je iba o hodnotách, ono samo je hodnotou, ktorá ale žije a ustavične sa mení. Niekedy stačí zaradiť populárne dielo do zoznamu povinného či odporúčaného čítania, aby nielen záujem oň, ale aj intenzita jeho pôsobenia poklesla. Literárne dielo nepôsobí iba ako „správa“ o ľudskom svete, ale je jeho súčasťou a súčasne výzvou, apelom na rozvíjanie jeho žiaducich a prekonávanie nežiaducich hodnôt. Takou výzvou je však samo osebe ako model skutočnosti, nielen ako obraz príkladných vzorov, na ktoré sa etická výchova v minulosti tradične orientovala.

Premenlivé a diferencované funkcie toho istého románu či básne vyplývajú okrem iného aj z toho, že literárne dielo nie je iba znak čosi označujúci, ale je to skutočné dielo, ktoré tak ako každý ľudský čin je udalosťou, vstupujúcou do nekonečného množstva vzťahov. Preto je aj esteticky polyfunkčné. „Keď umelecké dielo chápeme iba ako znak, ochudobňujeme ho o jeho priame včlenenie do skutočnosti. Umelecké dielo nie je iba znakom, ale je aj vecou, bezprostredne pôsobiacou na duševný život človeka, vyvolávajúcou priame a živelné zaujatie a prenikajúcou svojím pôsobením až do najspodnejších vrstiev osobností vnímateľa“ (Mukařovský, 1971, s. 108). Hodnoty diela sú viazané jednak na dielo ako estetický objekt, ktorý je nekonečne premenlivý, jednak sú viazané na dielo ako vec, ako artefakt, ako na predmetný výtvor, na bezprostredne „hmatateľnú“ realitu. Mohli by sme inými slovami povedať, že hodnoty diela ako znaku, čiže nositeľa významu, nie sú totožné s hodnotami diela ako artefaktu, ako znakového nástroja, ktorý sa stáva estetickým a hodnotovým objektom. Tak sa opätovne potvrdzuje, že hodnoty umeleckého diela sú dvojakého druhu – jednak sú to hodnoty významové, viazané na znakový systém, ktorým sa dielo ustavične stáva v procese semiózy, jednak sú to hodnoty vecné, viazané na dielo ako na umný výtvor, na artefakt, na svojský produkt autorovej činnosti. Zatiaľ čo v prvom prípade môžeme oprávnene hovoriť o viazanosti, pretože hodnota diela ako znaku súvisí s jeho telesnosťou prostredníctvom významu, a preto je možné túto viazanosť „zrušiť“ tým, že dielu pripíšeme iný význam, v druhom prípade je situácia zložitejšia – hodnota súvisí s tým, ako je dielo usporiadané, vyplýva z jeho morfológie, tvaru, materiálových vlastností, ktorým dal autor celkom určitú podobu, ktoré určitým spôsobom použil a tým zhodnotil.

Je vôbec možné takto „deliť“ hodnoty umeleckého diela? Samotný princíp je však v praxi zaužívaný a potvrdzujú ho viaceré prístupy k umeniu, nielen prístup štrukturalistický. „Umenie nemôže protirečiť všeludsky mravnému, lebo na ňom spočíva jeho humanistický zmysel. Hoci v niektorých prípadoch vieme ťažko rozsúdiť, či konkrétne dielo tento princíp porušuje, alebo nie, jeho platnosť sa nedá problematizovať“ (Váross, 1989, s. 233-234). Citovaný autor pritom vie, že estetické ako relatívne jednoduchý antropologický jav sa diferencuje a kvalitatívne rozpadá na kaleidoskop konkrétnych potrieb a zámerov, keď sa konkretizuje ako sociálny jav, či problém“ (tamže, s. 224). Tým však už naznačuje a vo svojej knihe aj explicitne

rozoberá rozdiel medzi estetickým a umeleckým. Faktom je, že estetickým objektom nemusí byť dielo človeka – ale iba dielo človeka môže byť umelecké. Archeologické nálezy nás ustavične prekvapujú napríklad plastikami, ktorých pôvodná funkcia nám síce nie je vždy jasná, ale v každom prípade oceňujeme um, s akým boli vytvorené. A rovnako si počíname aj zoči-voči výtvorom nepochybne praktickým, ktoré celkom samozrejme hodnotíme ako úžitkové predmety, hoci sme ochotní pripísať im významy, ktoré z nich robia napríklad aj estetické objekty. Napätie medzi umeleckou udalosťou ako dielom a tou istou udalosťou ako znakom vedie k tomu, že „umelecké dielo má svoju vlastnú duchovnú zmyslovosť, ktorá sa nedá stotožňovať ani s biologickou, ani s prakticko-poznávacou, ale ani s estetickou zmyslovosťou“ (Váross, 1989, s. 238).

Záver ku ktorému smeruje táto podkapitola sme podporili argumentáciou autora, ktorý sa vo svojej knihe nezaobrá predovšetkým ontologickými otázkami umeleckého procesu, ale podobami estetickej a umeleckej tvorivosti. A konštatuje, že medzi estetickým a umeleckým jestvuje rozdiel, ktorý súvisí práve s charakteristickou diela ako veci a diela ako znaku. Umelecké dielo je znak už samotnou svojou podstatou, dokonca znak autonómny, ale práve preto taký, ktorý upútava na seba pozornosť svojím vnútorným usporiadaním. Každé usporiadanie je však už „premáhaním“ materiálu, čiže činnosťou, výsledkom ktorej je dielo ako vec, ako artefakt. A preto už len spôsobom svojho „usporiadania“ môže mať každé dielo nielen estetickú, ale aj etickú hodnotu, čiže humanistický zmysel.

Špecifickosť diela, jeho ontologickú svojbytnosť a neopakovateľnosť naznačuje a prezrádza umelecká hodnota. A práve túto špecifickosť zatiaľ plnohodnotne nevyužívala etická výchova, ktorá sa spoliehala iba na tému diela, na vzory, ktoré zavše ponúka napríklad epika, ale ktoré väčšinou absentujú v lyrike, a preto ju tradičná výchova už vopred obchádzala, či dokonca celkom ignorovala.

2.4 Identifikovateľnosť kultúrnej hodnoty ľudskej tvorivosti

Bytie literárneho diela predstavuje zložitý ontologický problém. Ako „kultúrna hodnota“ je vždy stelesneným zámerom a jeho kritik sa usiluje poznať okrem iného aj to, do akej miery sa autorovi podarilo tento zámer realizovať. Preto jestvuje toľko teórií, ktoré nielen literárnemu dielu priznávajú hodnotu iba ako ideálnu kvalitu, iba ako prejav duchovnej substancie niekde závislej, inde celkom nezávislej od ľudí. Pridržíme sa však stopy, ktorú naznačili novokantovci. Žiadne ľudské dielo nevzniká tým, že človek svoju vôľu, svoj zámer iba vysloví. Človek netvorí nič nové iba svojím rozhodnutím, ba dokonca iba ním samým ani nič nereprodukuje. Človek musí svoje dielo práčne tvoriť a ono je potom svedectvom nielen jeho uskutočneného zámeru, ale aj jeho schopnosti realizovať tento zámer, dokazuje mieru trvácnosti jeho aspirácií, dokladá celkom rukolapne, aké sú jeho predstavy o žiaducej skutočnosti.

To všetko prezrádzajú vlastnosti jeho výtvorov, ktoré nám pomáhajú spoznávať ľudskú činnosť vo forme nehybnosti, ako stopu, ktorú po sebe zanechal konajúci človek. Z nej môžeme zistiť nielen kam sa uberal, ale aj aký bol, lebo zmeravený okamih jeho činnosti je udalosť, ktorá ani vo svojej vecnej podobe nie je oddeliteľná od konajúceho subjektu.

Literárne dielo sa takto ponúka nášmu poznávaniu nielen ako jednoduchá stopa človeka, ale ako dielo, ktoré zámerne o človeku vypovedá. Čiže máme pred sebou objekt, ktorý je aj vo svojej hodnotovej určitosti poznateľný. „Keď označíme objekt ako významný vzhľadom na hodnoty a realizáciu kultúrnych statkov, to ešte vôbec neznamená, že ho hodnotíme, lebo hodnotenie musí byť vždy pozitívne alebo negatívne“ (Rickert, 1967, s. 552). Citovaný autor poznamenáva, že pozitívna či negatívna hodnota kultúrnych statkov môže byť sporná, aj keď ich vzťah k hodnotám je nepochybný. Preto môžeme konštatovať, že ich hodnota platí a funguje, že pôsobí a účinkuje, a to všetko nezávisle od hodnotenia. Identifikovateľnosť kultúrnej hodnoty potvrdzuje, že hodnotenie závisí od poznania toho, čo jestvuje celkom objektívne a čo sa práve vďaka svojej hodnote vynára ponad horizont každodennosti. A my až v hodnotení zisťujeme, či je to, čo upútalo našu pozornosť dobré alebo zlé, alebo dokonca užitočné či krásne. Záujem o identifikáciu a spoznávanie hodnôt nie je zďaleka iba akademický.

Hodnoty spoznáваме nielen preto, aby sme o nich vedeli vyniesť súd. Vieme, že vychádzajú v ústrety našim potrebám, ale vieme aj to, že nás orientujú v živote, že sú východiskom našich rozhodnutí a že práve od nich závisí, do akej miery sú tieto rozhodnutia ľudské. To platí predovšetkým o hodnotách kultúrnych statkov, ktoré pretrvávajú ako inobytie svojich tvorcov, aj keď človek zomiera, aj keď odchádza celá generácia, či dokonca zaniká národ. Reálne v podobe kultúrnych výtvorov existujúce hodnoty sú podmienkou i garantom continuity vývoja ľudskej spoločnosti. Ľudský život je prchavý a premenlivý, inobytie ľudí v podobe kultúrnych statkov môže byť večné a môže preto pôsobiť na existenciu ľudí oveľa podstatnejšie ako akákoľvek iná antropologická veličina. Takto však hodnoty pôsobia len vtedy, keď si ich uvedomujeme a keď ich navyše vieme oceniť a prežívať tak, aby na nás mohli pôsobiť svojím motivačným potenciálom.

Úsilie spoznať literárne dielo ako nositeľa hodnoty má z tohto hľadiska iba čiastkový, hoci dôležitý význam. Tento význam však rýchlo rastie, keď opúšťame priestor celkového, životného procesu ľudí a sústreďujeme svoju pozornosť na literárny proces. Literárnu vedu napríklad oprávnené zaujímajú žánrové charakteristiky literárneho diela, ktoré prezrádzajú nielen zámer autora, ale aj mieru jeho schopnosti tento zámer realizovať. Podľa J. Hvišča (1985, s. 12) je literárny žáner „historický útvar funkčne determinovaných výrazových vlastností, ktorým sa v literárnom vývine realizuje a spoločensky naplňuje štýl (sloh) doby.“ Tento „útvar“ je podmienený konvenciou, ktorá môže mať povahu ustálenej normy, ale žáner je vždy transformáciou

tejto normy do konkrétneho diela. Môže byť zároveň aj polemikou s normou, ktorá sa už prežíva. Ale každé dielo vzniká na pozadí normy, ktorú musí autor ovládať, aby s ňou mohol úspešne a prakticky polemizovať. P. Zajac v súlade s tým považuje žáner za semiotický ekvivalent životných hodnôt. „V tomto zmysle potom nie je žánrové určenie literárneho diela ničím iným, ako práve usporiadaním literárneho diela ako špecifického hodnotového celku“ (Zajac, 1989, s. 271). Autor si pritom uvedomuje, že aj keď „žánrová výstavba nepokrýva celú hodnotu literárneho diela, je predsa len s jeho hodnotami tesne spojená“ (tamže, s. 272). Je naozaj nepopierateľné, že žánrová určitosť je jedným z nositeľov hodnôt literárneho diela. Vo vzťahu k čitateľovi je inštrukciou ako túto hodnotu identifikovať a oceňovať. V širšom slova zmysle je možné tieto inštrukcie, spočívajúce v spôsobe usporiadania vlastností diela vzťahovať nielen na žáner (žánrové inštrukcie), ale aj na druhy (druhovú inštrukcie) a vôbec na celú oblasť ľudských výtvorov, nielen umeleckých.

Určitosť každého kultúrneho statku je nielen stopou, ktorú človek zanecháva po sebe ako výsledok vlastnej činnosti, ale je aj inštrukciou pre toho, kto túto stopu nachádza, inštrukciou, ako v ľudskej činnosti pokračovať. V umení je nepochybne aj žáner semiotickým ekvivalentom životných hodnôt, ale aj v prípade akýchkoľvek iných, neumeleckých výtvorov, je určitá usporiadanosť každého ľudského diela nositeľom jeho hodnoty. A táto hodnota ako zvecnenie, ako spredmetnená činnosť potom však nie je iba možným predmetom našich potrieb, ale predovšetkým podnetom, motivujúcim a orientujúcim naše činnosti, je spoločenskou inštrukciou ľudského bytia, prekračujúcou čas i priestor vlastného vzniku.

Každým z kritérií, ktorými odsudzujeme literárne dielo, odhaľujeme niektorú z jeho hodnôt, schopnú byť takou inštrukciou. Hodnota literárneho diela, tak isto ako hodnota hocijakej inej veci, javu, udalosti, je vlastne vždy výrečnejšia, ako význam znaku. Znak je „iba“, prostriedok komunikácie, hodnota je bytostné určenie ľudského diela, aj literárneho. To je osobité práve tým, že je znakom i hodnotou, že je znakom poukazujúcim na hodnoty i znakom, ktorý sám je nositeľom hodnôt. Napokon aj Konštantínov Proglas sa nám dnes prihovára oveľa viac svojou neopakovateľnou hodnotou, než významom, ktorý komunikuje.

Hodnota, ako moment činnosti, stelesnený v materiáli úžitkového alebo akéhokoľvek iného artefaktu, je vlastne činnosťou, pre ktorú sa zastavil čas. Činnosťou, ktorá môže byť prítomná pre všetky nasledujúce časy, pokiaľ však sama bude predmetom ďalších činností. Tieto stretnutia činnosti minulej a súčasnej však neostávajú bez následkov ani pre jednu, ani pre druhú stranu, poznačujú aj minulosť, aj súčasnosť. Minulá činnosť, stelesnená v kultúrnych hodnotách podmieňuje, motivuje, umožňuje, ale aj limituje činnosť aktuálnu, znižuje, alebo znásobuje jej efektívnosť, a to všetko prostredníctvom vedomia subjektov tejto činnosti. Tieto svojím aktuálnym konaním robia z činnosti už len priestorovo prítomnej (uplynulej, ukončenej) opätovne predmet, alebo podmienku, prostriedok či východisko vlastnej činnosti.

Tak sa stretáva činnosť už spredmetnená s činnosťou aktuálne prítomnou, ešte sa len spredmetňujúcou. A v tejto konfrontácii ožíva kultúrna hodnota k novej existencii, v nej sa prebúdzajú a modifikujú funkcie diela a vlastne vždy len prostredníctvom tejto aktuálnej činnosti sa s ním stretávame. To platí aj pre literatúru, lebo každé literárne dielo je neprestajne oživované celým systémom spoločenských činností, medzi ktorými práve činnosti recepčné predstavujú iba vrchol široko založenej pyramídy.

A to platí bezvýhradne aj pre etickú výchovu, ktorá naozaj chce využívať motivačný potenciál literárneho diela. Keď sa už vopred limituje jeho možné pôsobenie a obmedzuje sa iba na poznávanie jeho fabuly, príbehu, deja, pokiaľ predpokladá jeho etické pôsobenie iba tam, kde nachádza „vzorovo sa správajúcich hrdinov“, pokiaľ redukuje umelecké dielo na „správu o hodnotách a normách“ a ignoruje hodnoty dielu vlastné, počnúc estetickými a končiac umeleckými, tak sa vlastne zrieka umenia ako špecifického výchovného prostriedku. Keď ale chce naozaj využiť kapacitu toho ktorého diela, musí brať do úvahy zložitost' jeho existovania, lebo dielo nie je iba výsledkom činnosti raz navždy ukončenej, ale je ustavične predmetom činností recepčných, ktoré sa neprestajne aktualizujú aj v situáciách, vedúcich až k prekvapujúcim výsledkom.

Axiológia už dávnejšie rozlišuje činnosť spredmetnenú, čiže tú, ktorá sa už skončila a javí sa nám ako pokojné bytie a činnosti následné, ktoré ako ustavičný pohyb a nepokoj dielo celkom určitým spôsobom zvýznamňujú a zhodnocujú, alebo naopak, znehodnocujú, robia ho nezaujímavým. Hodnoty umeleckého diela nie sú v tomto ohľade ničím výnimočným. Všetky výtvary ľudí existujú a pôsobia ako výtvary, ako artefakty iba podmiennečne, len potiaľ, kým ich ľudská činnosť uchováva, oživuje, „prebúdzá z mŕtvych,“ a tým robí z ich existovania relatívne trvalý stav. Len ľudská činnosť trvá a je schopná predĺžiť, obnoviť, kreovať ich existenciu. Samozrejme nielen fyzickú, ale predovšetkým spoločenskú a kultúrnu. Musíme mať pritom ustavične na pamäti, že spredmetnená činnosť je tá, ktorá už uplynula a javí sa nám ako pokojné bytie, ako činnosť už umŕtvená, zatiaľ čo následná činnosť je vo svojom aktuálnom priebehu ustavičným pohybom a nepokojom. Život nikdy nebol a zrejme ani nebude iný, preto ustavične mení „hodnotové polia“ existencie všetkých hodnôt, aj takých, ktoré vznikli už v časoch predhistorických. Napríklad ako odtlačok ruky zámerne vytvorený ako svedectvo prítomnosti pračloveka v jaskyni, ktorá mu slúžila ako príbytok. V hodnotovom poli, generovanom aktuálnymi – z hľadiska vzniku „diela“ už len následnými činnosťami – nadobúda však nové, symbolické hodnoty práve ako svedectvo dávno a nenávratne uplynulého času.

Aj v dnešnej estetike sa občas stretávame so snahou chápať umelecké dielo ako entitu nezávislú od následných činností. V tejto súvislosti sa hovorí o tzv. „hodnotách stvárnenia“. Argumentuje sa tým, že umelecké dielo je raz navždy ukončené a jeho hodnota je aj hodnotou tejto ukončenej udalosti, v ktorej umelec stelesnil

svoj um. Lenže aj keď má dielo, či už literárne, alebo akékoľvek iné definitívny tvar, neznamená to, že hodnota tohto tvaru je navždy rovnaká a jej vývoj sa vznikom diela končí. Naopak, čím dokonalejšie je dielo v medziach svojho druhu a žánru, tým intenzívnejšie vstupuje do umeleckého procesu, v ktorom sa jeho osobitosti zhodnocujú na pozadí celkového vývinu umenia i spoločnosti. A neraz dochádza k tomu, že práve „hodnoty stvárnenia“ sa menia z pozitívnych na negatívne a naopak. V abstrakcii môžeme dielo skúmať len ako autorom spredmetnenú činnosť – napokon vo vedeckej abstrakcii môžeme hociktorý jav skúmať dokonca celkom nezávisle od jeho hodnôt, čiže od ľudských činností. Z toho však nevyplýva, že tieto hodnoty naozaj jestvujú samostatne, izolovane, každá sama pre seba a že popri nich existujú celkom autonómne izolované javy či dokonca ľudské výtvyry. V tejto súvislosti pripomeňme, že podľa M. Várossa (1989) je každá hodnota kvalitou určitej (možno iba čiastkovej) funkcie meranej zvolenou normou, čiže neprináleží samotnej veci a jej kvalite, ale až „meranej“ kvalite jej funkcií. Pritom každá funkcia je vždy vzájomnou závislosťou prinajmenej dvoch premenných veličín. V našom prípade je jednou z nich dielo a druhou recipient, čitateľ, poslucháč a pod. Ten vstupuje do hodnotovného procesu dokonca dvojakým spôsobom:

1. Prakticky tým, že je aktívnym subjektom recepcného procesu.
2. Teoreticky tým, že volí normy, ktorými posudzuje kvality funkcií, ktoré preňho dielo v recepcii nadobúda (Brožík, 2004).

Každá kultúrna hodnota je výsledkom ľudskej činnosti, je jej stelesnením, je pohybom, ktorý sa zvečnil ako statok. Taký statok býva príznačný predovšetkým novým, už nielen prírodným, ale aj spoločenským usporiadaním aj tých najmateriálnejších vlastností, najmä ich začleňovaním do vyšších systémov spoločenského pôvodu, aj takých, aké objasňuje napríklad semiotika. To znamená, že činnosť sa môže zvečniť aj tým, že sa premení na vzťah, spájajúci napríklad prvky predmetných systémov, alebo aj jednotlivých ľudí navzájom. Umelé magnetické pole je kultúrny statok práve tak, ako rodinný zväzok. V tomto zmysle nadobúdajú hodnotu všetky vzťahy vznikajúce na báze praktickej činnosti – aj vzťahy duchovné. V podstate je však spredmetnením ľudskej činnosti vždy udalosť – aj výrobok je udalosťou svojho druhu. Pritom predstava ľudského výtvyru ako udalosti je oveľa presnejšia než predstava „nahromadenej činnosti“, už len preto, lebo je dynamickejšia a rešpektuje kvalitu, nielen kvantitu ľudského konania.

Najdôležitejšie však je to, že každá hodnota je funkčná iba potiaľ, pokiaľ je momentom pokračujúcej činnosti, čiže nielen výsledkom činnosti už ukončenej. Je aktuálnou hodnotou iba pre konajúceho, živého človeka. A tak hoci výtvyr každého človeka je raz navždy ukončený, práve tak ako jeho život, hodnotový status tohto výtvyru sa nevyhnutne mení uprostred pokračujúcich činností, ďaleko prekračujúcich aj život jeho autora. Čím pôvodnejšie sú vlastnosti toho, čo človek kedysi

vytvoril, tým väčšmi sa mení hodnota jeho výtvoru. Priestor románskej baziliky sa stáva komorným, hoci kedysi pôsobil monumentálne. Preto sa práve architektúra, ktorá prežíva stáročia, stáva tak často predmetom úprav, ktoré jej majú prinavrátiť jej niekdajšie hodnoty, a to aj za cenu podstatnej zmeny jej celkovej dispozície. Nie je pravda, že architektúra, rovnako ako literárne dielo, je hodnotnejšia tým väčšmi, čím je staršia. Ale čím je staršia, tým väčší rozsah má vejár jej hodnotových premen, nehovoriac už vôbec o tom, že jej pôvodná, historická hodnota sa stáva čoraz vzácnejšou.

V prípade literárnych diel je dnes už prax ich adaptácií a rekonštrukcií skôr výnimkou ako pravidlom. Bola však pravidlom vtedy, keď sa ešte literárne diela odovzdávali ústnou tradíciou a každý interpret sa usiloval zachovať pôvodnú hodnotu diela (o význame ani nehovoriac) tým, že dielo obmieňal. Inak hrozilo nebezpečenstvo, že sa napríklad tragédia stane fraškou, dráma komédiou. Text, raz navždy zafixovaný napríklad kníhtlačou, túto možnosť nemá, a preto sa hodnoty vytlačeneného literárneho diela nevyhnutne menia a vyvíjajú tak, ako sa mení život, a to nielen literárny. Je to paradox, ale iba zdanlivý, pretože text je vždy znova východiskom konkretizácií závislých od úrovne aktuálnych činností ľudí a tým aj od situácie recipientov, rovnako ako od situácie textu uprostred týchto činností. Premenlivosť týchto situácií platí ako všeobecný princíp.

2.5 Hodnoty ľudských výtvorov v kontexte spoločenskej praxe

Hodnoty ľudských výtvorov sú ustavične živou energiou nie preto, že sa v nich už raz spredmetnila ľudská činnosť, ale preto, lebo sú s touto neutíchajúcou činnosťou v neprestajnom kontakte. Stále znovu a znovu vstupujú do spoločenskej praxe a iba v nej ožívajú. Zvecnená hodnota nikdy nie je funkčná sama o sebe, ale vždy sa stáva funkčnou iba vo vzťahu k činnému subjektu. Zvecnená činnosť je akoby „zakliata v ľudskom výtvore“, hodnotová predmetnosť je však neredukovateľne premenlivá, pretože taká je aj činnosť, do ktorej kultúrny statok vstupuje a v ktorej sa realizuje. Mimo ňu ostáva ľudské dielo „mŕtve“ a hodnotovo nerealizované. Jeho hodnota je síce aj v takom prípade identifikovateľná, poznateľná, ale väčšinou nespoznaná, pretože na seba neupozorňuje žiadnou aktuálnou hodnotou a funkciou. V prípade literárneho diela je predmetom záujmu historika, nestáva sa však predmetom čitateľných konkretizácií. Ale práve ako predmet činnosti neprestáva byť kultúrna hodnota udalosťou, alebo presnejšie, vďaka nej sa ňou opätovne stáva. Aj literárne dielo je takou udalosťou len vďaka činnosti, ktorých je predmetom, hoci aj stáročia po svojom vzniku. Len vďaka tomu je jeho hodnota „živou energiou“, ustavične ožívajúcou ako hodnotová predmetnosť. Táto hodnotová predmetnosť je všeobecnou podmienkou aktuálnej funkčnosti akéhokoľvek kultúrneho výtvoru. Až ako predmet činnosti sa literárne dielo stáva hodnotovo funkčným, jemu vlastná hodnota sa

uskutočňuje, čiže reálne pôsobí. A spôsob, akým dielo hodnotíme, tiež závisí od toho, premetom akej činnosti sa stalo. To je, ako neskôr uvidíme, azda najpodstatnejšia príčina premenlivosti všetkých našich hodnotových súdov. Každý artefakt, každé ľudské dielo, aj dielo literárne hodnotíme vo vzťahoch, do ktorých vďaka ľudskej činnosti vstupuje, do ktorých je vťahované, v ktorých pôsobí. „Elementárne estetické vedomie preniká do všetkých pórov súčasnej spoločnosti. Stalo sa kritériom kvality života. Prístup jednotlivcov k aktuálnym procesom estetizácie vychádza u úrovne civilizačného vývinu“ (Šabík, 2005, s. 89).

Práve tieto vzťahy zabezpečujú spojitosť, koherenciu materiálneho sveta vrátane jeho kultúrnych modifikácií. Inak by bol koherentný iba v našom vedomí. Praktická spoločenská činnosť je rovnako reálna ako ktorýkoľvek iný prírodný proces, ako dážď, ako sopečná erupcia. Jej napokon vďačíme aj za vlastnú existenciu, nielen za hodnotovú existenciu kultúrnych statkov. To, že každý artefakt hodnotíme až ako predmet činnosti, až v celkom aktuálnych vzťahoch, to samozrejme neznamená, že jemu imanentné hodnoty nemôžeme spoznávať aj mimo týchto vzťahov. Je to dokonca naša povinnosť, lebo všetky vedy o kultúre musia, každá svojím spôsobom, spoznávať zvecnené hodnoty aj nezávisle od toho, akú pozíciu v danom okamihu zaujímajú v aktuálnej činnosti ľudí. Inak by sme neboli schopní rozpoznávať ich potenciálne a funkčné možnosti. M. Bakoš (1964), ako je známe, rozlišoval hodnotu historickú, vývinovú a hodnotu aktuálnu a dožadoval sa toho, aby všetky tieto hodnoty (vrátane ich protirečivosti) boli zohľadňované v literárnovednom výskume. Prvá je hodnotou diela v čase jeho vzniku a je prirodzené, že literárny historik kladie pri tom dôraz na dielo ako zvecnenú činnosť. Jeho dobová hodnotová predmetnosť ho zaujíma oveľa menej, aj keď ju nemôže ignorovať. Existujú predsa diela, ktoré aj napriek svojej nespornej hodnote neboli funkčné v čase svojho vzniku, jestvujú však aj také, ktoré vtedy funkčné boli a to aj napriek tomu, že ich vecná hodnota je z dnešného pohľadu viac ako problematická. Druhá, tzv. vývinová hodnota sa týka špecifických činností, ktoré nasledujú po vzniku diela, čiže činností následných. Tieto činnosti nebývajú iba špecifické, čiže bezprostredne korešpondujúce a tvorivými aktivitami, ktoré sú zodpovedné za vznik diela. V tomto prípade však ide o literárnu tvorbu, ktorá nadväzuje na hodnoty už realizované, o tvorbu, ktorá sa práve týmito hodnotami inšpiruje. Čiže ide o také následné činnosti, ktorými vie a môže už vytvorený kultúrny statok (literárne dielo) ovplyvniť ďalší vývoj príslušného druhu umenia. Existujú diela, ktorých historická hodnota nie je pozoruhodná a ani v súčasnosti sa tieto diela netešia osobitnej pozornosti a predsa zohrali dôležitú úlohu vo vývoji literatúry tým, že stimulovali tento vývoj a vniesli doňho originálne tvorivé postupy, tematizovali nové okruhy prezentovanej problematiky.

Historická a vývinová hodnota je predovšetkým predmetom pozornosti literárnych historikov, aktuálna hodnota diela, čiže jeho hodnotová predmetnosť zaujíma skôr kritikov. Delba práce medzi nimi (ale aj jej spojitosť) platí v literárnej vede

už od pradávna, ale napriek tomu je pravda, že „štúdiu diela, ktoré sa odpútalo od autora a premieňa sa vo svojom pôsobení na čitateľov a vo svojej podobe, v akej žije v literatúre, nebola doteraz v literárnej histórii venovaná dostatočná pozornosť, a prirodzene nebolo metodologicky jasné, ako vysvetliť a zvládnuť problém, ktorého zložitost sa prejavovala predovšetkým v tom, že dielo v časovom rozvoji je podrobované súdom veľmi často celkom protichodným“ (Vodička, 1969, s. 194). Je to pochopiteľné, najmä keď si uvedomíme, že historickú hodnotu nachádzame predovšetkým v diele a v jeho už známom ohlase, vývinovú hodnotu identifikujeme v priebehu vývoja príslušného žánru, ale aktuálna hodnota literárneho diela závisí od množstva tých najrozmanitejších činností a nimi vytváraných situácií, ktoré ani zďaleka nie sú iba literárne či umelecké. V prípade obidvoch prvých hodnôt sa kladie dôraz na špecifické činnosti, nevyhnutné pre vznik literárneho diela, ale aktuálna hodnota, ktorá je aktuálnou javovou formou jeho hodnotovej predmetnosti je ovplyvňovaná množinou nešpecifických následných činností. A to nielen takých, ktoré pôsobia na umelecké dielo celkom bezprostredne, ale aj takých, ktoré pôsobia sprostredkovaním, pretože dielo ako predmet činnosti nezávisí iba od literárneho diania, ale aj od celkovej spoločenskej situácie, od panujúcej morálky, politiky a napokon od celkového rozvoja bytostných síl ľudí. A to sú faktory, ktoré pôsobia predovšetkým na čitateľa ako „spoluautora“ aktuálnej kvality funkcie toho ktorého literárneho diela.

V našej interpretácii je konkretizácia diela procesom oživovania činnosti v ňom už dávnejšie spredmetnenej, pričom na tejto jej aktualizácii sa nepodieľa iba recipient svojím vedomím, ale celé spoločenstvo svojimi špecifickými (literárnymi) i nešpecifickými, čiže všetkými ostatnými aktivitami. Vďaka tomu sú konkretizácie diel také premenlivé, čo nie je v žiadnom prípade možné vysvetliť napríklad „otvorenosťou“ textu. Každá zvecnená hodnota je takto otvorená, každá je vlastne ponukou pre aktuálnu činnosť, v ktorej sa hodnota diela konkretizuje. Činnosti autora diela a činnosti recipienta sú principiálne iného druhu, aj keď sú obidve tvorivé. Činnosť recipienta nespočíva iba v dekodovaní textu, ale v pochopení miesta diela v systéme súčasných aktuálnych činností literárnych aj mimoliterárnych a tým v aktualizovaní jeho hodnoty zodpovedajúcim spôsobom týmito činnosťami. Recepčia literárneho diela je napokon iba jednou z činností subjektu. A všetky tieto činnosti spolu sú nielen podmienkami aktualizácie hodnoty diela, ale sú samy tak či onak hodnototvorné. Preto sa vychovávateľ nemôže obmedziť iba na „propagáciu“ a voľbu určitého diela, ale musí moderovať nielen vznik záujmu o toto dielo a jeho možné hodnoty, ale pokiaľ je to možné, tak aj proces konštituovania týchto hodnôt vo vedomí čitateľa, ktorého nimi chce motivovať k celkom určitému spôsobu myslenia a konania. Ani vo výchove nejde iba o „voľbu“ hodnôt, ale o ich aktuálnu rekonštrukciu.

Hociktoré, aj kedysi najvzácnejšie ľudské dielo, môže stratiť svoju hodnotu, ak v živote spoločnosti absentujú také následné činnosti, ktoré by dielo „oživilo“, alebo

ak sú tieto činnosti takej povahy, že hodnotu artefaktu negujú. Tak sa včera ešte užitočné výrobky môžu stať haraburdím a aj umelecké dielo, ktoré bolo kedysi senzáciou môže celkom stratiť svoju estetickú funkciu. V každom okamihu svojej existencie musí dielo vždy znovu vstupovať do procesu ľudských činností a prebúdať sa uprostred nich k novému životu. Je príznačné, že keď uvažujeme o literatúre, obmedzujú sa naše predstavy a jej dobových premenách zvyčajne iba na také premeny, ktoré prebiehajú v ideologickej oblasti. Mieru pozornosti venovanú tomu istému dielu v rôznych obdobiach a diferencovanosť kritických súdov o ňom sme ochotní pripisovať premenám vkusu estetických názorov. Napokon literárne dielo je svojskou skutočnosťou vedomia, a preto nie je taký prístup neodôvodnený. Ale skutočnosťou vedomia je vo svojej podstate každé ľudské dielo. Naše bytie je bytím vedomým nielen preto, že si ho uvedomujeme (napokon uvedomovať si môžeme aj javy, ktoré s ľudským bytím majú len máločo spoločné), ale predovšetkým preto, že ho vedome, dokonca cieľavedome vytvárame. Napokon ani literárne dielo nie je iba znakom, stelesneným významom, ale je cieľavedome vytváraným artefaktom. „S poznaním v literatúre úzko súvisí nielen zobrazovanie skutočnosti, čiže potenciálna referenčnosť diela, ale i anticipácia, ktorá je s poznaním úzko spätá a navyše je doplnená predstavami o morálnych hodnotách, čo môžeme chápať ako jeden z etických rozmerov literatúry“ (Magová, 2016, s. 40).

Literárne dielo, ktoré jeho autor dokončil, zdanlivo už len "čaká" na recipienta, ktorý by interpretoval jeho význam a prípadne identifikoval jeho hodnotu. Lenže čas neprebíha vo vzduchoprázdne a ani dielo nejestvuje vo významovom a hodnotovom vákuu. Čas existencie literárneho diela je spoločenský, a preto je naplnený činnosťami ľudí. Dielo sa ocitá uprostred celého, už pred jeho vznikom vytvoreného literárneho bohatstva a už od prvého okamihu svojej existencie vstupuje do vzťahov k jeho hodnotám. A naopak, do vzťahu k jeho vlastným hodnotám veľmi rýchlo vstupujú výsledky naň nadväzujúcej tvorby a to nielen literárnej. Napokon tieto vzťahy predpokladal už autor pri tvorbe diela. Na určité hodnoty predsa nadväzoval a inšpiroval sa nimi, s inými skryto či zjavne polemizoval a možno, že mal ambície inšpirovať v budúcnosti tvorbu celkom určitých hodnôt. Tieto ambície sa, samozrejme, nemuseli týkať iba hodnôt literárnych či umeleckých, ale aj hociktorých iných. Veď už samostatnou tematizáciou zvolenej problematiky sa autor usiluje o osvojenie si toho, čo doteraz osvojené nebolo a voľbou celkom určitých výrazových prostriedkov tvorí dielo originálne.

Dielo však existuje aj po desaťročiach, vtedy už v celkom iných, autorom ťažko predvídateľných podmienkach. Stáva sa udalosťou v súvislostiach činností, ktorých je súčasťou, ktoré sa však ustavične menia a v ktorých sa preto ustavične mení nielen hierarchia, ale aj valencia jeho hodnôt. Sily, ktoré tieto premeny spôsobujú, nebývajú ani zďaleka empiricky evidentné. Hovoríme v tejto súvislosti o determinantách, ktoré tvoria celé pole vzťahov, existenčne podmieňujúcich každú

hodnotu. Sám pojem – hodnotové pole – je mimoriadne produktívny a aj jeho znázornenie je zaujímavé. Uvádza hodnoty do stredu množiny vzájomne prepojených determinánt, takže napríklad sociálne faktory ovplyvňujú jestvovanie hodnôt nielen bezprostredne, ale aj prostredníctvom všetkých faktorov ostatných. To vyplýva z činnostnej povahy týchto faktorov, lebo ani jeden z nich nie je daný, ale prinajmenej aspoň ustavične reprodukováný ľudskou činnosťou. Každé hodnotové pole je preto synergeticky dynamický systém, v ktorom je stav každého prvku iba momentom pohybu celého systému a pohyb týchto prvkov podmieňuje systém ako stav.

Logika vývoja týchto dynamických systémov je logikou im vlastnou a nie je ani zďaleka totožná s logikou našich zámerov, ktoré sú voči takému systému vždy prinajlepšom čiastkové. Preto aj literárne dielo žije svojím vlastným životom, ktorý je relatívne nezávislý tak od autora, ako aj od recipienta, závisí však od synergetických pohybov celého poľa hodnôt, v ktorom sa významovo a tým aj funkčne modifikuje. Hodnoty každého ľudského diela ako relatívne uzavretej udalosti sa nevyhnutne menia vždy, keď sa mení toto pole. To sa týka tak hodnôt pôvodných, ako aj hodnôt, ktoré do určitého poľa vstupujú akoby z „exteriéru“, napríklad tak ako hodnoty literatúry prekladanej z iného jazyka a pochádzajúcej z hodnotového poľa inej kultúry. Navyše je literárne hodnotové pole neprestajne ovplyvňované pohybom celej umeleckej kultúry a napokon nielen jej pohybom, ale celkovým vývojom etnika, spoločnosti, ľudstva.

Recipient sa preto nestretáva s dielom, ktorého hodnoty a významy pochádzajú výlučne z dielne jeho autora, ale s takým dielom, ktoré „na ceste“ od autora k recipientovi bolo predmetom naraz až neprehľadného množstva následných činností, samozrejme, nielen bezprostredných, ale aj sprostredkovaných. A pritom každá z týchto činností môže ovplyvniť aktuálnu hodnotu diela, a preto dielo vo svojej aktuálnej hodnotovej predmetnosti nie je totožné s dielom ako zvecnenou hodnotou. A čo je ešte dôležitejšie: jeho vecná, čiže jemu vlastná pôvodná hodnota sa aktuálne prejavuje len potiaľ a len takým spôsobom, ktorý zodpovedá jeho aktuálnej hodnotovej predmetnosti, čiže jeho situácii v systéme práve prebiehajúcich ľudských činností.

R. Ingarden (1989) chápal tento proces vo fenomenologickej redukcii iba ako dianie prebiehajúce vo vedomí recipientov literárneho diela. V skutočnosti je ale každá „konkretizácia“ diela oživovaním už spredmetnenej činnosti a to znamená, že je dôsledkom množiny diferencovaných aktivít celého spoločenstva. Recipient si uvedomuje dôsledky týchto aktivít a zisťuje, ako sa hodnoty recipovaného diela časom zmenili. To však len vtedy, ak porovnáva aktuálne hodnoty diela s jeho hodnotami pôvodnými, alebo vôbec „niekdajšími“. Napríklad v dospelosti opätovne číta dielo, ktoré si obľúbil v detstve. Pokiaľ to nerobí, javia sa mu aktuálne hodnoty ako dielu imanentné a nie neprávom.

Aktuálna hodnotová predmetnosť literárneho diela tkvie v tom, že sa vďaka jemu vlastnej hodnote (hodnote artefaktu, kultúrneho statku) včlenilo do poľa súvislostí ustavične reprodukováných a rozvíjaných najrozmanitejšími ľudskými činnosťami. Medzi týmito činnosťami ako hodnotou ešte nespredmetnenou a hodnotou kultúrneho statku, v tomto prípade literárneho diela, musí jestvovať súvis, nadväznosť, korešpondencia. V opačnom prípade sa hodnota artefaktu nerealizuje. Ak existuje taká korešpondencia, potom sa hodnota diela realizuje spôsobom zodpovedajúcim jeho miestu v poli aktuálne prebiehajúcich činností. Preto nadobúda prekladané literárne dielo v kultúre, do ktorej vstupuje, inú hodnotovú predmetnosť, než akú malo v kultúre, v ktorej vzniklo. A preto sa aj jeho vecná hodnota, hodnota ako artefaktu javí novým spôsobom a dielo je v tomto novom poli kultúrnych činností funkčné inak ako v kultúre, z ktorej pochádza. Prekladateľ zvyčajne s týmto faktom ráta a usiluje sa prekladať dielo tak, aby zaujalo celkom určité miesto v hodnotových súvislostiach tej kultúry, ktorej je určené a to aj za cenu, že dielo doslova „pretvára“. Vernosť litere diela by mohla viesť k negovaniu jeho hodnoty. Pritom však prekladateľ musí ostať „verný“ autorovi, pretože nemôže použiť jeho dielo iba ako inšpiráciu k vlastnej tvorbe.

Existencia diela v priesečníku takých súvislostí je celkom objektívne a nezávislé od toho, či si ho ľudia uvedomujú práve na takom mieste a ako si ho uvedomujú. Hodnotová predmetnosť literárneho diela je len vtedy relatívne stabilná, pokiaľ je to isté miesto diela v poli hodnotových súvislostí ustavične reprodukované ľudskou činnosťou. Nie však iba činnosťou vedomia, ale vedomou činnosťou, lebo žiadne rozhodnutia a vyhlásenia ani opakované kanonizované súdy nemôžu zabezpečiť hodnote jej funkčnosť – v najlepšom prípade môžu spôsobiť, že bude za hodnotu verbálne uznávaná. Absencia hodnotovej predmetnosti zbavuje kultúrneho diela jeho niekdajších hodnotových funkcií a nové mu neprisudzuje. Ani tak sa ale dielo nestáva „nepotrebným“, lebo môže hocikedy opätovne ožívať a nadobúdať aktuálne hodnotové funkcie. Spoločenská funkčnosť kultúrneho dedičstva je z tohto hľadiska neporovnateľne „otvorenejšia“, ako zvyčajne predpokladáme. Preto nie je možné voči kultúrnemu dedičstvu uplatňovať selektívne kritériá, aj keď sa pri oceňovaní jeho hodnôt nemôžeme vyhnúť hierarchizácii, zodpovedajúcej aktuálnym potrebám spoločnosti. Až v poli aktuálnych činností ožíva vecná hodnota diela, čiže až v tomto poli sa stáva udalosťou a tak sa jeho hodnota opätovne premieňa na činnosť. Je v našom záujme, aby sa literárne hodnoty minulosti premieňali na takúto činnosť v maximálnej možnej miere. Nezávisí to však iba od našej dobrej vôle, ale opätovne len od našich činov. Povedané inou terminológiou, nezávisí to iba od našej „hodnotovej voľby“, ale od hodnotových orientácií, ktoré sú cieľavedomou zameranosťou na tvorbu a osvojovanie si celkom určitých hodnôt. Voľba je iba predpokladom, východiskom osvojovania si aktuálnej hodnoty diela a moderátor výchovného procesu

si toho musí byť vedomý. „Tvorca je slobodný, je sám sebou iba vtedy, keď môže dať krídla myšlienkam a fantázii“ (Leikert, 2010, s. 440).

Vecná hodnota literárneho diela, tá ktorú môžeme odhaliť jeho rozborom, je vlastne bytím hodnoty pre seba, až v činnosti sa dielo svojou hodnotovou predmetnosťou stáva bytím pre iných. Pritom nedochádza k negácii, ale naopak, k historickej konkretizácii vecnej hodnoty, hodnoty dielu imanentnej. Nejde preto ani v tomto prípade o rôzne druhy hodnôt, ale o diferencované aspekty ich skúmania. Činnosťou, ktorá má rozhodujúci podiel na diferenciacii literárnych hodnôt je nepochybne literárna tvorba, preto každé nové dielo mení hodnotové pole literatúry ako celku, podobne ako každý nový preklad literárneho diela, ktoré sa dovtedy na utváraní tohto poľa nepodieľalo. Neslobodno však podliehať ilúzii, že hodnotové pole literatúry existuje v poli ostatných hodnôt ako samostatná enkláva, lebo každá literárna hodnota reálne jestvuje medzi tými najrôznejšími hodnotami, nielen umeleckými. A je nimi, samozrejme, aj ovplyvňovaná. Pole literárnych hodnôt je doslova prestúpené mimoliterárnymi hodnotami a samo do polí mimoliterárnych hodnôt ustavične preniká. Tak je to aj vtedy, keď si programovo udržiava svoju relatívnu izolovanosť. Väčšinou však sama literatúra zámerne intervenuje v oblasti hodnôt momoliterárnych, dnes napríklad veľmi výrazne v súvislosti s hodnotami ekologickými, ale aj etickými či politickými. Nech už to považujeme za jej zásluhu a prednosť, alebo za jej nedostatok, je to evidentný fakt. Slovenská literatúra dokonca veľmi dlho suplovala absenciu politického života národa a je to jej zásluha. Práve preto, že hodnotové pole v každom okamihu existencie spoločnosti je celostné, také, že v ňom vzájomne na seba pôsobia tie najrozmanitejšie činnosti a im zodpovedajúce hodnoty, práve preto nie je ani vývin literatúry nikdy iba literatúre vlastným a iba literatúrou ovplyvňovaným procesom. Aj „vývinový rad“ literatúry (rovnako ako ktorýkoľvek iný) je ovplyvňovaný nešpecifickými činnosťami, ekonomickými, ekologickými, etickými a ďalšími.

Hodnotové pole je premenlivá, vždy novým spôsobom časovo homogenizovaná štruktúra ľudských činností, a preto sa v ňom hodnoty ako momenty týchto činností ustavične preskupujú. Vzťahy medzi hodnotami ako výsledkami týchto činností a ešte väčšmi medzi hodnotami ako predmetmi týchto činností, sú prakticky nevyčerpatelne a nekonečne variabilné. Hodnota je vždy aj výsledkom aj predpokladom činnosti, ako výsledok ju hodnotíme vždy len cez prizmu funkcií, ktoré nadobudla ako predmet našich činností. Hodnotová predmetnosť je ľudským bytím vecí (artefaktov) a naopak, artefakty sú vecným inobytím ľudí. Ľudské bytie vecí je historické, dynamické, a preto neredukovateľne premenlivé. Vecné inobytie konkrétnych ľudí je naopak už ukončeným, dovriešeným pohybom, pohybom stelesneným a preto „zakonzervovaným“.

Pokiaľ sa napríklad teoretik zaoberá literárnym dielom vyňatým zo súvislostí jeho funkčnej existencie, čiže iba ako výsledkom prvotných tvorivých činností, javí

sa mu prirodzene také dielo ako čosi raz navždy ukončené, uzavreté. Keď sa tým istým dielom zaoberáme v spoločenských súvislostiach, ako predmetom nespočetných následných činností, vrátane výchovy, nemôžeme ignorovať jeho premeny. Žiaľ, zvyčajne ich pripisujeme iba na účet recipienta. V skutočnosti však ide o premeny, ktoré sú príznačné pre hodnotové, čiže spoločenské bytie vôbec. Z ontologického hľadiska sa však v tejto súvislosti stáva naliehavou otázka, ako a do akej miery môžu následné činnosti meniť nielen miesto artefaktu v hodnotovom poli, ale aj jeho vlastný hodnotový status, jeho imanentnú hodnotu.

2.5.1 Riziko redukcie ontologického statusu diela

Redukciou literárneho diela na prostriedok komunikácie veľmi často redukuje aj jeho ontologický status. Keby literárne dielo nebolo ničím viac, menilo by sa len prípadnými adaptáciami a úpravami, činnosťou editorov a prekladateľov. Vlastne už ani kritik by nemal s dielom čo spraviť. V skutočnosti sú však významy literárneho diela v ustavičnom pohybe. A tento pohyb je prirodzeným dôsledkom následných činností (aj nešpecifických), uprostred ktorých sa dielo ako udalosť ustavične mení, aj keď ako materiálny objekt nestráca svoju určitosť. Ako udalosť totiž nemôže byť rovnaká dnes ako zajtra, také isté v kultúre, v ktorej vzniklo i v tej, do ktorej ešte len vstupuje. A práve tento pohyb, aj keď nemení dielo ako výtvor autora, mení nevyhnutne jeho významy, ktoré by aj v nezmenenej podobe museli časom nevyhnutne nadobúdať celkom nové hodnoty, podstatne odlišné od hodnôt pôvodných, medzičasom už historických.

Každá literárna historická hodnota bola kedysi hodnotou aktuálnou a každá aktuálna hodnota bude raz hodnotou historickou. Vývinovú hodnotu môže literárne dielo nadobudnúť hocikedy, a to práve vďaka svojej aktuálnosti. Treba preto rátať s tým, že následné činnosti budú ustavične meniť nielen hodnotové pole, ktoré ovplyvňuje aktuálne hodnoty literárneho diela, ale, že medzi následnými činnosťami sú aj také špecifické aktivity, ktoré síce nemenia samotné literárne dielo ako zvecnenú činnosť, zato však robia dielo ustavične živou udalosťou, reflektujúcou životnú realitu ľudí v podobe „možných svetov“, konfrontovaných s neustále novými situáciami a fungujúcich v týchto situáciách ako hodnotový ekvivalent skutočnosti.

Uvažovanie tohto druhu nás však núti nielen chápať dielo ako vždy novú udalosť, ale zamyslieť sa aj nad povahou a skladbou jeho hodnôt. V žiadnom prípade totiž pri ich skúmaní nevystačíme iba s hodnotou estetickou, ktorá napokon nie je špecifická iba pre oblasť umenia a ktorej premeny vôbec nemusia byť záväzné pre spôsob, smer a frekvenciu všetkých ostatných hodnôt, ktorých celkom je literárne dielo ako udalosť, čiže v celkom určitom čase jestvujúci výsledok a predmet ľudských činností. Ale napriek tomu poznávanie literárneho diela ako udalosti treba otvárať práve analýzou niektorých osobitostí estetickej hodnoty. „Bez systematického pojmu estetická, ponímaného tak v jeho odlišnosti od noetického a etického,

ako aj v jeho spätosti s nimi v rámci kultúry, nie je totiž možné ani vyčleniť slovesné dielo umeleckého charakteru z množiny diel iného druhu" (Bachtin, s. 391). K tejto požiadavke treba ešte pripomenúť, že sme sa doteraz celkom zaobišli bez hodnotenia – uvažujeme, nie bezdôvodne o hodnotách ako o výsledkoch a predmetoch ľudských činností. Jednou z nich je však aj hodnotenie. A práve to je činnosť z axiologického hľadiska mimoriadne dôležitá a tiež má význam aj pre samotnú etickú výchovu.

3 Autentickosť a tvorivosť ako kľúčové princípy slovesnej tvorby

3.1 Tvorivé bytie nepokoja

Žijeme v ustavične plynúcom prúde interakcií, uvedomujeme si svet ako pohyb, v ktorom je existencia každého z nás iba okamihom, iba naplnením obmedzených možností, ktoré nám vyhradil čas a priestor nášho jestvovania. Nie je ťažké uvedomovať si kolobeh prírodných procesov, ale skôr je problémom priznávať sa k časovosti všetkého, čo je ľudské. Nikto nie je v intenciách ľudského bytia sám, ale napriek tomu sme zvyčajne pri riešení najproblematickejších okamihov života osamelí. Prekonávame túto osamelosť vzájomným stykom, pri ktorom nám aj umenie robí prostredníka. Z možných foriem komunikácie má svoje špecifikum ľudské aj umelecké, a teda nie je iba hocijakým spoločníkom v osamelosti, ale vovádzaním do sveta poznania a predovšetkým skúsenosti a zážitkov motivujúcich k premýšľaniu a prežívaniu na intrapersonálnej rovine bytia. Umelecké videnie sveta inšpiruje človeka k vyššej citlivosti na všetko ľudské a už samotné čítanie takého textu je cestou k človeku. V literatúre je zobrazený dynamizmus života, uprostred ktorého sa človek nachádza nie ako jeho objekt, ale ako podmetný a predmetný subjekt. Taký, akým ho chce mať aj inštitucionalizovaná výchova, či už školská alebo rodinná.

Človek žije nielen v spoločenstve ľudí, ale aj v spoločenstve vecí a v tom druhom spoločenstve sa neraz cíti lepšie alebo aspoň jednoduchšie. J. Patočka (1970, s. 227) delí organizovaný pohyb seba projekcie človeka na prácu a boj a zdôrazňuje, že sú to dva podstatne odlišné princípy: „Práca je čelo človeka obrátené k veciam, boj je čelo obrátené k ľuďom ako virtuálne uchváteným alebo uchvatiteľom. V praxi sa jedno s druhým kombinuje: organizácia človeka k práci je výsledkom boja a je sama boj.“ Umenie je väčšmi práca ako boj, pretože umelecká tvorba sa obracia čelom k veciam, udalostiam, k svetu človeka a tým aj k spoločenstvu ľudí. Umenie sa neusiluje ľudí subordinovať, ale naopak, pomáha každému, aby sám seba pochopil ako človeka. Pochopenie seba samého však nie je akt, ktorý môže človek v určitom okamihu svojho života dovŕšiť. Možno je takým okamihom z ľudského hľadiska smrť, ale ani o tom nemáme presvedčivé svedectvo, naopak toto tajomstvo smrti má byť výzvou pre život. A tak pokiaľ človek žije, usiluje sa pochopiť sám seba, lebo je to jeho celoživotný údel. Nie je cieľom tejto práce meritórne pojednávať o zmysle života ľudí, predmetom jej pozornosti je hodnotovotvorný literárno-etický proces, ale práve ten je ľudský viac ako ktorýkoľvek iný proces. Problém, ktorý takto otvárame, netkvie v tom, či literatúra označuje skutočnosť a ako vlastne jej prostredníctvom autor komunikuje s čitateľom. Napokon, máloktorý čitateľ má pocit, že s niekým komunikuje práve pri čítaní literárneho diela a ak áno, tak predovšetkým s jeho predmetným subjektom, s hrdinom sujetu či lyrickej výpovede. Na autora

čitateľ zvyčajne nemyslí, pretože vníma literárne dielo ako model skutočnosti, ako udalosť a nie ako správu, ktorú mu adresuje jemu neznámy a možno aj ľahostajný autor. Tento problém je však skôr v kompetencii teórie literárnej komunikácie. V naznačenej súvislosti je dôležitejšia predovšetkým sama skutočnosť, ktorá je umením a literatúrou sprítomňovaná.

Najbežnejší klam, ktorému tak radi podliehame nielen v teórii, je predstava, že svet v ktorom žijeme, je „prirodzený“ a nemôže byť iný a netreba o tom pochybovať. Je jednoducho taký, aký sa javí našim zmyslom a to, čo naše zmysly neregistrujú, buď vôbec neexistuje, alebo to nie je hodné našej pozornosti. Mnohí takto uvažujú nielen o veciach a vzťahoch, ktoré nás obklopujú, ale aj sami o sebe a o svojom vlastnom postavení vo svete. Od umenia potom požadujú, aby bolo verné tejto autentickej podobe sveta, aby zobrazovalo život formami samotného života. Skutočností by sa tým nasadzovala meravá maska našich automatizovaných predstáv, zvyklostí správania a videnia sveta. Každá taká maska sa prirodzene skôr či neskôr zunuje a to v každodennom živote i v umení. A tak sa nielen prakticky, ale občas aj teoreticky vraciame do skutočnej prírody, objavujeme ju, obdivujeme a ochraňujeme a v umení ju dokonca ozvlášťujeme v snahe, aby kameň opätovne vyzeral ako kameň. Opätovne vlastne znamená, tak ako kedysi, čiže v detstve, lebo pre dieťa je každý jav senzáciou a všetky javy sú preň rovnako zaujímavé svojou novosťou. To však platí len dovtedy, kým si dieťa neosvojí stereotypy vnímania a hierarchického oceňovania vecí. Práve od týchto stereotypov tak veľmi závisí miera i spôsob pozornosti, ktorú venujeme ktorémukoľvek javu.

Keď sa chceme dôsledne oslobodiť od stereotypov videnia sveta a uvažovania o ňom, musíme predovšetkým pripustiť, že nejestvujeme mimo neho a že náš odstup pozorovateľov je vždy výsledkom obrovského úsilia. Nielen umelecká situácia je ustavičným vírením, v strede ktorého sa ocitá človek, nie však ako objekt a obeť pohybu, ale ako jeho subjekt a východisko. To isté platí aj o skutočnosti, v ktorej žijeme a z ktorej vírenia sa uvoľňujeme nielen s veľkým úsilím, ale aj s rastúcim rizikom omylov a strát. Veď napríklad aj príroda dnes už od nás závisí prinajmenej tak ako my od nej a obrazne je odkázaná na naše intervencie do jej diania a my v nej na každom kroku nachádzame svoje vlastné stopy, neraz aj skazonosné. Súčasné ekologické hrozby, ktorých nie je málo, kriticky preverujú aj všetky tradičné spôsoby uvažovania o skutočnosti ako o niečom, čo existuje nezávisle od človeka, lebo poľudštená príroda existuje len keď ju ustavične obnovujeme, reprodukovujeme, tvoríme, čiže nie je ukončeným dielom. Lebo dielo, ak už nie je dokonalé, je aspoň dokonané, dovŕšené, ukončené. Avšak svet, v ktorom žijeme, takým dielom rozhodne nie je. Fyzikálne, chemické či biologické zmeny prírodných javov sú pritom iba viditeľnými vrcholmi premien jeho podstaty, neraz sú dokonca vedľajšími a nežiaducimi produktmi ľudskej činnosti. Jej najpodstatnejším ontotvorným výsledkom je nová spoločenská artikulácia celej skutočnosti, ktorá vytvára od spoločnosti závislé polia

súvislostí a vzťahov medzi jej jednotlivými prvkami a tým aj celkom novú skutočnosť. „Dnes u nás nežijeme dobu myslenia, ale dobu činov (kiežby tieto činy boli inteligentné, ako požadoval Dewey). Dnes tu nie je čas ani podmienky na to, aby aj tie najlepšie hlavy, aké u nás sú, sa v pokoji venovali mysleniu a rozvíjali svoje myšlienky“ (Višňovský, 2010, s. 178).

V ostatných desaťročiach života nás desí čoraz väčšmi nezvratnosť rastúceho počtu našich zdanlivo užitočných, v konečnom dôsledku však skazonosných činností. Ich dôsledky môžu byť naozaj katastrofálne, lebo tretia, „umelá“ príroda je už natolko závislá od nášho počínania, že stráca schopnosť vrátiť sa do pôvodného stavu. Ľudská činnosť je rovnako reálna ako ktorákoľvek prírodná sila, ba dokonca je schopná postupne si tieto prírodné sily podriaďovať. Tak sa rozvíja bytie, ktoré je celkom inak artikulované ako pôvodné bytie prírody, pretože v ňom aj prírodné elementy vstupujú do nových vzťahov k sebe navzájom a najmä k človeku. Spomínané myšlienky by mali motivovať človeka k pokore v sebe, k spoločenstvu ľudí v kontexte ľudskej dôstojnosti a k prírode samotnej nie v zmysle panovania, ale ohľaduplného spravovania.

3.1.1 Mechanizmus rozvíjania tvorivej činnosti

Celá architektonika nášho bytia je ustavične reprodukovaná činnosťou ľudí a sama túto činnosť reprodukuje tým, že ju podnecuje a umožňuje. Človek je doslova nútený konať, je odsúdený na činnosť svojím bytím potiaľ, pokiaľ je na ňom zainteresovaný a má záujem o uchovanie, či rozvíjanie svojho miesta v ňom. Vďaka tomu je človek nielen subjektom zmien, ktoré sa dejú jeho pričinením, ale je aj ich svedkom, pociťuje a uvedomuje si dôsledky, ktorými naňho skutočnosť dolieha aj jeho vlastnou vinou. Je doslova objektom pôsobenia zmien, ktoré sám spôsobil. Pravdepodobnosť, že ostane voči týmto podnetom ľahostajný, je veľmi malá. Človek si sám seba uvedomuje uprostred meniaceho sa sveta, a tak aj prežíva svoju existenciu. Prežíva ju takto aj vtedy, keď zmeny okolo seba pociťuje ako utrpenie, ako zdroj trýznivej neistoty a tým aj ako výzvu vstupovať do nových činností.

Tak vzniká mechanizmus rozvíjania tvorivej činnosti, v ktorom sa človek stáva sám pre seba najvyššou hodnotou, v ktorom sa každý jeho čin spätnou väzbou premieta do jeho jestvovania a podnecuje ho k činnosti. Tak sa, hoci aj z utrpenia, rodí proces, ktorým sa človek realizuje ako tvorivý subjekt, trpiaci svojou tvorivosťou, ale nachádzajúci v nej súčasne uspokojenie z vlastnej sebarealizácie. Tvorba je potvrdením mysliacej bytosti. To, čo platí o ľudskom bytí vcelku, to platí aj o každom jeho prvku. A práve na tejto úrovni sa novým spôsobom javí aj problematika znakov, respektíve znakových systémov. Znak je rovnako dôležitý ako pracovný nástroj, bez prvého by nebola možná komunikácia a tým ani pracovný proces, bez druhého by bol pracovný proces redukovaný, pretože nástroj je jedným z činiteľov určujúcich úroveň tvorivých síl a schopností ľudí.

Komunikácia je možná len vtedy, ak ľudia ustavične reprodujú svoju činnosť „bytie znaku“ ako nositeľa významu. Znamená to nielen to, že znak používajú v procese komunikácie, ale najmä to, že reprodujú bytie, o ktorom význam znaku vypovedá, na ktoré poukazuje. V komunikácii sa reprodukuje výpoveď, v praxi jej bytostný obsah. Semióza obnovuje spätosť významu s jeho nositeľom, prax reprodukuje to, na čo sa význam vzťahuje a reprodukuje i jeho nositeľa ako znak. Tieto súvislosti ostávajú zvyčajne mimo pozornosti bádateľov, ktorých uvažovanie sa v prípade semiózy zastavuje pri vedomí individua a ktorí preto považujú toto vedomie za suverénneho tvorca významu a tým aj za činiteľa ustanovujúceho materiálny objekt do funkcie znaku. Takýto myšlienkový postup, ktorý ignoruje ontotvornosť ľudskej činnosti, sa však uplatňuje aj v iných prípadoch. Skutočnosť je čoraz väčšmi dokladom mohutnosti našej praktickej subjektivity, a preto je ľudská oveľa viac, než pripúšťajú gnozeologické konštrukcie.

Pomenovať čokoľvek neznamena ani pre dieťa, že sa k už známej z reality vyčlenenej entity pripája slovný znak, ktorý ju označuje (Brožík, 1985). Je to proces vyčleňovania entít, nerozlučne spätý s praxou a spoznaním, je to artikulácia skutočnosti závislá od nadobudnutej (pre dieťa nadobúdanej) úrovne poznania. Vnemová skutočnosť je takto členená vďaka pomenovaniu, označovaniu a tak sa zmysly stávajú teoretikmi a prekonávajú neurčitost skutočnosti celkom určitým spôsobom. Aj naše oči predsa vidia skutočnosť cez raster znakov, predovšetkým slovných. Literárna výpoveď je teda nielen označovaním skutočnosti, ale aj jej artikulovaním. Je udalosťou, ktorá tematizuje, pomenúva a rieši ľudskú problémovú situáciu. Ako taká udalosť sa stáva súčasťou vedomia ľudí, ovplyvňuje ich videnie skutočnosti, aj ich správanie sa v nej.

Naše každodenné videnie reality už dávno nezávisí iba od prírodných vlastností jej prvkov a od vlastností našich zmyslových orgánov, ale predovšetkým od toho, do akej miery a akým spôsobom na seba ten ktorý jav vôbec púta pozornosť. Pritom o jeho pozoruhodnosti rozhodujú súvislosti vytvárané praktickou činnosťou ľudí. Jav, ktorý do našej činnosti nevstupuje, evidujeme ako okrajový, alebo si ho vôbec neuvedomujeme. Od našej činnosti napokon závisí aj to, ktorou svojou stránkou sa jav stane predmetom poznávania, v akom kontexte ho budeme poznávať aj posudzovať a napokon objektivizovať toto poznanie a hodnotenie v znakovom materiáli. Aj tento princíp sa uplatňuje v každej z foriem uvedomovania si skutočnosti inak. Platí celkom nepochybne a v celom rozsahu pre empirické poznávanie, v ktorom naše poznatky i sudy splývajú v synkretickej jednote a v nej sú fixované aj znakovým materiálom. Vedecké poznávanie, najmä prírodovedné, sa usiluje túto závislosť prekonávať a čoraz úspešnejšie preniká k tým stránkam podstaty javov, ktoré nie sú spoločensky podmienené.

To však neznamena, že výsledky vedeckého poznávania sú celkom imúnne voči stanovisku pozorovateľa. B. Russel (1967, s. 218-219) napríklad upozorňuje, že

štruktúry zistené aj celkom nezaujatým skúmaním, nemusia byť ani zďaleka totožné s objektívne existujúcimi štruktúrami. „Celkom naopak, je nanajvýš pravdepodobné, že skutočná štruktúra je oveľa jemnejšia než štruktúra pozorovaná. To platí tak pre psychologické, ako aj pre fyzikálne javy. Vyplýva to z toho, že tam, kde vnímame dajaký rozdiel, tam aj existuje, keď však žiadny rozdiel nevnímame, tak z toho ešte nevyplýva, že tu žiadny rozdiel nie je.“

3.1.2 Etická a umelecká reflexia skutočnosti

Etická a umelecká reflexia skutočnosti je však vždy ľudsky zaujatá. Denotátom umeleckého diela je vždy už nielen spoznaná, ale aj zhodnotená alebo aspoň hodnotená skutočnosť, ktorej reflexia našla už svoje miesto v kultúre. Denotát každého umeleckého diela, a tobož diela literárneho, je reifikáciou toho, čo už bolo pomenované, spojené s reifikáciou našich predstáv o tom, čo pomenujeme. Verše o láske sú naozaj o láske, čiže nielen o tom, čo prežíva hociktorá dvojica, ale o tom, ako sa do tohto prežívania premieta naša predstava lásky. Každý literárny denotát je výsledkom viacnásobnej reifikácie alebo presnejšie – reifikácií ľudských činností, medziiným aj literárnych. Každé nové umelecké dielo je novým pomenovaním svojho denotátu, čiže východiskom opätovnej reifikácie. Bez lúbovnej poézie všetkých čias by súčasná poézia nemohla byť taká, aká je. Takto sa nielen umenie, ale kultúra vôbec podieľa na tvorbe podôb sveta, v ktorom žijeme.

Z eticko-kultúrneho hľadiska sa subjekt reflektujúci skutočnosť (bez ohľadu na to, či ide o jednotlivca alebo skupinu ľudí) ocitá priam v centre vlastnej výpovede, lebo je prirodzeným stredom svojho sveta, reality, ktorú si celkom určitým spôsobom osvojil prakticky i duchovne, a preto ju aj svojsky artikuloval a zhodnotil jej prvky. V umeleckej výpovedi sa stáva centrom diela ako udalosti a to nielen ako subjekt podmetný, ale aj ako subjekt predmetný, čiže ten, „o ktorom je reč“. Gnozeologická estetika bola čiastočne ochotná pripustiť, že umelec „pridáva“ k objektívnemu obrazu skutočnosti čosi subjektívne. V tomto chápaní sa však subjekt spravidla stotožňoval s individualitou a subjektívne s čímisi, pre túto individualitu osobitým. To dávalo príležitosť aj k úvahám o nevyhnutnosti eliminovať túto subjektívnosť, alebo jej aspoň vymedziť „prijateľné“ hranice. Odtiaľ napokon pochádzajú aj predstavy o nevyhnutnosti či naopak neprípustnosti deformovania skutočnosti v umeleckom obraze, lebo skutočnosť sa chápala ako daná a pre všetkých v tejto samozrejmosti rovnaká. Spoločenská realita je však diferencovaná a jej subjektom nie je iba človek či pospolitosť poznávajúca, ale najmä prakticky konajúca.

Tento subjekt vždy reflektuje skutočnosť cez prizmu názorov motivovaných potrebami, záujmami a ašpiráciami spoločnosti, ale to neznamená, že k objektívnej skutočnosti čosi pridáva, alebo tým dokonca musí deformovať či akokoľvek subjektivizovať obraz reality. Tá je ustavične subjektivizovaná predovšetkým jeho prítomnosťou v nej, pretože je to skutočnosť homocentrická. Takú ju umelec poznáva,

hodnotí a zaujíma k nej stanovisko. Tým sa však podstata jeho činnosti zďaleka nevyčerpáva, lebo umelecká tvorba nie je iba odrážanie reality a umelec nie je iba kontemplatívny duch, meditujúci svojším spôsobom o svete, ktorý ho obklopuje. Aj on je členom ľudskej pospolitosti, činiteľom podieľajúcim sa práve umeleckou tvorbou na utváraní jej praktickej subjektivity. Preto výsledky umeleckej tvorby sú diferencované, pretože aj spoločenská skutočnosť je taká. „Poznanie historického kontextu doby, v ktorej dielo vzniklo a v ktorej žil autor, poznanie dejinných súvislostí v samotnom diele je nepochybne jedným z predpokladov plnohodnotnej percepcie diela“ (Magová, 2016, s. 41).

Aj umelecká tvorba dosvedčuje, ako duchovná artikulácia (od poznávania až po objektivizáciu jeho výsledkov v znakových systémoch) tesne súvisí s artikuláciou praktickou. Preto sa v mnohých prípadoch oprávnenne hovorí o artikulácii prakticko-duchovnej. Aj to je problém, ktorý má svoje domovské právo i v umení, pretože ani literatúra, ktorá narába so slovom, nestráca celkom charakter praktickej činnosti. Duchovná artikulácia skutočnosti, ktorá je výsledkom jej poznania a hodnotenia, je však nepochybne slobodnejšia, lebo máme vždy oveľa väčšie možnosti pretvárať skutočnosť vo vedomí, v predstave, v názore, v myslených projektoch a modeloch než v praktickej činnosti. To je osobitne dôležité pre umeleckú tvorbu, ktorej limity vyplývajú z nej samej. Naše reflektovanie sveta je determinované nielen predmetom, ktorý reflektujeme, nielen prostriedkami reflexie, ktoré máme k dispozícii, ale predovšetkým naším praktickým, činným prebývaním v tomto svete, vďaka ktorému sa nám predmet vyjavuje subjektívne, nehovoriac o našich možnostiach ustavične rozvíjať prostriedky reflexie, ani o osudovosti našich možností sa mýliť a o ťažkostiach, s ktorými sa stretávame pri hľadaní pravdy. To je však už špecifický filozofický problém. Bez ohľadu naň však nie je variabilita a diferencovanosť výsledkov našich reflexií spôsobená našou vôľou či dokonca svojvôľou, ale je bytostne, prakticky podmienená. Ich relativita je zakotvená v samotnom spôsobe našej existencie. To sa však týka aj výsledkov takých reflexií, ktoré sú objektivizované v znakových sústavách. Iba fixácia významu, jeho prisúdenie celkom určitému znakovému nástroju, je vecou našej voľby, ktorá nie je bezprostredne materiálne podmienená, aj keď závisí od daných možností, od tradície, od komunikačných potrieb, kultúrnych a estetických zámerov.

Tak, ako treba ustavične obnovovať funkčné zariadenie predmetu ako pracovného nástroja, tak treba ustavične obnovovať a tým potvrdzovať spätosť významu s jeho nositeľom. Znakom treba označovať, aby neprestal byť znakom. Aj slovo treba používať, aby neprestalo byť slovom a nestalo sa prázdnyim zvukom. Toto opätovné potvrdenie znaku, jeho rekonštitúcia prebieha predovšetkým v komunikácii, ale v širšom zmysle je semióza súčasťou spoločenskej praxe. Príslušníci určitého spoločenstva sú schopní vzájomne komunikovať nielen preto, lebo ovládajú rovnaký kód, a preto rovnako interpretujú určitý znak, ale miera súhlasnosti ich

interpretácií primárne závisí od toho, do akej miery sa zhoduje ich praktická činnosť, celý ich život, a preto aj praktická artikulácia skutočností, v ktorej existujú. Inak povedané: trvácnosť, stabilita semiózy závisí od stability spoločenského bytia komunikujúcich subjektov, alebo od toho, do akej miery je súmerateľné, ak ide o diferencované skupiny. Ak také nie je, stáva sa sám významový kód nezrozumiteľným.

To platí aj o literárnom diele, ktoré vždy vzniká pod tlakom súvislostí činného bytia a je aktívnou reakciou jeho tvorca na aktuálnu podobu tohto bytia, odpoveďou na jeho motivačný potenciál. Trvácnosť významov diela závisí od stability tohto bytia: čím rýchlejšie sa spôsob existencie ľudí a ich výtvorov mení, tým rýchlejšie sa menia aj významy každého literárneho diela, alebo sa jeho významová kapacita môže zmenšovať alebo zväčšovať. Umenie nielen zaznamenáva, zobrazuje, reflektuje skutočnosť ako ozvenu ľudských činov, ale samo je činom, ktorý túto ozvenu znásobuje, nedovoľuje jej doznieť, ba dokonca v podobe modelov možnej skutočnosti takú ozvenu, hoci aj hypotetickú, samo konštruje. Touto ozvenou (samozrejme nielen umeleckou) znie pre človeka celá skutočnosť, ktorú si prakticky osvojil, v ktorej dokonca aj pôvodné prírodné reálie a vzťahy sa stávajú udalosťami jeho života. Preto je realita, v ktorej žijeme homocentrická, je realitou spoločenských rozmerov človeka, ktoré zďaleka prekračujú jeho rozmery tela alebo „fyzické rozmery“ spoločnosti. Ignorovanie tejto ozveny je veľkým omylom modernej vedy.

3.2 Autentické limity ľudského života a existencia hodnôt

Faktom je, že v reáliách a vzťahoch, ktoré sa stali udalosťami v ľudskom živote, nachádzal človek sám seba už odpradávna, lebo sa vždy pozeral na svet nielen ako na množinu prírodných javov, ale aj ako na systém udalostí, ktoré majú ľudský zmysel, aj keď vôbec nemusia byť dielom ľudí. Po celé tisícročia mu práve takýto pohľad sprostredkúvali náboženstvá, ktoré nielen v tejto otázke predbiehali filozofiu. V ich optike sa každá udalosť stávala (a dodnes je) textom, pretože je buď dielom, alebo aspoň výsledkom súhlasnej vôle či blahovôle človeku podobnej, ale limity ľudského života ďaleko prekračujúcej božskej bytosti.

Čítajúc tento „text“ sa človek tešil z krásy, odvracal sa od toho, čo jej proti-rečilo, smial sa udalostiam komickým a s rozochvením prežíval ľudské tragédie, rozlišoval dobro a zlo, spravodlivosť a krivdu a stretával sa s vecami užitočnými i zbytočnými, či dokonca škodlivými. Čím viac ľudia spoznávali skutočnosť ako systém udalostí a každú z nich ako text, tým väčšmi si uvedomovali, ako sa tieto ľudské, spoločenské určenia prelínajú, ako sa vzájomne podmieňujú, ako si pritom ustavične vymieňajú miesto a poradie dôležitosti.

Až v devätnástom storočí sa filozofia začala sústavne zaoberať existenciou toho, čo človeka uspokojuje i znepokojuje, teší i ohrozuje, čo mu škodí i osoží, čo je krásne i odpudzujúce, čiže existenciou hodnôt. A tak sa stalo predmetom záujmu

filozofov, etikov, ale aj sociológov, politológov, ekonómov a napokon aj umenovedcov bytie ľudského nepokoja, lebo práve toto ľudské, hodnotové bytie nevie a nemôže byť iné ako nepokojné. Každý vie, že je to tak, ale problémom ostal fakt, že len človeku vlastné hodnoty nachádzali ľudia vždy vo vlastnostiach a podobách vecí. Ako keby v nich hodnoty boli stelesnené a od nich neodlučiteľné. Na druhej strane však bolo dosť argumentov na to, aby sa hodnoty nestotožňovali s vlastnosťami vecí. Teória musela odmietnuť poznatok, empiriou nespočetnekrát potvrdzovaný, a preto zdanlivo nesporný. Musela ho odmietnuť práve preto, že hodnoty sú oveľa diferencovanejšie nielen v čase, ale aj v priestore ľudského existovania, pričom vlastnosti ich nositeľov ostávajú nezmenené. Tak sa pred ľudským poznaním vytvárala dilema: Ak hodnoty vôbec existujú, musí byť ich jestvovanie relatívne nezávislé od vlastností ich nositeľov. Nemôže byť ich derivátom už len preto, lebo vlastnosti každého dovŕšeného ľudského výtvoru sú nemenné, zatiaľ čo jeho hodnoty sú premenlivé a diferencované. Nositeľ hodnoty je totožný sám so sebou, jeho hodnoty sa však nevyhnutne a priam zákonite menia. O umeleckom diele to platí viac ako o ktoromkoľvek inom ľudskom diele. Treba však ďalej konštatovať, že hodnoty zrejme nezávisia iba od hodnotiaceho vedomia, pretože potom by pre každé vedomie a v každom vedomí existovali inak. Ale takto, pri všetkej ich diferencovanosti, to predsa len nie je. Určité hodnoty v určitom čase platia a pôsobia, aj keď nám to nie je po vôli. Akceptujeme ich, aj keď sa tým evidentne vo všeličom obmedzujeme. Preto už od počiatku skúmania hodnôt nikdy nebolo ďaleko k názoru, že totožnosť i diferencovanosť hodnôt závisí od noriem, ktoré sú viac alebo menej intersubjektívne, čiže spoločné viacerým hodnotiacim subjektom. Ale ani konsenzus noriem nevysvetľuje zložitosť hodnotenia a hodnotových javov vôbec.

V oblasti etických hodnôt máme síce do činenia s hodnotami, ktoré považujeme dokonca za všeludské, pretože sme takmer všetci schopní oceniť napríklad lásku k blížnemu ako pozitívny etický vzťah a odsúdiť povedzme krádež ako nežiaduci jav. Aj tu sa však vynárajú problémy, len čo sa ocitneme zoči-voči konkrétnemu činu a jeho hodnoteniu, lebo ten istý čin nadobúda v rôznych súvislostiach diferencované hodnoty a tak dvaja ľudia len zriedkavo robia to isté, aj keď si počínajú rovnako. Aj keď jeden a ten istý čin niekomu osoží a niekomu škodí, ocitáme sa zoči-voči relativizmu, ktorý sa zďaleka nezakladá iba na diferencovanosti hodnotiacich kritérií. Tie sú napokon naozaj až také diferencované, že by sme nimi mohli ospravedlniť každú prípadnú vinu. Ale existuje aj čosi viac ako vina, existuje to, čo J. Patočka nazýva „previnilosťou“. „Previnilosť tu neznamená nevyhnutne vinu v morálnom zmysle, ale jej predpoklad – život vo svete zabranom, zaplnenom, v ktorom každé sebauplatnenie nevyhnutne tanguje a znamená virtuálnu újmu pre druhých“ (Patočka, 1970, s. 227). Človek sa každodenne pokúša o slobodu voľby, ktorá niekomu osoží a inému škodí. Nemožno však zakaždým hovoriť o vine v morálnom zmysle, ale fakt ostáva faktom: človek ubližuje druhému, aj keď pritom ostáva

morálne bezúhonným. Za morálnou hodnotou sa skrýva čosi hlbšie, podstatnejšie, nezávislé od morálnych noriem, vyplývajúce však zo samotného spôsobu života ľudí. Preto sa musíme pýtať, aká je vlastne existencia hodnôt, ak nie je iba duchovná, ale ani fyzická, ak hodnoty nejestvujú iba vo vedomí ľudí, iba ideálne, ale nie sú totožné ani s vlastnosťami vecí. Ontológia hodnôt je pritom navyše komplikovaná faktom, že napríklad skutočnosť sa javí ako krásna iba tomu, kto má zmysel pre krásu a takto sa môže človeku javiť nielen vec, nielen činnosť, ale aj myšlienka, pocit, hociktorý fakt vedomia. Práve v estetických hodnotách sa axiologická problematika zauzľuje oveľa zložitejšie, ako v prípade hodnôt etických či úžitkových.

3.2.1 Hodnotový dynamizmus v kultúrnej tvorbe

Vývoj potrieb ľudí tiež závisí od ponuky, od tvorby nových vecných hodnôt, nových výtvorov, hoci aj literárnych. Z toho vyplýva, že evidentný dynamizmus hodnotových funkcií nemôže byť vyvodzovaný iba z premenlivosti potrieb, ale že aj vecná hodnota výtvoru, ktorým sa potreby uspokojujú, musí byť premenlivá. Tým sa môžeme odvolať na H. Rickerta (1967, s. 544), ktorý sa nepochybne oprávnene nazdáva, že „kultúra v najvyššom zmysle slova nie sú predmety samej žiadostivosti, ale ak vôbec reflektujeme na platnosť hodnôt, musia to byť statky, k oceneniu ktorých alebo k starostlivosti o ktoré sa cítime viac-menej „zaviazaní“ vzhľadom na spoločenstvo, v ktorom žijeme, alebo z nejakých iných príčin, pričom však netreba myslieť len na morálnu nevyhnutnosť.“

Nielen umenovedec, ale každý, kto má umenie rád, si uvedomuje, že „umnosť“ usporiadania prvkov diela je dôležitou charakteristikou každého umeleckého artefaktu a porušenie pravidiel žánru znamená buď ich rozvinutie, alebo má za následok stratu hodnoty príslušného výtvoru. To, samozrejme, nie je ani zďaleka jediný zdroj hodnôt umeleckého diela, ale je to pri jeho skúmaní a poznávaní (nielen pri hodnotení) neprehliadnuteľný fakt. V konečnom dôsledku je predpoklad akejkoľvek architektúry (a ľudského diela vôbec) jestvujúcej „osebe“ čiže nezávisle od človeka a čakajúcej na hodnotiaci subjekt absurdný, pretože architektúra (rovnako ako ktorékoľvek iné ľudské dielo) existuje len vďaka človeku, ktorý ju vytvoril. Fakt tvorby ostáva faktom, aj keď je niekedy zabudnutý v dlhom časovom horizonte. Často objavujeme ľudské dielo ako možnosť spoznávania spôsobu života ľudí, ktorí boli jeho tvorcami. Kultúrny výtvor ostáva ich inobytím bez ohľadu na to, ako ho posudzujeme, dokonca aj bez ohľadu na to, či ho vôbec poznáme. Ak ho nepoznáme, je to len naša chyba. Umelecké dielo je spredmetnená ľudská činnosť, a preto neupierajme umeniu to, čo bežne priznávame oveľa jednoduchším ľudským výtvorom. Ľudské dielo nikdy nejestvuje samo osebe, pretože takto ani nevzniká. Jeho ľudský pôvod nemožno ignorovať. To, že sa jeho konštituovanie stalo vecou pre nás už v okamihu vzniku diela a to, že nikdy neprestalo byť ľudským výtvorom, bez ohľadu či si to uvedomujeme, je predsa nesmierne závažné, priam rozhodujúce pre určovanie povahy vecí,

ktoré nás obklopujú a povahy udalostí, uprostred ktorých existujeme. Na tento svoj spoločenský, ľudský, ontologický status nás dielo upozorňuje svojím usporiadaním, prezrádajúcim zámer cieľavedome konajúcej bytosti. To však neznamená, že sa také dielo počas svojej existencie už ďalej významovo a hodnotovo nemodifikuje. Východiskom týchto neraz dramatických modifikácií je práve dielo ako čin, ako udalosť, ako to, čo sa stalo z vôle človeka a čo sa uskutočnilo vďaka jeho umu.

Samozrejme, hodnota literárneho diela, ktorému chýba „úžitkovosť“, nie je totožná s jeho vlastnosťami a to ani hodnota historická, ani hodnota aktuálna. Z dejín estetiky však poznáme viacero pokusov redukovať estetické hodnoty na kvantitatívne veličiny, čiže na vybrané vlastnosti, zodpovedajúce určitým normám. Žiadne hodnoty ale nie sú také premenlivé ako hodnoty estetické. Vyplýva to z toho, že umelecké hodnoty sú hodnotami znakov alebo znakových systémov. To znamená, že sú hodnotovo funkčné iba vtedy a iba vo vzťahu k takému subjektu, ktorý ich vie identifikovať ako nositeľov významu a ktorý tento význam vie pochopiť a oceniť.

Identifikácia estetického artefaktu je oveľa obťažnejšia ako identifikácia artefaktu úžitkového. Napríklad, kým potravina môže byť užitočná (môže osožiť nášmu organizmu) bez toho, že by sme ju osobitne hodnotili, celkom stačí, keď ju spotrebúvame, tak v prípade estetických hodnôt, nie je čosi také možné. Umelecká krása je funkčná len vo vzťahu k nášmu vedomiu, len vtedy, keď si ju uvedomujeme. To vyplýva z jej znakového charakteru. V prípade estetických hodnôt platí aj povestná relativita vkusu, ktorú nemožno ignorovať. A tak sa zdá, že vyznávačom krásy je dovolené čokoľvek. Lenže, keď sa niekto zoči-voči dekoratívnemu dielu pýta „čo to má znázorňovať“, nejde o otázku vkusu, ale o omyl v identifikácii hodnoty, respektíve diela ako udalosti. Ten, kto sa takto pýta, považuje dielo za celkom inú udalosť, než akou v skutočnosti je. Hodnotenie naozaj môže a musí byť diferencované. Bez poznania niet hodnotenia a hoci to isté platí aj naopak, núti nás táto funkčná spätosť, aby sme z nej vyvodili dôsledky. Ak umelecké hodnoty môžeme a musíme spoznávať, aby sme ich mohli adekvátne hodnotiť, tak potom celkom zjavne nie sú iba produktom hodnotenia, ale jestvujú už pred hodnotením a nezávisle od neho. Mali by sme teda dôsledne rozlišovať predmet umeleckého hodnotenia a jeho výsledok. Predmet nie je totožný ani s estetickým súdom, ani s jeho výsledkom. „Estetická kultúra rozvíja a pestuje, kultivuje senzibilitu na základe diferenciacie, rozlišovania, selekcie, vylučovania, a to v sfére umenia rovnako ako v sfére života, sociálnych životných foriem, vnímania a správania, jazyka a reči, zobrazovania a prezentácie“ (Šabík, 2005, s. 93).

Redukcie v celej škále hodnôt, najmä však etických a estetických, zvyčajne spočívajú predovšetkým v ignorovaní hodnotového statusu toho, čo hodnotíme. Buď celkom odtrhávajú hodnotový jav od hodnotovej skutočnosti, alebo pripúšťajú existenciu bližšie nedefinovanej „významovosti“, ktorá však s javovou formou hodnoty nesúvisí. Teoretici, ktorí sa zaoberajú etickými alebo právnymi hodnotami, sú

zdanlivo v istej výhode, lebo nemajú dočinenia s predmetnými nositeľmi hodnôt, v ktorých hodnoty spočívajú. V obidvoch prípadoch ide predovšetkým o priame hodnotenie činností, skutkov, udalostí. Norma je v tomto prípade činiteľ určujúci ľudské konanie a tým aj faktor konštituuujúci hodnotu. Hodnoty sú ale diferencované nielen subjektívne, normotvorne, ale sú rozdielne celkom objektívne. A tak vzniká príznačná príbuznosť a pritom predsa len asymetria rôznych druhov hodnôt. Predmetnosť predmetu umenovedného výskumu núti teoretika umenia, aby sa zaoberal ľudským dielom z hodnotového hľadiska a aby pritom rešpektoval všetkých možných nositeľov hodnôt, pretože v umení sa s nimi všetkými celkom nevyhnutne stretávame. A pritom aj umenie a oblasť estetická núti každého, kto sa touto problematikou zaoberá, aby rátať s estetickými a umeleckými hodnotami ako s činiteľmi, ktoré sú vo svojej predmetnosti nezávislé od premenlivých hodnotení.

Predstava nemennej, všeobecne ľudskej podstaty človeka je samozrejme sporná, zato však predstava hodnoty ako ustavične živej energie je nepochybne produktívna aj z etického hľadiska a nie je náhodné, že k takejto predstave dospel práve umenovedec. Táto koncepcia myslenia zároveň prekonala názor, že objektívne je iba to, čo je nehybné, že objektívne existujú iba entity, nie však vzťahy medzi nimi. A tie napriek svojej objektívnosti nemôžu byť iné ako „relatívne“ diferencované a nekonečne premenlivé. Také sú všetky vzťahy ľudí v interpersonalite i k svetu vecí, ktorý ich obklopuje, najmä však vzťahy funkčné, ktorých kvality oceňujeme a uvedomujeme si ich ako hodnoty. Umelecké hodnoty pritom patria k tým najpremenlivejším a výchova, nielen estetická, ale aj etická s touto ich premenlivosťou musí rátať. Na to je však potrebné, aby sa rozišla s donedávna preferovanou predstavou, že umenie je iba „odrazom“ skutočnosti a ničím iným ani byť nemá.

3.3 Kritické premýšľanie ako súčasť nepokoja literárneho bytia

Umenie a špecificky literatúra je zložitým javom spoločenského diania a svojou zložitosťou provokuje otázky, ktorých zodpovedanie vždy znamená aj pokrok vo vývoji našich poznatkov o spoločnosti. To preto, lebo umenie nie je iba obrazom meniaceho sa sveta, ale signalizuje problémové situácie spoločnosti, pýta sa na ich príčiny, modeluje tieto situácie i východiská z nich a vďaka tomu všetkému je dôležitou formou inobytia ľudí, existujúcich v podmienkach ustavične rastúcich vlastných možností, ale práve preto aj v podmienkach rastúcich neistôt a úzkostí. Umenie je výrazom ľudských nádejí i zúfalstva, túžby po živote i únavy zo života. Tým všetkým je ako umný výtvor, ktorý nepadá ako zrelý plod zo stromu poznania, ale je sám takým stromom, ktorý stále prináša pre človeka nové poznanie. Umenie je teda predĺženým rozmerom človeka a žije jeho ľudským životom. Zároveň je najpremenlivejším výtvorom ľudí, ustavične sa podieľajúcim na ich osudoch nielen ako svedok toho, čo sa deje, ale aj ako podnet na to, čo sa diať má. K takémuto etickému

poznaniu nás vedie chápanie umeleckých hodnôt ako ustavične živých energií, existujúcich nezávisle od vedomia ľudí, ustavične sa však podieľajúcich na formovaní i spôsobe prežívania ich osudov. Samozrejme, ako umelecká hodnota sa táto energia stáva funkčnou z hľadiska autenticity príjemcu, ktorý ju nielen pociťuje a prežíva, ale aj posudzuje, ktorý sa z nej teší a nachádza v nej nádej i silu k ďalšiemu životu.

Dejiny literatúry tento pohyb zaznamenávajú a hľadajú jeho príčiny najmä v kultúrnych podmienkach, v ktorých literárne dielo vzniká a pôsobí. Dielo sa však v takých prípadoch neraz mení iba na funkčne redukovaný komunikát vypovedajúci o skutočnosti a vydávajúci o nej svedectvo recipientovi. Jemu, čiže recipientovi, sa potom pripisujú aj zásluhy o premeny tohto svedectva. Ako keby literárne dielo existovalo iba ako kniha v opustenej knižnici, oddelená od sveta ľudí. Je to starý predsudok, ktorý ale neprestajne ožíva v nových variantoch. A tu už stojí aj pred výchovou umením prvý problém: ako príjme posolstvo literárneho diela sám vychovávateľ a ako ho príjme ten, koho chceme dielom vychovávať.

Výskum hodnotových premien v literárnom procese sa musí orientovať nielen na podmienky tvorby a recepcie diela, ale aj na spôsob jeho existencie ako dynamického systému a najmä na okolnosti, za ktorých dochádza k „prelamovaniu“ časovej a priestorovej symetrie tohto systému. Nielen literatúra ako celok, ale každé jednotlivé dielo ako relatívne samostatná udalosť sa vyznačuje nelineárnou dynamikou existencie a každé si podmienky tejto existencie do určitej miery aj samo vytvára. Literárny proces nie je možné chápať mimo diela, pretože prebieha predovšetkým v ňom, v synergickom pohybe jeho hodnotového poľa, v ktorom centrálnu pozíciu zaujíma hodnota umelecká. Toto pole má povahu periodického systému a to isté platí o každom jeho prvku. To znamená, že sa nemení lineárne a že pohyb jeho prvkov len zriedkavo býva synchrónny. Presvedčivo to dokazujú osudy literárnych diel upadajúcich takmer do zabudnutia a opätovne schopných prebúdať sa do nových funkcií. Hodnotové pole literárneho diela je ľudskou činnosťou ustavične dynamizované, a preto aj jeho centrálna umelecká hodnota (ako aj ostatné sprievodné hodnoty) osciluje z polohy funkčného maxima do polohy funkčného minima a naopak. To je spôsobené ustavičným preskupovaním hodnôt v každom literárnom diele a samozrejme aj v literatúre ako celku.

Literárny proces sa javí z hľadiska funkčného pôsobenia diela ako diskontinuálny: dielo pôsobí v časovo a priestorovo „separátnych“ pozíciách, čo je zjavné, keď sledujeme viditeľné vrcholy tohto pôsobenia. Dielo sa vynára ponad horizont literárneho diania a opätovne sa stráca kdesi pod týmto horizontom. A pretože dĺžka periód oddeľujúcich tieto vrcholy nebýva rovnaká, máme neraz dojem, že sa dielo vynára z prúdu času celkom chaoticky a nepredvídateľne. Musíme sa zrejme zbaviť predstavy, že iba trvanie v každom okamihu plynúceho času je kontinuálne a je potrebné hľadať kontinuitu aj v „kmitaní“ periodických systémov. Z axiologického

hľadiska, ako konštatuje V. Brožík (1985), je literárne dielo takýmto periodickým systémom a Z. Mathauser (1989) dodáva, že je takýmto systémom aj z hľadiska semiologického. Tým sa otvára závažná otázka času, v ktorom literárny proces prebieha. Aj čas, v ktorom existuje literárne dielo, tvoria udalosti, ktoré sa od seba odlišujú spôsobom organizácie, zoskupenia hodnôt a miestom tohto diela v širších kultúrnych kontextoch. Tieto udalosti sú generované ľudskou činnosťou (teda nielen literárnou tvorbou a recepciou) a pretože sa táto činnosť nielen mení, ale modifikuje sa vo svojich najvlastnejších podstatách, je čas ľudskej kultúry oveľa diferencovanejší, než je čas astronomický a je aj inak organizovaný. Najvypuklejšie sa táto osobitosť kultúrneho času prejavuje práve v umeleckej kultúre.

3.3.1 Etická osobitosť kultúrneho času v literárnej tvorbe

Čas sa v ľudskej činnosti zhodnocuje alebo znehodnocuje rovnako ako duchovné či materiálne entity. Vo všeobecnosti hodnotovosť času vzrastá úmerne tomu, ako sa kvalitatívne vyvíja individuálne ľudská a spoločenská prax. A keďže tá je diferencovaná, máme vždy dočinenia so sociálnou i generačnou štruktúrou času – jeho hodnota sa nielen inak javí rôznym subjektom, ale je aj objektívne iná pre rôzne subjekty. Plynutie času sa objektívne zrýchľuje, pričom toto zrýchlenie nie je rovnomerné nielen historicky, ale ani sociálne, pretože sa presadzuje v každej sociálnej skupine a napokon u každého činného subjektu odlišne. Je známe, že v neskorom stredoveku sa uskutočnil dramatický prechod od času „biblického“ či „roľníckeho“ k času „kupeckému“, prechod od času, ktorý človeka obklopoval a bol mu daný, k času lineárnemu, vektorovému, ktorý kamsi smeroval a bolo možné ho preratúvať na peniaze alebo hocikaký úspech či neúspech. Čas, ktorý sa dovtedy okolo človeka rozprestieral bez jeho viny a zásluhy, bol časom prírodných cyklov, časom opakovania a tieto večné návraty nevyhnutne v staroveku a stredoveku prenikali do centra duchovného života. Súčasnosť na tento čas čoraz väčšími spomína s neskrývanou nostalgiou. Jednou z príčin tejto nostalgie je skutočnosť, že tzv. vektorový čas, ktorý v novoveku navodzoval predstavu vývoja smerujúceho k naplneniu určitého ideálu, je stavom súčasnej spoločnosti spochybňovaný. Výrazom toho sú popri teóriách „nulového rastu“ rôznych ľudských činností aj snahy o ekologické návraty, ale aj renesancia etických koncepcií budovaných na tradičných náboženských alebo antropologických konštantách. „Aj keď nemáme kľúč k samotnému bytiu času, môžeme mať vedomie času a vedomie hodnoty času. Aj keď si čas bežne neuvedomujeme, sú chvíle a momenty, keď ho môžeme cítiť veľmi presne, až bolestne, keď ňo úpenlivo prosíme alebo snažíme sa ho za každú cenu získať a naplniť“ (Višňovský, 2010, s. 142).

Je príznačné, že čas literárnej a vôbec umeleckej kultúry nikdy nebol takýmto vektorovým časom. Literatúra vždy mala svoje špecifické vrcholy nielen pred sebou, ale aj dávno za sebou, čo priam inštruktívne dosvedčuje grécky epos. A hoci

literatúra má nepochybne vždy aj svoje súčasné vrcholy, nebol jej čas egocentrický a historici dejín literatúry sa len výnimočne odvažovali merať literárnu minulosť jej súčasnosťou, či dokonca posudzovať jej hodnoty iba vektormi vývoja smerujúcimi do budúcnosti. Novoveká predstava vývoja ako ustavičného prekonávania minulosti, sa nemohla presadiť v dejinách literatúry, pretože literárny proces nepozná takto napredujúci, iba vzostupný vývoj hodnôt, v ktorom by každá novšia prekonávala všetky staršie.

Viaceré literárne diela, ale aj žánre, patria svojim pôvodom minulosti. To nemusí byť definitívny, konečný stav, nehovoriac o tom, že práve tieto diela môžu byť aj dnes „vrcholne“ účinné v celkom špecifických funkciách, napríklad aj vo výchove. Pre názornosť si pripomeňme aspoň rozprávky alebo ľudové balady, ktorých paradigmy sú doteraz neprekonané(a možno aj neprekonateľné), ale azda aj práve preto je ich aktuálna funkčnosť nenahraditeľná. Preto sa usilujeme o to, aby literárne dedičstvo bolo aktuálne funkčné. Aj keď je občas úcta k tomuto dedičstvu viac pózou ako prejavom jeho skutočného hodnotenia, predsa len ho nemožno ignorovať ako čosi minulé, či považovať ho za historickú kuriozitu. Faktom totiž je, že čas umeleckej kultúry neplynie len od minulosti do prítomnosti, ale aj naopak, súčasnosť „intervenuje“ v hodnotovej minulosti literatúry. Zhodnocuje jej niekdajšie vrcholy, ale aj diela, ktoré pôsobia inšpiratívne až dnes. Vo svetovej literatúre tomu tak bolo napríklad s dielom Puškina: až jeho nasledovníci z neho urobili zakladateľa novodobej ruskej poézie.

To je celkom bežný fakt aj z etického pohľadu ľudského života, že až činy detí robia dielo rodičov úctyhodným. Z tohto hľadiska je naozaj pozoruhodné stredoveké chápanie času, z ktorého vyplývalo, že minulé udalosti sú akoby v popredí a tie súčasné až posledné z tých, čo sa stali. Takáto predstava času v sebe obsahuje aj skepsu voči súčasnosti, ale tá je práve dnes opodstatnená. Optimizmus novoveku, ktorý sa nazdával, že má budúcnosť pred sebou, je negovaný krutým faktom, že dnes my sami stojíme pred budúcnosťou, ktorá nás ohrozuje. Doteraz sme sa nazdávali, že máme budúcnosť, súčasné dejiny nás však presvedčujú, že budúcnosť „má nás“, že je pred nami ako úloha, ktorej rozsah a zložitosť iba tušíme a ktorej riešenie je v projekcii víziou s dimenziou nepredvídateľnosti. To, čo naozaj máme, je minulosť, najmä ak pripustíme, že: „Nič nie je menej skutočné ako prítomnosť. Na to, aby sme uchopili skutočnosť, musíme sa odlúčiť od prítomnosti. Humanitné vedy však nemajú za úlohu zachytiť to, čo by nám inak uniklo, ich úlohou je naopak oživiť to, čo by inak ostalo mŕtve. Namiesto toho, aby sa zaoberali časovými javmi a zastavovali čas, prenikajú do oblastí, kde sa čas zastavil sám a snažia sa uviesť ho znovu do pohybu (Panofsky, 1981, s.26).

Čas, v ktorom existuje literárne dielo je odlišný od času „prirodzeného sveta“ a tiež aj od času prezentovaného samotným dielom. Čas slovesného diela je problémom celkom špecifickým, lebo nie je automaticky závislý od času, v ktorom dielo

existuje. Je to čas „modelový“, v ktorom sa odvíja fabula, v ktorom konajú postavy epického deja, čiže je to čas podmetného subjektu. Nás však zaujíma čas, v ktorom literárne dielo existuje ako udalosť a to je čas, ktorý sa nekryje ani s časom predmetného subjektu. Dielo ako udalosť a tým aj jeho hodnotnosť je nielen neredukovateľne premenlivé, ale je adaptabilné v čase, ktorý preň nejestvuje iba ako vonkajší rámec, ale do ktorého vstupuje a vždy znovu sa aktualizuje.

3.4 Tvorivé modelovanie situácií ľudskej existencie v slovesnej tvorbe

Dnešný čitateľ nachádza literárne diela preteritálneho času v celkom nových, reálnych kontextoch životného štýlu svojej doby, a preto v nich objavuje aj také hodnoty, ktoré mohli byť jeho autorovi ešte cudzie. Táto historicky neustále sa meniacia optika čítania, interpretácie a hodnotenia nevyplýva iba z meniacich sa predstáv o literatúre a z konsenzu vedomia recipientov, ale predovšetkým zo situácie samotného človeka a literárneho diela, ktoré sa v nových podmienkach stáva preňho vždy novou udalosťou, inou, než bolo v čase svojho vzniku. „Širokospektrálnosť spôsobu poznávania sveta zahŕňa rôzne zložky osobnosti človeka – racionalitu i senzibilitu, intelekt i intuíciu, temperament a v neposlednom rade fantáziu a tvorivosť, prejavujúcu sa v neustálej aktivite a vytváraní individuálnych riešení problémov každodenného života, ale i otázok súvisiacich s miestom človeka vo vesmíre. Literatúra môže ponúknuť podnetné námety k premýšľaniu“ (Magová, 2016, s. 41-42).

V súčasnosti sa mimoliterárne tlaky diverzifikujú, špecifikujú a vo svojej účinnosti zosilňujú najmä vďaka existencii nových sfér umeleckej kultúry, ktoré využívajú literárne texty či už ako predlohy rôznych dramatizácií alebo ako scenáre filmových diel či televíznych programov. Prostriedky masovej komunikácie však vnášajú do tohto procesu nové problémy. V minulosti pôsobilo ako „médiu literárneho vplyvu“ najmä divadlo, ktoré však malo vždy len obmedzený okruh divákov. A nepôsobilo, samozrejme, iba hodnotami dramatického textu. Ale aj tak však vždy pomáhalo fixovať vo vedomí ľudí existenciu umeleckých hodnôt literatúry a to aj vtedy, keď si diváci ich „literárnosť“ neuvedomovali. Filmové diela, televízne inscenácie, rozhlasové hry a pásma poézie, ako aj publicistické žánre dnes sprostredkujú umelecké a mravne relevantné hodnoty literatúry aj nečítajúcemu poslucháčovi a divákovi, ako aj celej širokej ľudskej pospolitosti.

Sociológovia však v tejto súvislosti upozorňujú na rastúcu pohodlnosť príjemcu kultúry. Ten je navyše čoraz menej disponovaný na takú konkretizáciu diela, ktorá by bola inšpirovaná kvalitou jeho možných, pravdepodobných a aktivitou samotného diváka konštituovaných funkcií, ktoré by rešpektovali aktuálne potreby recipienta. Filmová či televízna technika totiž vychádza v ústrety jeho pohodlnosti a ponúka mu čoraz „konkretizovanejšie“ dielo, adaptované predovšetkým na mieru

všeobecných, masových, čiže ľudsky redukovaných a navyše unifikovaných nárokov, podliehajúcich móde, ktorú média šíria a presadzujú. Z tohto hľadiska bol už dávnejšie zmapovaný podstatný rozdiel medzi divadlom a filmom. Divadelné predstavenie je síce tiež aktuálnou konkretizáciou dramatického textu, ale pritom je samo živou udalosťou, nielen jej záznamom. To napokon potvrdzujú vždy nové a nové inscenácie toho istého textu, z ktorých každá oslovuje diváka inak a ktoré mávajú svoju životnosť, pretrvávajúcu zavše aj desaťročia. Film však býva po takom čase už len kedysi konkretizovaným záznamom udalosti, ktorá sa preto vo svojej nemennosti, uzavretej podobe stáva už len „niekdajšou udalosťou“, čiže filmom pre pamätníkov. Osud mnohých filmov takto pripomína údel populárnych pesničiek, celkom príznačne však nie tých, ktoré patria do pokladnice národnej kultúry, ale tých, ktoré predstavujú tzv. nonarteficiálnu hudbu. Výnimku netvoria ani tie, ktoré sa medzičasom stali evergreenmi, lebo aj tie počúvame zväčša už len s nostalgiou, ktorú v nás vyvolávajú tým, ako nástoživo pripomínajú čas, v ktorom vznikli. Podobne je to aj so záznamom divadelnej inscenácie či filmom. To, že podstata problému netkvie v existencii záznamovej techniky, dokazujú nielen výnimky z pravidiel, ktoré nájdeme aj vo filmovej tvorbe, ale potvrdzuje to predovšetkým funkčnosť záznamov arteficiálnej, čiže vážnej hudby, ktoré sú nielen esteticky funkčné, ale sú príznačné evidentnými nárokmi na umeleckú recepciu. Počúvanie prenosných nosičov sa môže stať udalosťou práve tak, ako čítanie knihy. Podstatný rozdiel medzi filmom a literatúrou či arteficiálnou hudbou je v tom, čo sa vlastne zaznamenáva.

Kniha nie je záznamom diela ako udalosti, je iba záznamom textu. Aj keď text obsahuje inštrukcie, ako má byť čítaný, nie je nikdy uzavretou udalosťou. Naopak, text sa významovo i hodnotovo ustavične inovuje a práve tieto inovácie si priam vynucujú vždy novú konkretizáciu diela ako udalosti. Filmová realizácia literárnej predlohy však už väčšinou takou konkretizáciou je, a preto nevyhnutne starne a stáva sa zaujímavou azda iba pre historikov, ktorí sa chcú dopátrať podoby života minulých čias. Nie je potom náhodné, že aj u nich vyvoláva táto podoba zvyčajne aj úsmev – závažné sa medzičasom stalo nezávažným, tragické sa premenilo na komické, gesto, ktoré ešte donedávna bolo prirodzené, pôsobí afektovane. To všetko však ani zďaleka nezávisí od recipienta, je to objektívny fakt, s ktorým sa musí zmieriť aj taký divák, ktorý kedysi „svoj“ film obdivoval a chcel by ho rovnako obdivovať aj dnes. Kniha mu takú možnosť poskytuje v oveľa väčšej miere a oveľa častejšie ako film. „Stvárnenia príbehov, ktoré k nám doliehajú z dialky a ktoré nás tak živo zasahujú na citlivých miestach, do našej pamäti prenikajú s presnosťou spomienky na skutočne prežité osobné udalosti, a preto sa nazdávame, že náš duševný život trpí nedostatkom imaginárnosti, čo šťastí vyplňajú umelecké diela“ (Schiffter, 2014, s. 108).

Aj to je dôvod na to, aby sme oveľa dôslednejšie rozlišovali estetické a umelecké hodnoty. Tie prvé starnú oveľa rýchlejšie ako tie druhé, okrem iného aj preto,

lebo sú iba indexmi veľmi premenlivých ľudských reálií. Umelecké dielo ako udalosť je samo takou reáliou, má svoj vlastný predmetný subjekt, a preto sa mení samo v sebe, tak ako ľudský život sám. Populárny hit je preto skôr či neskôr odsúdený na zabudnutie práve preto, lebo je „iba dočasne populárny“. Taký istý osud postihuje aj diela, ktoré časom svoju umeleckú hodnotu strácajú, čiže prestávajú byť udalosťami. Mŕtve dielo, ktoré už nežije, nie je konkretizovateľné, všetky jeho konkretizácie sú už minulosťou. To sa týka predovšetkým jeho možných etických funkcií, ktoré nás zaujímajú. Pravda, text rekonštruovaný činnosťou subjektu do podoby aktuálnej udalosti bol medzičasom významovo i hodnotovo modifikovaný vývinom literatúry a sprostredkovane vývojom celej kultúry. Z etického hľadiska možno konštatovať, že život sa neodohráva iba mimo umenia, ale aj v ňom je prítomný s celou svojou hodnotovou záťažou. Každé literárne dielo je vždy konkretizované v celkom určitej situácii, ktorá nezávisí od subjektu recepcie, ale od praktického subjektu, čiže od činnosti širšej pospolitosti. Od spôsobu jej existencie závisí napokon aj subjekt recepcie, lebo je ňou formovaný ako celkom určitý, spoločenský subjekt, ako individualita. Túto závislosť si subjekt recepcie uvedomuje zvyčajne iba hmlisto, alebo ju celkom odmieta, najmä ak pociťuje spoločnosť ako cudzí element, proti ktorému manifestuje svoju osobitosť.

Vďaka tomu je každá literárna recepcia tvorivá, je apercepciou, aj keď nie je totožná s tvorbou diela. Je však s ňou súmerateľná ako udalosť, ktorá sa konkrétnymi realizáciami neprestajne opakuje, avšak vždy v nových situáciách. Dielo ako udalosť je homocentrické, pretože subjektom literárnej udalosti je vždy činný človek: tvorca, pospolitosť činných ľudí, recipient. Diachronia recepcie a stále sa meniace generačné konkretizácie toho istého diela vo vedomí čitateľov nie sú iba dôsledkami toho, že sa mení vedomie týchto čitateľov, a preto dielo inak interpretujú, ale je predovšetkým dôsledkom premien celého ich spôsobu života a tým aj modifikácií významových a hodnotových vrstiev diela, ktoré čitateľ znovu objavuje ako čosi, čo existuje v tejto podobe práve až preňho. Neredukovateľná premenlivosť aktuálnych hodnotení literatúry je preto podmienená predovšetkým prakticky, dynamikou situácie literárneho diela v meniacej sa činnosti ľudí a tým premenami jeho vlastného ontologického a gnozeologického statusu a až sekundárne meniacimi sa interpretačnými kódmi a hodnotovými normami, ktoré sú napospol tiež len reflexiou premien činnosti ľudskej pospolitosti. Tak dochádza k ustavične sa opakujúcim a stále nevyčerpatelným konfrontáciám diela s premenlivou skutočnosťou. Neobjavujeme tak nič nové, ale zároveň je potrebné to zdôrazniť v skúmanom kontexte. „V inej dobe alebo spoločenskom prostredí aktualizujú sa vždy iné zložky a stránky literárneho diela a tým si udržuje a obnovuje svoju životnosť. A hoci dielo pritom ostáva navonok nemenné, v nových historických alebo spoločenských súvislostiach nadobúda odlišný zmysel, inú hodnotu, pričom sa neraz kladne hodnotí z celkom protichodných dôvodov“ (Bakoš, 1964, s. 200). Z toho možno vyvodiť aj dôležitý metodologický

záver, že je potrebné skúmať vzťah medzi jednotlivými konkretizáciami literárnych diel a historickým vývinom literatúry.

Pre etickú výchovu je potom dôležité pochopiť, že problém etických funkcií literárneho diela je stále otvorený, závislý od čitateľských konkretizácií, ktoré môžu byť veľmi diferencované a ktorých podoba sa len vzácné a výnimočne opakuje v živote starých rodičov, rodičov a tobôž ich detí. Býva dokonca osobitá a modifikovaná aj pre príslušníkov tej istej generácie, ktorí sú však už osobnostne diferencovaní. Preto aj každý mladý človek potrebuje niečo iné a inak, každý sa o to „iné“ aj zaujíma, pokiaľ, pravda, nie je opantaný módou a vzormi, ktoré niekto sugestívne ponúka ako príkladné. Čitateľ nemení samotný text, ale interpretuje ho ako nositeľa významu a hodnotí ho v širších spoločenských kontextoch vlastného života. To všetko sa deje v jeho vedomí, ale zatiaľ, čo interpretácia významu neprekračuje rámec intersubjektívnosti, lebo závisí od platnosti významového kódu a jeho aktuálnej podoby vo vedomí ľudí, identifikácia hodnoty artefaktu, vrátane poznávania miesta, ktoré zaujíma v hodnotovom poli aktuálnych skutočností, to je už proces reflektovania čohosi, čo existuje nezávisle od vedomia recipientov. Tí síce môžu disponovať tou istou normou hodnotenia, ale hodnotová situácia posudzovaného artefaktu je celkom objektívna a nezávisí od toho, na čom sa recipienti prípadne dohodnú. Literárny vedec a kritik, ktorý hodnoty diela identifikuje, musí rešpektovať jeho hodnotový status a usiluje sa spoznať dielo ako udalosť v širšom literárnom, etickom a kultúrnom kontexte. Literárnovedná konkretizácia diela sa sama usiluje toto dianie ovplyvniť a to celkom cieľavedome.

Je len prirodzené, že etická výchova musí byť orientovaná predovšetkým na rozvíjanie schopnosti čitateľa konkretizovať možné etické funkcie diela. Ani táto schopnosť však nie je iba výsledkom vedomostí a poznatkov o svete, ale je podmienená skúsenosťou, ktorú začal už v devätnástom storočí programovo rehabilitovať americký pragmatizmus. Skúsenosť je bohatšia ako poznanie. Pre etickú výchovu najmä tým, že je vždy hodnotovo polarizovaná, ale aj tým, že je osobnostne diferencovaná. Hodnotami, ktoré človeku ponúka, ho motivuje k činnosti. Umenie je prostriedkom komunikovania tejto skúsenosti, jej sprítomňovania v živote recipienta, v prípade literatúry čitateľa. Aktivita čitateľa však nie je v zásade principiálne „chudobnejšia“ ako aktivita umelca, lebo sa nevyčerpáva iba identifikáciou, dešifrovaním významu literárneho diela a reflexiou jeho hodnoty. Subjektívnym korelátom objektívnej hodnoty nie je vo vedomí čítajúceho subjektu norma, tá je jej ekvivalentom v hodnotení. Skutočným korelátom, čo hodnote naozaj zodpovedá, lebo norma jej môže protirečiť, je skôr zážitok, afekt zodpovedajúci hodnote, emocionálny stav a pod. Ten je, samozrejme, individuálny, pretože hodnota ani ako motivačný faktor neevokuje tie isté postoje – čím odlišnejší sú čitatelia, tým diferencovanejšie budú aj ich postoje k hodnotám diela.

3.4.1 Tvorivý text ako systém interpretačných inštrukcií

Z etického hľadiska možno konštatovať, že literárne dielo modeluje problémové situácie ľudskej existencie a sprítomňuje ich tak, že ich môžeme prežívať ešte intenzívnejšie ako udalosti reálne. Vďaka tomu ostávajú živé aj v situácii celkom odlišnej od podmienok, v ktorých vzniklo. Ale práve preto sa dielo nemôže vyhnúť premenám vlastných hodnôt, ktoré potom recipient konštatuje, aj keď ho prekvapujú. Text literárneho diela je zároveň aj systémom inštrukcií pre riešenie problémovej situácie, ale sám je ovplyvňovaný paradigmou tej situácie, v ktorej sa konkretizuje ako dielo, v ktorej v danom okamihu existuje aj jeho recipient. Vo svojej teórii medziliterárneho procesu napríklad pracoval D. Ďurišin (1985) s trojicou pojmov: impulz, recepcia, kreácia. Predpokladal, že impulz je ústretovo ovplyvňovaný následnými aktivitami, ktoré smerujú k dielu a robia ho v istom zmysle impulzom. Odvolával sa pritom na empiricky zistiteľné sprostredkujúce činnosti, ako je napr. publicistika, kritika, preklad atď. Samotný impulz, pôsobiaci v mediliterárnom procese, nie je preto a priori daný a v čase nemenný, ale je premennou veličinou, lebo sa mení v závislosti od funkčných vzťahov, do ktorých vstupuje.

To sa osobitne týka nielen významovej, ale aj hodnotovej charakteristiky diela ako impulzu, pretože literárne dielo jednej kultúry sa vo svojej hodnotovej predmetnosti nevyhnutne mení, keď „vstupuje do súradníc“ inej kultúry. Existencia takýchto polí nás už dávno neprekvapuje v prírode, hoci ani tam nie sú tieto súradnice evidentné, a tak existenciu magnetického, elektrického či gravitačného poľa zisťujeme až z ich pôsobenia. Priznať, že čosi také existuje aj v oveľa zložitejších a relačne komplikovanejších kultúrnych javoch, nám však ustavične robí ťažkosti a tak podliehame rôznym ilúziám. Jedna z nich prevládala v tradičnej literárnej komparatistike a redukovala medziliterárne vzťahy na ovplyvňovanie, prebiehajúce takmer výlučne v recepčných a na ne nadväzujúcich aktivitách. Ontológia medziliterárneho procesu bola tak redukovaná na gnozeologické vplyvy. Jednou z ilúzií je aj predstava, že literárne dielo môžeme použiť ako jednoznačne pôsobiaci „nástroj formácie“ konkrétneho človeka v ľubovoľnom čase, ale vždy s rovnakým výsledkom. „Literatúra už vo svojej podstate ponúka rozsiahle spektrum možností aplikácie vo výchove jednotlivca“ (Magová, 2016, s. 46).

Teória hodnotových polí, existujúcich nezávisle od vedomia gnozeologického subjektu, závisiacich však od subjektov vedomej činnosti, ktorá je ontotvorná, môže byť nápomocná pri riešení týchto problémov. V hodnotovom poli každej národnej kultúry sa všetky hodnoty doslova dotýkajú, každá svojou existenciou podmieňuje všetky ostatné. Keď však pôsobí ako impulz v literárnom procese inej národnej kultúry, mení svoje významové a hodnotové charakteristiky v závislosti od kultúrneho prostredia. „Fakty cudzích literatúr nepôsobia vo vývine inej literatúry svojimi pôvodnými vlastnosťami automaticky, lež stávajú sa súčiastkami vývinovej dynamiky inej literatúry“ (Bakoš, 1964, s. 167). Inými slovami, nadobúdajú nielen novú budúcnosť,

ale aj novú minulosť, lebo sa včleňujú do kontextovo iných súvislostí, ktoré sú aj historicky osobité. Tak je to však aj s minulosťou, súčasnou i budúcou etickou pôsobnosťou diela vo výchove, lebo tá musí rátať s osobitosťou každého, najmä mladého človeka a s neopakovateľnosťou danej výchovnej situácie.

Medziliterárnosť je prirodzená ako každý pohyb hodnôt, neslobodno ju však chápať ako binárny vzťah, ktorého póly sú vopred dané a nemenné. Vždy ide o vzťahy funkčnej závislosti. Dielo, ktoré vstupuje do určitej literatúry, sa ako impulz jej premien mení a mení sa, samozrejme, aj táto literatúra. J. Vilikovský (1984, s.139) hovorí v tejto súvislosti „o informačnom pozadí vnímania textu, o celkovom súhrne poznatkov o určitej kultúre.“ Zdôrazňuje tak nevyhnutnosť zmien ovplyvňujúcich nielen konkretizáciu diela v nových kultúrnych súvislostiach, ale aj celkovú prekladateľskú činnosť, vrátane jej stratégie. Pri konkretizácii takého diela existujú v zásade dve možnosti:

1. Vďaka bilingvizmu recipienta sa dielo v novom prostredí konkretizuje bez prekladu a bez akýchkoľvek evidentných zmien textu. Aj v takom prípade však pôsobí ústretovo ovplyvňované hodnotami, ktoré tvoria pole národnej kultúry, čiže modifikované ako premenná veličina. Tieto zmeny vyplývajú predovšetkým z toho, že substancia výrazu aj substancia obsahu nadobúda v novom kultúrnom prostredí niektoré hodnoty nové, iné však v tomto prostredí stráca. Napríklad jazyk, hoci zrozumiteľný, môže čitateľa z rôznych príčin pohoršovať a vyvolávať mimoestetické asociácie.
2. Literárne dielo však pôsobí spravidla ako preklad, čiže ako „reprodukcia invariantnej, kontextovo relevantnej informácie, so zachovaním funkčnej ekvivalencie medzi pôvodným a výsledným textom“ (Vilikovský, 1984, s. 86). Ak má literárne dielo aj v novom prostredí pôsobiť ako umelecké dielo, musí byť jeho preklad tvorivý. Prekladateľ nemení iba jazyk diela, ale túto zmenu premieta aj do literárneho spôsobu využitia jazykových prostriedkov, ktorý korešponduje s domácou tradíciou. To znamená, že v hodnotovom poli diela sa mení celá vertikála artefaktu. Inak by dielo prestalo byť dielom umeleckým, čo dokazujú „otrocké“ preklady, celkom deštruujúce pole, od ktorého umelecká hodnota diela závisí. Umelecký preklad je vlastne rekonštrukciou tohto poľa v kontextoch kultúry, ktorá dielo prijíma, je naozaj svojbytným ekvivalentom pôvodného textu. Aj keď literárne dielo pôsobí jedinečne v origináli, nevyhnutne sa v nových kontextoch menia siločiarly jeho vlastného hodnotového poľa. Teória synergetických hodnotových polí potvrdzuje, že „ani geneticko-kontaktovej oblasti, ani oblasti typologickej v konečnom dôsledku nevyjadruje v úplnosti medziliterárnu procesovosť“ (Ďurišin, 1985, s. 246). Výskumy potvrdzujú, že literárny proces sám nie je totožný s procesom komunikačným, ktorý je jeho špecifickou stránkou a teda nie je iba súhrnom vyslovene literárnych činností, pretože doňho vstupujú aj činnosti mimoliterárne.

Z hľadiska eticko-axiologického je literárny proces tvorbou špecifických kultúrnych počinov, ktoré nielen reflektujú hodnotovú skutočnosť „prirodzeného“, čiže ľudského sveta, ale vstupujú do neho takou množinou hodnôt, aká v ostatných kultúrnych výtvoroch nie je prezentovaná. A vďaka tomu sa vo svojej hodnotovej predmetnosti stávajú dielami rovnako diferencovaných činností, ktoré sú potenciálne nevyčerpatelné v čase, ani v priestore ľudskej existencie. V nepokoji ľudského bytia nejestvuje v podstate nič, na čo by literárne bytie nereagovalo a voči čomu by bolo rezistentné. Preto je každé literárne dielo ustavične zhodnocované alebo znehodnocované následnými činnosťami, často celkom vzdialenými tvorbe či recepcii literárneho diela. Je však identifikovateľné v ktoromkoľvek okamihu existencie vedeckou, literárnohistorickou, ale aj literárno-etickou analýzou.

Teoretická deskripcia literárneho procesu je obťažná, lebo literárne dielo aj literatúra ako celok je množinou hodnôt, ktorých pohyb nie je synchrónny, z ktorých každá sa vyvíja inak. Preto je dôležitá kategória umeleckej hodnoty, v ktorej je implicitne prítomné aj mravné posolstvo samotného tvorca a to spoluvytvára hodnotu trvácnosti literárneho diela a jej aktuálnosti pre nových čitateľov. Umelecká hodnota ako kvalita funkcií dielom sprítomňovanej skúsenosti, spája literatúru s ostatnými umeniami, ktoré podstatne ovplyvňujú aj literárny proces. Je centrálnou kategóriou umeleckej kultúry, zatiaľ čo estetická a etická hodnota túto oblasť ďaleko prekračujú. Literárny proces je v čase i priestore ľudského existovania otvorený nielen možnosťou vzniku nových diel, ale najmä ustavične prebiehajúcimi čitateľskými konkretizáciami už existujúcich a fungujúcich výtvorov.

Literárna situácia ako okamih tvorby nie je vďaka dynamike hodnotových polí literatúry iba inštrukciou vytváranou v určitom okamihu z množiny daných prvkov, ale je súčasne aj systémom inštrukcií obsiahnutých v existujúcej literárnej kultúre, motivujúcich a orientujúcich jej ďalšie existovanie. Je to zároveň záruka nadväznosti a kontinuity literárneho diania. A tak ako sa mení pojem literatúry, sa nevyhnutne mení aj charakter literárneho procesu. A to nielen preto, lebo sa mení literatúra, ale mení sa kultúrno-spoločenská situácia a individuálny a sociálny status človeka 21. storočia. Pozoruhodnou skutočnosťou vnímania vzťahu etiky a literatúry je uvedomovanie si literárneho procesu ako „nepokoja literárneho bytia“, ktoré je nielen obrazom, ale aj hodnotovým ekvivalentom a modelovou alternatívou bytia ľudského, rovnako nepokojného.

3.5 Axiologický pojem domova v tvorbe a jeho hodnotové pole

Domov je svet ohraničený, svojím spôsobom uzavretý, či už ide o „malý“ domov jednotlivca, alebo o „veľký“ domov sociálnej skupiny, napríklad národa. Preto je domov jedného človeka vždy pre človeka druhého čímśi tajuplným, tajomným, vyvolávajúcim zvedavosť. Tá je v tomto prípade celkom pochopiteľná, alebo vyplýva

z potrieb konfrontácie ľudských domovov – poznávajúc druhé domovy, nadobúdame schopnosť uvedomovať si a napokon aj tvoriť svoj vlastný domov. „Domov je náš primárny svet, ktorý skôr či neskôr dôverne spoznáme a môže sa nám stať priúzkym, no je to svet, ktorý napriek tomu – ba možno práve preto – už sotva niekedy opustíme, pretože si ho nesieme v sebe ako ten primárny obraz či model sveta, čo vtlačil pečať nášmu vnímaniu, mysleniu a cíteniu. Jednoducho, človekom sa stávame v priestore – nielen fyzikálnom, ale aj ľudskom, sociálnom a emocionálnom – svojho domova“ (Višňovský, 2010, s.61).

Domov, ktorý je „náš“, vynímame takto z pohľadu iného sveta a stavíme ho do protikladu k nemu. Do istej miery tu ide naozaj o protiklad, ale často ide iba o hru s týmto protikladom. Tá nie je ani zďaleka samoúčelná a pokiaľ neprerastá do averzie voči „cudzím“ domovom, je aj užitočná. Domov je vždy ohraničený, ale my sa usilujeme túto ohraničenosť vyznačiť, sústreďujeme sa na to, čo sme pre seba izolovali a zvýznamňujeme takto od ostatného sveta oddelený domov a jeho prvky, aby jeho hranice boli čo najvýraznejšie, aby bol čím väčší „náš“. „Domov, opravdivý domov, nesmieme vnímať ako symbol. Kto vníma domov iba ako symbol niečoho (bezpečia, súkromia, lásky, šťastia), symbol nejakých hodnôt, spravidla nepochopil alebo nemohol pochopiť funkciu domova ako reálne podmienenej možnosti uskutočniť tieto hodnoty, dať im konkrétne miesto v ľudskom živote. Tvorba domova sa musí zbaviť všetkých prvkov abstraktného humanizmu“ (Hajko, 1992, s. 118).

Toto zvýznamňovanie domova je svojskou, ale veľmi závažnou „hrou“, pretože si jej prostredníctvom uvedomujeme sami seba vo svete, vstupujeme do tohto sveta a stávame sa jeho súčasťou, aj keď len v „meradle“ nášho domova. A pretože človek vie, že je to tak a že každý druhý človek hrá podobnú hru a má o jeho vlastnú hru záujem spoluhráča či protihráča, hráme túto hru často okázalo, prekvapujeme druhých ľudí svojím počínaním a najmä jeho samozrejmosťou, lebo vieme, že im je toto počínanie záhadné. Jeho autentický význam poznáme len my sami. Ale nie je to význam zanedbateľný, najmä ak nadobúda politický rozmer a ten nadobúda vždy, keď ide o domov národa.

Domov, nech už ide o domov rodiny, národa, alebo napríklad o pracovisko, ktoré zvykneme označovať za „druhý domov“, nikdy nie je množinou iba náhodne zoskupených hodnôt a významov, ale je systémom, ktorý je vnútorne organizovaný predovšetkým etickými, ale aj estetickými a ďalšími normami, ku ktorým sa jeho príslušníci hlásia. To znamená, že s každým domovom je nerozlučne spätý určitý kánon, ktorý rešpektujeme pri všetkých činnostiach, ktorými domov reprodukuje, či dokonca rozvíjame. Najzreteľnejšie je takto definovaný domov národa – počnúc estetickými hodnotami národného jazyka až po estetické funkcie prírodného prostredia, v ktorom národ žije. Každý zásah, ktorý estetickému kánonu národa proti-rečí, považujeme právom za nebezpečný, a preto nežiaduci. Z toho vyplýva, že práve tieto hodnotové funkcie sú síce konzervujúce, nie však konzervatívne a protichodné

tomu, čím sa prezentuje umenie najmä v posledných storočiach. Každý človek potrebuje domov ako istotu, z ktorej čerpá odvahu k činom, ďaleko presahujúcim horizont jeho domova. Potrebuje vedomie domova ako východisko, ktoré mu dovoľuje ísť v ústrety hodnotám doteraz nepoznaným, neznámym a novým. Túžby po objavoch sú komplementárne s istotami, ktoré ich podmieňujú a umožňujú, aby sa stali skutkom. A práve preto by bolo zrejme rozumnejšie hovoriť o dvoch variantoch hodnôt, ktoré si v rámci každého druhu zavše až protirečia. Tie, ktoré by Nietzsche označil za dionýzske, sú otvorené premenlivosti života, ktorý nás ustavične prekvapuje aj nechcenými dôsledkami nášho počínania, o dôsledkoch premien prirodzeného sveta prírody okolo nás i v nás samotných ani nehovoriac. Naopak, apolónske hodnoty bývajú až monumentálne, oficiálne, odobrované panujúcimi normami ľudského správania.

Obidva varianty hodnôt sú však spoločensky funkčné: jeden ako garancia už existujúceho domova ľudí, druhý predovšetkým ako výzva k jeho tvorbe. Táto „dvojakosť“ hodnôt a ich funkcií nachádza aj svoj výraz v umení, pretože „estetické vnímanie nie je určené iba tradičnými konvenciami, ale aj túžbou po nových konkrétnych dielach, ktoré by vychádzali v ústrety skôr vnútorne pociťovaným než vysloviteľným predstavám o literárnom krásne, doteraz neuskutočnenom“ (Vodička, 1969, s. 35). Pretože však to isté literárne dielo môže potvrdzovať konvencie i snahu o ich prekonanie, lebo pre niekoho je indexom jeho domova a pre niekoho naopak výzvou k objaviteľskými tvorivým činom, nie je možné ani tento rozdiel použiť na inventarizáciu hodnotových javov. Preto opätovne neostáva nič iné, len konštatovať, že táto voľba sa nedeje bez objektívnych predpokladov. Treba však vychádzať nielen z estetických predstáv, ktoré sa nám dnes zdajú byť samozrejmé, ktoré neraz iba pokrývajú predstavy a normy ešte samozrejmejšie a hľadať estetické hodnoty jedného i druhého vidu, nezamieňať ich, či dokonca nepopierať jeden druhým. Je to potrebné aj preto, lebo aj krásu, tak isto ako iné hodnoty, si uvedomujeme porovnávaním. Hodnoty vzájomne konfrontujeme a rozdiel medzi kanonizovanou a ozvlášťňujúcou krásou je z tohto hľadiska osobitne funkčný a dôležitý a najmä svojou spätosťou s problematikou ľudského domova a sveta, ktorý ho obklopuje.

4 Etické stratégie výchovy hodnotami v tvorivej činnosti

4.1 Výchovné stratégie k hodnotám v kontexte etických imperatívov

Príťažlivosť výchovy hodnotami, na rozdiel od výchovy normami, spočíva v tom, že je celkom konkrétna, prispôsobená človeku, jeho situácii a jedinečnému svetu hodnôt. Výchova hodnotami prirodzene neznižuje význam noriem, ale usiluje sa ich spájať s hodnotami reálneho života. Tento model výchovy nie je jednoduchý, ani automaticky nezabezpečuje úspešnosť, ale umožňuje utvárať človeka zvnútra, rozvíjať jeho osobnostné potenciality a hodnotové orientácie. Aplikáciou tohto výchovného modelu je aj literárna tvorba ako prostriedok mravnej kultivácie osobnosti.

V súčasnosti sa stretávame s výrazným úsilím o podstatnú zmenu vzdelávacieho systému, týkajúceho sa nielen obsahu vzdelávania, ale aj vzdelávacej funkcie výchovy. Podstatu etickej výchovy človeka je potrebné vnímať z pohľadu jeho ašpirácie a v širšom zmysle hodnotovej orientácie prospešnej nielen jemu samotnému, ale aj širšiemu spoločenstvu, ktorého je súčasťou. Dynamizmus súčasného života motivuje človeka, aby veľa vedel, bol flexibilný a prispôsobivý, žiaľ, aj na úkor narúšania svojej morálnej integrity a čoraz potrebnejšej prosociálnosti. Dnes majú ľudia veľké možnosti sebarealizácie a poslaním výchovy je nasmerovať konanie človeka nielen k svojej prospešnosti, ale aj k sledovaniu dobra pre ostatných. To nedosiahneme len vzdelávaním zameraným na kognitívnu oblasť, ale predovšetkým rozvíjaním nonkognitívnych funkcií cielených na osobnostnú výchovu človeka. „Odborníci z rozličných oblastí, ktorí hľadajú globálne riešenia problémov ľudstva, sa zhodujú v tom, že základom pre zmeny je lepšia výchova“ (Zelina, 2004, s. 5). Poznaniu, vzdelaniu, vede a technike vďačíme za veľa, ale čoraz nástojčivejšie si uvedomujeme, že nevychovaný človek je vlastne nevzdelaný. Vývoj nepotvrdil optimizmus osvietenecov, ktorí predpokladali, že čím budú ľudia vzdelanejší, tým budú nielen životaschopnejší, ale aj spoločensky produktívnejší a v najvlastnejšom zmysle toho slova aj ľudskejší. Otázne je vôbec to, či sú dnes ľudia vzdelanejší ako v minulosti. Pokiaľ stotožňujeme vzdelanosť so sumou poznania vyplývajúceho zo vzdelávacieho systému, je to tak. Či však tento systém umožňuje osobnostný rozvoj človeka v intenciách obnovovania a rozvíjania humanity a či je dnes človek ľudsky múdrejší, to je skutočne otázne.

V kontexte tohto prioritného problému je aj perspektíva etickej výchovy a jej smerovanie. Poznáme nespočetné množstvo rôznych teórií a koncepcií výchovy, ich aplikácie by však mali byť výsledkom celospoločenskej a predovšetkým odbornej diskusie z hľadiska nasmerovania výchovno-vzdelávacieho systému, ako aj prejavom profesionálnej erudovanosti pedagógov, ktorí nevyhnutne musia zohľadniť jej špecifiká a prístupy, rešpektujúce individualitu osobnosti príjemcu modelu výchovy. Zložitosť etickej výchovy spočíva nielen v hodnotovej aktualizácii, ale najmä

v komunikovaní hodnôt a ich individuálnom interiorizovaní. Doteraz prevažovalo úsilie zabezpečiť žiaduce správanie človeka predovšetkým etickými imperatívmi. Vo výchove sa kládol dôraz na to, aby ich vychovávaní poznali, aby si uvedomovali ich dôležitosť a argumentovalo sa pritom autoritami, ktoré za týmito imperatívmi stoja. Je to do určitej miery akceptovateľné, ba aj potrebné, ale len samotné poznávanie imperatívov a rešpektovanie autorít, ktoré prípadne trestajú ich porušovanie, čoraz menej postačuje k žiaducemu jestvovaniu človeka v spoločnosti, jeho sebarealizácii a jeho hodnotovým orientáciám na báze interiorizačných mechanizmov utvárania osobnosti zvnútra.

Hlavnou príčinou zlyhávania funkčnosti imperatívov, vrátane etických, je ich všeobecnosť. Každý človek je naozaj jedinečný a žije, jestvuje, pracuje v situácii, ktorej jedinečnosť a osobitosť sa ustavične zvyrazňuje, prehľbuje a diferencuje. Život sa v súčasnosti pre človeka stáva permanentným hľadaním a potvrdzovaním seba, integrovaním sa do sociálnych štruktúr a orientácia v čoraz rýchlejšie sa meniacej podobe života je dnes celospoločenským problémom. „Imperatívy sú len všeobecné, vďaka nim vieme, čo sa v zásade má a nemá robiť. Neriešia však konkrétnu situáciu, pozíciu, v ktorej sa človek nachádza a jeho postoj v danej situácii“ (Brožík, 2004, s. 36).

Teda orientácia v zložitosti konkrétnych situácií už nie je iba vecou plnenia prijatých imperatívov a všeobecného poznania im zodpovedajúcich hodnôt, ale závisí aj od osobného vzťahu k nim a recipročnej spätnej väzby. To však je aj záležitosťou osobného chcenia a vôle, valencie preferovaných hodnôt, čiže ich príťažlivosti alebo odpudivosti. Ide tu o konkrétny funkčný vzťah, ktorý je celkom praktický a do ktorého vstupuje sám človek niekoľkokrát. Jednak ako ten, kto hodnoty tvorí, identifikuje a hodnotí, ako aj ten, kto ich užíva, využíva a možno aj zneužíva. K pozitívnemu hodnotovému postoju treba nielen veľa vedieť, ale priam „mať zmysel“ pre hodnoty života. A práve ten nadobúdame výchovou. Výchova hodnotami nemôže suplovať výchovu normami, ide skôr o posun v jej chápaní. Môžeme pritom vychádzať z M. Várossa (1970), podľa ktorého je každá norma – aj najimperatívnejšie formulovaná – vo svojej podstate „myslená hodnota“, čiže predstava o kvalite celkom určitej funkcie, ktorú má norma nielen merať, ale regulovaním ľudského správania aj vyvolávať. Imperatívy často vedú k formalizmu, pretože nemôžu rešpektovať osobitosť jedinečných, hodnotovo relevantných situácií; zbavené svojho vlastného obsahu (konceptuálnej hodnoty) strácajú zmysel a vedú nevyhnutne k formalizmu. V prípade etických hodnôt prinajlepšom k napodobňovaniu dobra.

4.2 Etické stratégie komunikovanej skúsenosti a zážitku vo výchove

V etickej výchove je potrebné vyzdvihnúť dôležitosť skúsenosti, ktorá je svojou jedinečnosťou a konkrétnosťou bohatšia ako to najdokonalejšie všeobecné poznanie, okrem iného aj svojou motivačnou účinnosťou. A práve tá je dôležitým momentom

každej výchovy, vrátane výchovy etickej. Nestačí len, aby človek čo najviac poznal a spoliehal sa na to, že ho toto poznanie už samo privedie k žiaducemu správaniu. Človek nevyhnutne potrebuje aj zakúšanie skúsenosti. Je dobré vedieť, čo je láska, ale človek musí mať niekoho rád, aby dokázal oceniť jej hodnotu. A rovnako je to aj s hodnotami všetkých ostatných vzťahov človeka k iným ľuďom, k prírode a ku všetkému uprostred čoho žije. Je dobre správať sa prosociálne, ale človek musí potrebovať druhých a musí sa sám stať potrebným, aby hodnotu prosociálnosti prežil a pochopil.

Z tohto hľadiska je vo výchove popri poznaní dôležitá skúsenosť, lebo poznanie je to, čo viem, ale skúsenosť je to, čo mám. Význam skúsenosti vo výchove tkvie aj v tom, že obsahuje zážitok, a preto iba človek, ktorý niečo zažil, vie naozaj zainteresovane a veľmi vecne posúdiť hodnotu toho, čo robí. Nie je až také ťažké presvedčiť niekoho, aby konal prosociálne, ale až keď sám zažije radosť z dobrého skutku, ktorý vykonal, pochopí, ako je pre jeho vlastný život dôležité, aby pomáhal druhým. Takýto model výchovy už má tradíciu, napríklad saleziáni ho uplatňovali. Neprikazovali, že treba spolupracovať, ale „moderovali“ situácie, v ktorých mládež prežívala všetko, čo so spoluprácou súvisí a overovala si, ako je taká spolupráca potrebná. Tento výchovný prístup je základom modelu etickej výchovy aj v súčasnosti.

Problémom, na ktorý musíme vo výchove reagovať, je skutočnosť, že kým ešte v nedávnej minulosti si deti osvojovali skúsenosť svojich rodičov tým, že s nimi žili, pomáhali im a spolupracovali pri rôznych prácach, dnes viac žijú individuálne a v izolovanom svete plnom problematických, predovšetkým „mediálnych“ hrdinov. Zo sveta detí sa vytráca prítomný živý vzor, láskavé slovo, empatia, pozitívne prijatie a náklonnosť. Aby bol človek naozaj celým človekom, potrebuje čo najbohatšiu ľudskú skúsenosť. Zo života detí ubúdajú situácie a činnosti, ktoré kedysi prežívali so svojimi rodičmi, ba dokonca aj prarodičmi a v ktorých sa s nimi pozitívne konfrontovali. Ubúda úloh, ktoré riešili všetci spolu a vďaka tomu dnes chýba spolupráca, ktorá ich kedysi nielen zjednocovala, ale ktorá každého z nich aj prakticky diferencovala, priam nútila byť užitočným svojou osobitosťou. Bez tejto spontánnej spolupráce sa každá nová generácia a každý jej príslušník ocitá v izolácii, v kultúrnom vákuu, v ktorom len ťažko dokáže identifikovať sám seba a tobôž všetkých ostatných. A to preto, lebo mu chýbajú nielen vzory, ale samotná možnosť porovnávania, bez ktorého človek nedokáže hodnotiť nič, ani sám seba. Bez takého hodnotiaceho porovnávania potom niet ani empatie a vzájomného porozumenia, o uspokojení zo vzájomnej spolupráce ani nehovoriac. Radosť zo života je predsa vždy radosťou z toho, čo dosahujeme nielen pre seba, ale aj pre ľudí, ktorí sú nám blízki. Je doslova odmenou za prosociálnosť, ktorá však aj preto už dnes nie je samozrejmosťou ani v tých najelementárnejších praktických situáciách. A to napriek pokračujúcej a ustavične sa prehľbujúcej spoločenskej delbe práce, ktorá svojou fragmentárnosťou naopak čoraz väčšmi limituje skúsenosť každého človeka. Profesionálna činnosť

však našťastie nie je jediným zdrojom ľudskej skúsenosti. Tú každý človek nadobúda aj v rodine, v škole, v činnostiach záujmových aj rekreačných, medzi ktoré patria aj hry všetkého druhu. Okrem toho existujú aj také činnosti, ktorých prostredníctvom môže človek odovzdávať svoju skúsenosť ostatným tak, aby o nej nielen vedeli, ale aby ju aj sami prežívali, aby si ju osvojili a tak sa stala ich skúsenosťou, či už pozitívnu alebo negatívnu.

Popri reálnej skúsenosti z medziosobných vťahov, existujú aj spôsoby a prostriedky odovzdávania skúsenosti prostredníctvom umeleckého diela a predovšetkým literárnej tvorby. Literatúra je ako model hodnotovej skutočnosti zo všetkých umení najkonkrétnejšia a každá recepcia jej hodnôt musí túto konkrétnosť nielen rešpektovať, ale svojou individuálnou osobitosťou ešte aj prehĺbovať. Aj etickej výchove sa tým ponúka nielen všestranne využiteľné pole hodnôt, ale aj priestor pre rozvíjanie tých najrozmanitejších etických orientácií. Funkcia literatúry je spomedzi všetkých umení najkonkrétnejšia a najadresnejšia. Hudba, ktorá je v tomto zmysle opakom literatúry, je otvorený symbol, ktorého denotát môže poslucháč určiť podľa svojej situácie, podľa svojich potrieb – je totiž otvorený všetkému. Podobne je to s výtvarným umením, najmä s tzv. abstraktným, dekoratívnym a pod. Je skôr zdrojom skúsenosti, ako výpoveďou o nej a to aj vtedy, ak ide o portrétu maľbu alebo krajinku. To neznamenaá, že taká výpoveď nemá aj výchovnú funkciu, práve naopak, veď obohacuje novým zážitkom skúsenosť poslucháča alebo diváka a to môže znamenať veľa aj pre formovanie jeho etických postojov. Prinajmenej to oživuje jeho vnímavosť a citlivosť k hodnotám, nielen estetickým a za určitých okolností môže práve takto nadobudnutá skúsenosť podstatne ovplyvniť etické postoje človeka a jeho následné orientácie. V literatúre sú tomu najbližšie lyrické žánre, napr. verše o láske, ale aj tie sú nielen „o niečom“ (o tom, na čo poukazujú), ale svojou umeleckou hodnotou priam evokujú zážitok lásky, pozitívne motivujú jej oceňovanie a vyvolávajú významný pohyb v hodnotových poliach recipientovej skúsenosti. Román, poviedka, novela a rozprávka vypovedajú o celkom konkrétnych situáciách, o tom, ako ich literárne postavy prežívajú a umožňujú takto čitateľovi, aby spolu s nimi vnímal ich skúsenosť ako svoj vlastný zážitok. Tým svoju skúsenosť nielen obohacuje, ale nadobúda možnosť porovnávať ju s tou, ktorú mu ponúka literárne dielo. A to je nevyhnutné na to, aby si vôbec uvedomil hodnotu vlastnej skúsenosti a jej hranice, aby pochopil, kto je on sám, ako sa takým stal a čím všetkým by sa ešte mohol, či mal stať. Každé hodnotenie je porovnávaním, bez možnosti porovnávať sme menej vnímaví aj voči vlastnej skúsenosti, lebo ju nemáme s čím konfrontovať.

Umelecké hodnoty pritom kompenzujú nielen deficity, ale najmä následky stereotypov, ktoré sú zapríčinené hranicami času a priestoru ľudského života i spôsobom, akým človek žije. Ten súčasný nám už dávno neumožňuje, ba ani nedovoľuje, aby každý z nás bol všetkým, čím sú ľudia. Jediným riešením, ktoré človeku umožňuje byť „per se una“, čiže jedinečným, ale pritom celým, neredukovaným človekom,

je osvojenie si skúsenosti „tých ostatných“. A práve tú nám sprostredkúva a ponúka umenie. Ale nielen preto ho potrebujeme aj ako prostriedok etickej výchovy.

Keď totiž stratíme zmysel pre hodnoty okolo seba, tak nám skutočnosť zo-
všednie a prestáva nás motivovať – to je dôsledok každého stereotypu. Umenie sku-
točnosť ozvlášťuje tým, že robí jej hodnoty zjavnými a len také hodnoty nás môžu
motivovať. Treba pritom rátať s tým, že to isté dielo bude v premenách času pôsobiť
diferencovane. To závisí od toho, s čím a ako bude konfrontované. Pedagóg ako
moderátor výchovného procesu musí preto pristupovať k subjektom tohto procesu
veľmi diferencovane, napríklad aj pri odporúčaní literárneho diela. Ten istý poznatok
môže byť všetkým užitočný rovnako, ale to isté literárne dielo ako modelová skúse-
nosť osloví v tom istom čase každého človeka inak. Hodnota ako kvalita funkcie diela
sa mení nielen historickým časom, ale aj vekom čitateľa. Taktiež závisí aj od množ-
stva ďalších, premenlivých osobnostných charakteristík a životných situácií človeka.
Medzi recipientmi v škole sa istotne nájdu takí, ktorí ho prijímú pozitívne, ale bez
väčšieho záujmu, takí, ktorí ho vôbec nepochopia, ale aj takí, ktorým pomôže pri
riešení etických problémov ich vlastnej existencie. Pokiaľ sa im v rámci odporúča-
ného či dokonca povinného čítania predkladá literárne dielo iba ako to, „čo treba
vedieť“, budú takmer všetci zhodne rozprávať či písať o tom, „čo chcel autor povedať“.
Pre všetkých naozaj môže byť „o tom istom“ a predsa pre každého z nich „byť niečím
iným“. Bytie literárneho diela je z tohto hľadiska ešte nepokojnejšie ako hodnotové
bytie udalostí, o ktorých vypovedá. A kvalita jeho funkcií môže byť až nekonečne
premenlivá a diferencovaná.

Vďaka umeniu môže človek prežívať skúsenosť veľmi rôznorodú a to je dôležité
nielen na to, aby druhých pochopil, ale aby pochopil predovšetkým sám seba, aby si
uvedomil svoje hodnoty, ako aj tie, ktoré k životu potrebuje. Skúsenosť je to, čo má-
me, čo sme zažili, nielen spoznali. Umenie nám umožňuje zažiť čokoľvek a tak urobiť
súčasťou našej skúsenosti aj to, čo nemôžeme sami vykonať, aj to, čím sami nemô-
žeme byť. A s touto, umením komunikovanou skúsenosťou, si osvojujeme hodnoty,
ktoré robia transparentnou celú našu skúsenosť. Oživujeme tak to, čo nám ako sa-
mozrejme už zovšednelo a čo sa vďaka umeniu stáva motivačne účinným, nehovo-
riac o tom, že čím je naša skúsenosť bohatšia, tým účinnejšia a osobitejšia je hod-
notová motivácia našej činnosti, prostredníctvom ktorej sa realizujeme ako osoby,
ako jedinečné bytosti. Túto funkciu však nenadobúda umenie v našom živote auto-
maticky. Pritom však najmä literatúra ako slovesné umenie má celkom mimoriadne
poslanie.

4.3 Čitateľská konkretizácia v podobe nadobúdania autentickej skúsenosti

V súvislosti s dynamickou akceleráciou života spoločnosti, najmä smerom ku
zložitosti, komplikovanosti a konfliktnosti na jednej strane, ale aj ku povrchnosti,

plytkosti a konzumnosti na strane druhej, sa očakáva, že literatúra v jej žánrových podobách bude hodnotovým barometrom tejto akcelerácie. Efektne a efektívne v zornom uhle človeka a pre človeka pribrzdí nežiaducu expanziu, odchýlky od normálu a naopak bude iniciátorom a zvestovateľom pozitívnych trendov mravnej praxe. Čítanie textu je permanentnou príležitosťou na kultivovanie osobnosti človeka prostredníctvom kreatívneho poznávania, tajomného objavovania, hlbavého premýšľania a chápania vecí v súvislostiach.

Interpretácia literárneho diela čitateľom, čiže povedané jazykom R. Ingardena – jeho konkretizácia, je doménou autentickej subjektivity čitateľa, ktorý si vytvára svoj vlastný obraz o diele, majúci na zreteli aj osobnosť autora a jeho posolstvo, ktoré si osvojuje, alebo ho odmieta. Ale aj keď odmieta to, čo je v diele explicitne deklarované, neznamená to, že ho také dielo nemôže motivovať a orientovať, že neobohatí jeho skúsenosť a že je preto z hľadiska výchovy neúčinné. Moderátor výchovy, či už je ním rodič alebo učiteľ, by sa aj preto nemal spoliehať iba na to, čo je z vôle autora dielom presadzované ako platná norma. Literárne dielo zvyčajne ani nemá ambíciu stať sa direktívou, vzorcom propagovaného správania, imperatívom, ktorý čitateľ môže, ale aj nemusí rešpektovať a ktorý napokon ani nemusí pochopiť. Možné a žiaduce etické funkcie literárneho diela sú totiž oveľa širšie a obsažnejšie. V porovnaní s nimi býva napokon akákoľvek „deklarácia“ chudobná a málo účinná.

Osobitosť etického pôsobenia literatúry tkvie v tom, že literatúra nie je iba „správou o svete“, ale je udalosťou sama osebe a ako taká sa pre čitateľa stáva príležitosťou prežívať hodnoty tohto fiktívneho literárneho sveta ako hodnoty autenticke. Je to jeden zo vzácných spôsobov, akými môže čitateľ nadobúdať chýbajúcu životnú skúsenosť. A to aj takú, ktorá by mu inak bola nedostupná. Jedine takto sa môže do situácie ženy vcítiť aj muž, jedine takto môže nadobudnúť odstrašujúcu skúsenosť zločincina a pod. Netreba azda ani pripomínať, čo to znamená pre rozvíjanie empatie, ktorá je jednou z dôležitých podmienok prosociálnosti. Podobne je tomu tak aj s ďalšími dôležitými etickými postojmi.

Hra je možnosťou realizácie tvorby, ktorá dáva zmysel ľudskému sneniu a to prestáva byť iba projektom a hypotézou. Stáva sa modelovou predstavou tvorivej činnosti. Hra si vyžaduje sprostredkujúcu mieru aktivity, ktorá je aj funkčným prvkom etickej výchovy ako prostriedku utvárania osobnosti dieťaťa prostredníctvom tvorivej činnosti. Hra sa vo všeobecnosti podľa V. Žbirkovej (1999) vyznačuje týmito znakmi:

- hra je aktivita, pri ktorej dieťa uplatňuje svoju osobnosť a riadi svoju činnosť podľa vlastných schopností a možností,
- hra naplňuje dieťa radosťou,
- cieľom hry nie je výsledok, ale zážitok,
- hra je vývinovou potrebou a zároveň prejavom úrovne rozvoja osobnosti,
- prostredníctvom hry poznáva život a vytvára si k nemu vzťah,

- umožňuje humanizáciu vo vzťahu k ostatným deťom a dospelým,
- vytvára vhodný priestor pre prosociálne správanie, s vyššou mierou senzibility a empatie,
- rozvíja zdravé sebavedomie a sebaúctu.

Využívanie formy hry v etickej výchove je najprirodzenejšou cestou porozumenia životu a výchovy k hodnotám. „Prítomnosť hry v našom živote je prítomnosťou nároku na prekonanie živočíšnosti a detskosti pri ich súčasnom zachovaní. Je to prítomnosť takeého konania a správania sa, ktoré je jednou z určujúcich stránok ľudskej skutočnosti. Život človeka sa totiž odohráva na viacerých rovinách: základnou rovinou, ktorá poznamenáva ľudské bytie a formuje ľudskú skutočnosť, je praktická činnosť, uvedomovaná na pôde ľudskej sebareflexie, na pôde vedomého poznávania a usporadúvania vecí, ktoré patria k svetu človeka“ (Hajko, 1992, s. 29).

Osobitné postavenie má hra v spojení s literatúrou. Sú to pojmy navzájom kompatibilné, pretože prostredníctvom literatúry môže percipient hrať hru objavnú a objavujúcu a ak je tvorivá, vznikne nová realita vnímania života. Prečo práve literatúra či v širšom zmysle umenie má takúto schopnosť? Odpoveďou sú už doteraz sformulované súvislosti etiky tvorby. Poetická reč má svoje zvláštnosti, ku ktorým patrí aj to, že je „obrazná“. Umelecká literatúra sa s týmito obrazmi doslova „hrá“. Robiť niečo „hravo“, samozrejme, neznamená, že si pritom počíname pasívne. Literárne hádanky teda nelúštíme bez námahy a nemáme úspech vopred zaručený. Ani funkcie tých najjednoduchších prostriedkov „poetickej reči“, ako sú trópy (metafory, metonymie atď.) a tobôž funkcie zložitejších „systémových“ jazykovo-štylistických prostriedkov, nie sú hodnotovo irelevantné. Naopak, ich hodnotové poslanie je programované, predpokladané autorom a napokon aj čitateľom. Celkom evidentná býva však ich funkcia estetická, ale majú obvyčajne veľmi významný vzťah aj k hodnotám poznávacím a etickým.

Čím je umelecké dielo hodnotnejšie, tým sú jeho možnosti byť predmetom recepcie a umožňovať variabilitu recepcie väčšie. Ale recipované dielo sa stáva zároveň určitým objektom „manipulácie v priebehu akejkoľvek recepcie, najmä však v procese takej formy recepcie, ktorá smeruje k tvorivej činnosti vo vlastnom vývinovom rade“ (Ďurišin, 1985, s. 96). A to evidentne platí nielen o vývinovom rade samotnej literatúry, ale aj o vývine osobnosti čitateľa.

To je kľúčové z pohľadu etickej výchovy. Nejde nám však len o jeho podobu, ale najmä o jeho tvorivosť vo vzťahu k žiaducej prosociálnosti človeka. Tieto okolnosti však aj literárna výchova v školách doposiaľ dostatočne nerešpektovala. Tomuto problému sa napokon nevenovala ani literárna veda. „Štúdiu diela, ktoré sa odpútalo od autora a mení sa vo svojom pôsobení na čitateľa – aj vo svojej podobe, v akej žije v literatúre – nebola doteraz v literárnej histórii venovaná dostatočná pozornosť a prirodzene nebolo ani metodologicky jasné, ako vysvetliť a zvládnuť problém,

ktorého zložitost tkvie predovšetkým v tom, že dielo je v časovom rozvoji predmetom súdov veľmi často celkom protirečivých" (Vodička, 1969, s. 194). Citovaný autor potom konštatuje, že štúdium konkretizácií literárnych diel umožnilo až chápanie diela ako znaku a súčasne ako estetického objektu.

Hodnota takéhoto objektu sa, samozrejme, ustavične mení a môžeme dodať, že moderovanie a produktívne využívanie týchto konkretizácií vo výchovnom procese umožnila až axiológia a dôsledné rešpektovanie princípov personalizmu. Každá konkretizácia sa deje v poli významových a hodnotových (semiotických a axiologických) polí, čiže vzťahov a súvislostí neprestajne reprodukovaných a generovaných tvorivou činnosťou ľudí, z ktorých každý je sám osebe jedinečný. Pre každého človeka je preto čítanie hrou, v ktorej si uvedomuje dôsledky tohto pohybu a tak svojsky konkretizuje významy a hodnoty toho ktorého diela. Literárne dielo sa z tohto hľadiska javí ako dôležitý prostriedok vnútornej sebavýchovy, čiže nielen ako vonkajší vplyv či vzor pôsobiaci masovo. Dielo pôsobí jedinečne v súlade s požiadavkami na osobitý rozvoj každého človeka. Pôsobí tak ako celok, nielen prípadnou deklarovanou moralitou. Ako celok vyvoláva zážitok ako autentická skúsenosť a pôsobí kvalitou funkcie tejto skúsenosti, ktorú sprítomňuje a komunikuje. Zodpovedá požiadavkám „výchovy hodnotami“, ktorú u nás prezentoval L. Lencz (1997) ako tvorivú formu práce s textom.

Práca s literárnym textom v rôznej žánrovej podobe je vo výchove a špecificky v etickej výchove veľmi dôležitá. Pestrosť žánrov je nielen tvorivou možnosťou zoznamovania sa so „spoločenským kódom literárneho výrazu" (Hvišč, 1985, s. 163), ale aj vovádzanie percipienta do sveta svojej fantázie a predstavivosti, motivujúcej k premýšľaniu a hodnotovej reflexii. V etickej výchove je taktiež dôležitá mnohorozmernosť pôsobenia literárnych žánrov vo vedomí detského percipienta.

S rešpektovaním vekovej osobitosti je dôležité pripomenúť komunikáciu literárneho diela hrou. „Hra je neustálym približovaním a vzdalovaním. Ale vždy je tichým a vytrvalým volaním po spolupatričnosti" (Hajko, 1992, s. 31). Komunikačný vzťah autor – čitateľ sa mení na vzťah rozprávač (respektíve predčítač v období predškolského veku dieťaťa) – prijímateľ, počúvajúci, účastník hry. V tomto vzťahu, opäť závisí od veku, sa uplatňujú nielen myšlienkové komponenty vnímania, ale aj vizuálne, akustické a pohybové.

Základnou možnosťou aplikovania literatúry v etickej výchove je zážitková forma hry. „Hrá každý, kto dúfa. Kto verí v možnosť identifikovať určitú situáciu ako svoju situáciu a nájsť v nej odpoveď adresovanú iba jemu" (Hajko, 1992, s. 31). Písaný text sa prevetľuje do toho, kto ním žije. Učiteľ ako moderátor výchovy má k dispozícii určité žánrové prostriedky, ktorými v rámci prijatej „konvencie hry" usmerňuje činnosť jej účastníkov. Na základe znalosti textu majú potom možnosť rozvinúť svoj tvorivý potenciál a stať sa autentickými „hercami" s jedinečnou formou osobnostnej prezentácie. Charakter a intenzita percepcie diela závisí, samozrejme,

aj od intelektuálnej a emočnej vyspelosti percipienta. Zážitková forma učenia v etickej výchove umožňuje byť nielen zainteresovaný na interpretácii umeleckého textu, ale byť aj sám sebou vo vnútornom premýšľaní, vcitovaní sa a ich vonkajšom komunikovaní s kultivovaným verbálnym či neverbálnym prejavom. Na etickej výchove môžeme využívať reflexívnu, akustickú, vizuálnu, pohybovú reprodukciu textu, z čoho vyplývajú dominantné činnosti zamerané na celostné myšlienkové porozumenie textu, hlasovú kultivovanosť, vizuálnu pozornosť, pohybovú kultúru a výrazovú schopnosť. Je vhodné pracovať so všetkými žánrami, pričom najčastejšie sa využíva rozprávka, bájka, pesnička, bábková a divadelná hra, poézia a próza.

V etickej výchove má práca s umeleckým textom nevyhnutné etické presahy korešpondujúce so životom. Nie je to teda uzavretý text, iba „umelecký projekt“. Učiteľ, ktorý s dielom pracuje, by mal oň vyvolať záujem ako o „hru“ svojho druhu, ale pritom veľmi dôležitú. Mal by to byť aktuálny zážitkový model hry s literárnym dielom. Každá čitateľská konkretizácia totiž takou hrou je. V rámci tejto hry ešte aj imperatívy strácajú svoj strohý výzor. Výchova hodnotami totiž nepodceňuje úlohu noriem, ale ešte aj tie sa usilujú predstaviť ako „konceptuálne hodnoty“ (Váross, 1989, Brožík, 2004), prípadne ako „vízie žiaduceho stavu“ (Lencz, 1997). Z tohto hľadiska je v etickej výchove dôležitá práca s konkrétnym, či už odborným, ale aj umeleckým textom. Jeho konkretizácia je vo výchove záležitosťou učiteľa, ktorý ho rôznymi motivačnými mechanizmami robí zrozumiteľnejším, ale predovšetkým študenta – čitateľa textu, ktorý má z hľadiska svojej neopakovateľnosti aj jedinečné možnosti interiorizácie.

Hra s umeleckým textom je teda dôležitou metódou výchovy osobnostného utvárania človeka zvnútra. Tým, že je vovádzaný do variabilného ľudského sveta polarizovaného dobrom a zlom originálnym umeleckým spracovaním, je človek nútený utvárať si svoj hodnotový svet s možnosťou permanentnej sebatranscendencie. „Iba človek, ktorý si uvedomuje svoju určenosť inými ako možnosť prekročenia seba samého, je opravdivý hráč. Hra je anticipovaním stavu porozumenia“ (Hajko, 1992, s. 31).

4.4 Eticko-výchovné prístupy k tvorivému interpretovaniu umeleckého posolstva

V kontexte etickej výchovy je prioritne dôležité nerezignovať na prvotné povolanie – byť človekom a mravne sa realizovať v dvoch dimenziách sociálnosti ako prirodzených atribútov autentickej osobnosti, majúcej charakteristiku celostnej, kultivovanej a duchovnej osobnosti. Zmyslom je prosociálne sa činiť, spolupracovať, pomáhať, angažovať sa za nadosobné ciele, tolerovať, rešpektovať a milovať človeka. Cieľom je tiež pozdvíhať svoj etický a duchovný potenciál, teda premýšľať, hlboko ľudsky komunikovať a veriť skutočným pravdám života. Toto sú hodnoty sprostredkované aj umeleckou formou osobitým svetom umelcov, ktorí sa vyznačujú

mimoriadnou intelektuálnosťou a vyššou mierou senzibility a môžu prijímateľov umenia inšpirovať k premýšľaniu o živote a k jeho tvorivému naplneniu.

Eticko-výchovné využitie hodnotnej umeleckej tvorby spočíva teda v atribúcii invencie človeka, v posilňovaní jeho viery, poznania, výchovy a vzdelania. O kultúrnosti života človeka a spoločnosti rozhoduje predovšetkým kvalita myslenia, ktorého piliermi sú morálka a mravnosť. A tak v hlavách nielen majstrov slova musí nevyhnutne víriť myšlienka, či „morálka a ľudskosť hrajú v človekovom bytí vôbec nejakú úlohu, alebo sú to len rozprávky na dobrú noc, nie však na dobrý deň?“ (Rúfus, 1996, s. 99). Východiskom je teda orientácia smerom k pozitívnej filozofii myslenia a konania, k vyššej morálnej a mravnej kvalite života. D. Hajko vo svojich filozofických návratoch k mysliteľom 19. storočia, konkrétne v rámci rozoberania dobra a zla v tvorbe Dobšinského uvádza: „Mravný nemôže byť nejaký čin sám osebe, mravným je až vtedy, keď ho ako mravný zhodnotíme, teda keď uznáme, že zodpovedá požiadavkám, ktoré vyplývajú z predstavy o tom, čo je správne vo vzťahoch medzi ľuďmi, čo má byť, ako sa má človek správať a ako má konať“ (Hajko, 2001, s. 64).

Človek je tvor spoločenský a do spoločenstva je vťahovaný najmä prostredníctvom kultúry, umenia a literatúry, čo mu umožňuje zmysluplnú orientáciu v živote, nadväzovať nové vzťahy, budovať potencionálne priateľstvá a tak vytvárať jedno veľké spoločenstvo. K tomu je však potrebné, aby bol človek schopný duchovného rastu, permanentnej osobnostnej kultivácie, mal úprimný záujem o dialóg s osobou, dielom, textom. Od každého z nás závisí, ako nás druhí budú chápať a my im v tom môžeme pomáhať alebo prekážať. Až keď sa človek odosobní a uvedomí si jedinečnosť a neopakovateľnosť druhého človeka, môže byť konečne otvorený novému vzťahu a tak získať neuveriteľné bohatstvo v podobe nových zážitkov, informácií, skúseností, ktoré potom môže odovzdávať ďalej. „Byť „otvoreným“ možno chápať dvojako: otvárať sa sám, dať sa poznať, odkrývať svoje tajomstvá, odpovedať, odovzdávať, alebo prijímať, nechať sa seba pôsobiť, osvojovať, pretvárať...“ (Liba, 2001, s. 5).

Najlepším a najpriamejším spôsobom pomoci druhým je otvorenosť a úprimnosť. Otvorenosť znamená podeliť sa o informácie týkajúce sa vlastných pocitov a myšlienok. Hlboké a autentické vzťahy si vyžadujú vzájomnú orientáciu v tom, čo sa aktuálne deje v procese vzájomných vzťahov. Ak chceme dospieť k vzájomnej otvorenosti a úprimnosti, musíme byť schopní prijímať otvorenosť iných tak, aby cítili naše akceptovanie a oporu. „Každé umelecké dielo je hľadaním zdôvodnenia svojho života, otvoreným alebo transponovaným a rozdeleným do osudov, jeho komentovaním, úsilím o vysledenie jeho spoločenských, ľudských, psychologických a duchovných zdrojov“ (Strauss, 2000, s. 147). Otvorenosť zohráva dôležitú úlohu v krízových situáciách a závisí od sebauvedomenia a sebaakceptácie. „Život je pri svojom prameni vždy krásny, priezračný a úrodný, nech sú prekážky a udalosti, ktoré ho sužujú, akokoľvek náročné. To, čo platí o živote vo všeobecnosti, platí aj o tvojom živote. Ak mu nebudeš dôverovať, nevybuduješ nič trvácne. Veď máš v sebe

životné sily (rozpínavé, zjednocujúce, tvorivé), ktoré sú na všetkých úrovniach tvojej bytosti: vnútornej, horizontálnej a vertikálnej (Quoist, 2001, s. 26).

S upevňovaním a prehľbovaním vzťahov medzi ľuďmi sa často súbežne odohráva proces zväčšovania otvorených oblastí dostupných dorozumievaniu a zmenšovania ukrytých a neznámych oblastí. Keď sme k iným otvorenejší, vzrastá nádej na dorozumenie. Keď podnecujeme iných k otvorenosti, zmenšuje sa oblasť ukrytá nášmu vedomiu. Často nie sme ochotní otvorene poskytovať iným naše reakcie na ich správanie. Zvyčajne skrývame svoje pocity, lebo nechceme druhých raniť, nazlostiť, uraziť, prípadne riskovať, že nás odmietnu. Máme tiež strach hovoriť pred druhými o sebe a nechceme dať nikomu nahliadnuť do svojich skrytých zápasov. Vnútoraná motivácia človeka zvýšiť mieru otvorenosti vo vzájomných vzťahoch však musí vychádzať z túžby zlepšiť ich a nie zo snahy manipulovať druhými, alebo si ich podrobovať. Otvorenosť nie je cieľ sám osebe, ale vyviera z úprimného záujmu o kvalitu vzájomných vzťahov. Otázka vzájomnej otvorenosti bezprostredne súvisí s úrovňou vzájomnej dôvery. Jej tvorenie a posilňovanie patrí preto k najdôležitejším výzvam pre ľudí, ktorí chcú zlepšiť svoje vzťahy. „Literárne plodný sa ukazuje komplex medziľudskej komunikácie a jej zlyhávania, ktorý spája súbor až iritujúco heterogénnych poviedok a noviel V. Šikulu *Pôstny menuet*, pretože vyznačuje autorovu hlavnú prístupovú cestu k človeku a k určujúcej dimenzii jeho sveta. Tým sa všetky vonkajšie koordináty časopriestoru Šikulových nových próz transponujú do všeludskej roviny a aktuálne dosahujú nášho súčasníka, ktorý sa dnes musí konfrontovať s komunikatívnymi problémami a bariérami, intersubjektívnou cudzotou medzi ľuďmi väčšmi ako kedykoľvek predtým. Estetický náboj sa v Šikulových textoch exponuje prostredníctvom jazykového aspektu – rozpráváním“ (Šabík, 1998, s. 119).

Tvorivé napätie je prameňom zrodu, nového, jedinečného a originálneho. Je však žiaduce, aby to bolo odbornou aj laickou kritickou verejnosťou zaznamenané na plusovej osi. V takom prípade môžeme už k spomínaným charakteristikám doplniť ešte prívlastky: hodnotné, inšpirujúce, mravné. Stane sa tak vtedy, keď tvorivý nepokoj autora je živý vnútorným pokojom osobnostného potenciálu na úrovni emocionálnej, intelektuálnej a duchovnej zrelosti. To je pozícia morálneho odhodlania na pozitívnu konfrontáciu so spoločenskou realitou. Má však rôznorodú podobu: od názorových zjednodušení takpovediac vytrčajúcich nad hladinou textu, pri ktorých čitateľ nachádza hotové pravdy, cez poetické nadšenie z textu ukrývajúceho slová do tajničky života ako návod zostaveného autorom, až po zrelú intelektuálnu výpoveď – vycibrenú zvnútra – ako darovanie sa, ako spoveď morálneho zmierenia s mravným poslanstvom textu, ktorý opúšťa intímno-osobnú dimenziu vnímania reality a zaradí sa do ponuky na trhu duchovnej obživy.

V slovenskej literatúre pri náležitej textovej senzibilizácii môžeme objaviť množstvo naliehavých otázok, ktoré hľadajú svoju odpoveď vo sfére mravných hodnôt.

Každé literárne dielo, aj keď nie je explicitne orientované na riešenie mravných konfliktov, je nositeľom morálnych obsahov v intenciách osobnej morálky autora, autentického komunikovania pravdy a vtahovania do života ľudsky a umelecky originálnym spracovaním problémov, ktoré sú inšpiráciou ku konaniu dobra. „V čase, keď sa podľa niektorých mysliteľov dejiny skončili a existuje iba hemženie, nepoznávame v nich to jediné potrebné (*unum necessarium*), a preto potrebujeme rozprávača príbehov. Ten môže pomôcť zachovať to, čo by sa inak stratilo. Ak sa stratilo, môže nám pomôcť znova ho objaviť. Takú úlohu zobrať na seba aj Milan Rúfus ako básnik rodu poeta sacer. Stal sa rozprávačom rozprávok v čase, keď sa prehliada podstatné a jedine potrebné: ako sa stať ľudským človekom“ (Nadrásky, 2002, s. 89). Taktiež celá tvorba Svetoslava Veigla (1995) je preniknutá humanizmom. Prostredníctvom metaforickej tajomnosti sa Veigl vyjadruje k skutočným a hodnotným pravdám života v intenciách myšlienky – milovanie a utrpenie jedno sú a vo finálnom vyjadrení: radšej nech zomrie človek ako láska (zb. *Láska smrť*). Prejavy pokory a skromnosti nie sú súčasnému človeku vlastné, preto je dobré, že sú aj cez literárnu tvorbu pripomínané ako nevyhnutné atribúty ľudskosti.

4.5 Mravná kultivácia človeka v literárno-etickej reflexii

„Kultúru spoločenstva ľudí predstavuje jazyk, zvyky, morálka, náboženstvo, systém výchovy, hudba, umenie, architektúra, spôsob zábavy, zákonný systém, ekonomický typ spoločenstva, atď. Slovom všetko, čo sa podieľa na formovaní samotného človeka, ako aj utváranie jeho okolitého sveta ním samotným, a nemôže byť zaradené do akejkoľvek univerzálnej stupnice“ (Michalov, 2005, s. 73). Poznanie kultúrnej tradície umožňuje odhaliť dobro a krásu, ktorá je v nej skrytá a čerpanie z nej má posilňujúci účinok pre formovanie dobra a mravnosti v človeku. „Celá kultúra ako taká je určená k mravnému cieľu. A sám tvorca si má toto poslanie svojej tvorby osobne osvojiť, s ním sa stotožniť, aby bolo jeho vyznaním, aby sa cítil jeho nositeľom a hlásateľom. Šlo by o protirečenie, o zmätok, keby medzi objektívnym a subjektívnym určením diela bol rozpor“ (Hanus, 1997, s. 287).

Hodnotná tvorba, ktorá posilňuje ducha, sa však nedá skryť, obísť, spochybniť. Obyčajne si nájde cestu k človeku, lebo je o ňom a preňho. Sú ľudia viac alebo menej obdarení talentom v narábaní so slovom. Jedným z tých, ktorí slovo v pokore prijali a vdýchli mu život dôstojnosti, sviatočnosti a posvätnosti, ale aj obraznosti, hravosti a radosti, je básnik Milan Rúfus. On svojou poéziou totiž nasycuje duchovným pokrmom chleba, potešuje piesňou veselosti a vznešenosti a robí nás ľudskejšími, pokornejšími, citlivejšími a hodnotnejšími prostredníctvom modlitby. Motivuje nás „usmiať sa celou tvárou zoči-voči ľudskému údely.“ Týmto údelom je poznávať predovšetkým hĺbku a mravnú silu ľudského slova. Prostredníctvom neho posilňovať svoju národnú, kultúrnu a jazykovú identitu.

Každá doba je žiživá pre veľké slová naplnené činmi. Túžba byť dobrým človekom drieme v každom z nás. Nie však každý sa dokáže v pravý čas vymaniť z osídien egoizmu, nepravej lásky k sebe a falošnej predstavy o živote a priskoro rezignuje bez toho, žeby sa usiloval vtlačiť životu svoju pečať jedinečnosti, neopakovateľnosti a originality. A ak sa to predsa podarí, tak priveľmi často v negatívnom prevedení. Dobro v živote je obyčajne ovocím nezištného, poctivého a úprimného vzťahu k životu. Imperatívom človeka v každej dobe je ísť cestou dobra, mravnosti, legálnosti a lásky. „Činnosť, na ktorú sme odkázaní v živote, predpokladá „zmysel“. Je to dané okrem iného aj tým, že svoj život zameriavame na cieľ. Naše úsilie o zmysel nadobúda vždy podobu zodpovednej, cieľovej, perspektívnej mravnej praxe“ (Diatka, 2000, s. 196). Či chceme alebo nie, dejiny ľudstva sú sprevádzané bojom dobra a zla v kontexte interpersonálnom, interskupinovom, lokálnom aj globálnom. Svet, ak chce pokračovať, musí prekonať nával zloby, niet iného východiska. Zdá sa však, že dnešní ľudia opakujú chyby svojich predchodcov. Možno zjednodušene by sa dalo povedať, že človek neustále myslí, miluje a nenávidí tak, ako pred stáročiami. A tak, ako pred časom, aj dnes kráča vedľa seba človek, zachytený aj v literárnej tvorbe, plný čistej lásky, obety, pokory, úcty a harmónie, teda dobrý človek participujúci na mravnej norme. Zároveň umelecká tvorba reflektuje aj na obraz človeka, ktorý je natoxikovaný nenávisťou, zlobou, nepokojom, neochotou, lenivosťou a intoleranciou, teda človek, ktorý sa márne pokúša nájsť dobro v sebe a v iných, ktorého vnútorná disharmónia je rozbuškou pre medziľudské vzťahy a ktorý nevie a nedokáže žiť život v láske, pravde a spravodlivosti, hoci to aj teoreticky ovláda, ale jeho osobný egoizmus mu znemožňuje spoznať pravé hodnoty života.

V týchto súvislostiach možno spomenúť Šikulovu literárnu tvorbu akcentujúcu etiku života. Jeho príbehy sú akoby priamo zo života, cestou odкрývajúcou tajomstvá ľudského bytia. „Každý, kto sa vydá na cestu, pokúsi sa niekde prísť. Kto kdesi dorazí, ponecháva si slobodu vrátiť sa k východisku cesty, ktorej konce sú takto prepojené. O tom, že je to cesta k človeku a ľuďom, svedčí veta z jednej jeho próz: Spomienka sa vždy viaže na ľudí“ (Šabík, 1998, s. 121). Tvorbu, ktorá je inšpirujúca práve pre zobrazovanie života a zachytávanie osudov ľudí v rôznych životných situáciách, je vhodné využívať v rámci etickej výchovy ako umelecky spracovanú modelovú situáciu výchovy k prosociálnosti.

Z hľadiska sebazáchovy, cielenej a cieľovej perspektívy je potrebné v rámci permanentnej sebareflexie uvedomovať si dimenziu času, ktorý máme v intenciách svojej pominuteľnosti vyhradený, aby sme prežili ľudsky dôstojný život. Týka sa to predovšetkým výchovy a seba výchovy, nepremrhať ani okamih života byť v dotyku s jedinečnosťou a originalitou druhého človeka, vstúpiť s ním do autentického osobnostného dialógu, ktorý je nielen cestou k osobnosti, ale je aj cestou k utváraníu osobnosti. Človek sa vo svojom každodennom bytí dostáva do vzájomných vzťahov s druhými. Vznikajú na rôznom základe, na rôznych úrovniach, môžu byť rozličnej

trvácnosti a závažnosti, formujú a prejavujú sa v rôznych situáciách. Skúsenosť Milana Rúfusa (Čítanie z údelu, 1996) s bytím je radikálna: A bytie, holé ako v rebrách dýka, hľadá si moje srdce (s. 56). Stretnutie s ním býva u Rúfusa také silné, že pre biednosť slov dáva zbohom literatúre: Odzvonené. I sebamenšej pýche. / Všetko už zašlo v geste nesmelom. / Ani len šepnúť nahlas-také tiché / je to, čo teraz nazval údelom. / Už nič, už nič, už aj tá holá veta, sa pred bytím jak nahá ostýcha. / Už nič môj Pane. / Na prahu toho sveta, / kde všetky cesty vedú do ticha (tamže, s. 47). Jeho myslenie znamená uchopovať bytie, nech je pravda akákoľvek. V tom spočíva Rúfusova etika. Možno konštatovať, že je typom sokratovského človeka: je mu blízke reflexívne a sebareflexívne hľadanie pravdy. Rúfus si vždy zachováva odstup, aby dovidel na koniec pravdy. Pre jeho text nie je typická vonkajšia apelatívnosť, ale vnútorná naliehavosť. Básnik Ján Buzássy (Dni, 1995) uchopil bytie človeka poetickým jazykom, kódujúcim v sebe hodnotu človeka a jeho cieľovej orientácie: Byť všetkým nemožno. Nie je málo / byť hocičím. Čo rok pribúda viery. / Tajomstvo ako keby narastalo / s každým stisnutím mlčanlivých perí.

„Čítanie básne, prijímanie básnického slova, to nie je iba jednoduchá komunikácia medzi autorom a recipientom textu, ale vytvára aj pôdu pre nové, často nečakané vnímanie sveta, iné ako do chvíle stretnutia s danými veršami. Pretože človek vníma svet okolo seba iba svojimi vlastnými očami, človek ho cíti prostredníctvom svojich zmyslov. Človek počúva, človek sa cíti nahý v myšlienke a v presvedčení. Taký nahý najmä v ľudskom neporozumení. Čo všetko mu hýbe myslou, čo všetko pretrpí, čím všetkým zaplače jeho pominuteľnosť, skôr než básnik odpovie, to sa neraz filtruje poéziou“ (Hajko, 2017, s. 15).

Etika tvorby znamená oveľa viac ako len estetické narábanie so slovom. Ide aj o mravné posolstvo k hodnotám života, ktoré je textovo kódované a je potrebné ho kritickým a tvorivým premýšľaním dešifrovať.

4.5.1 Aktuálny fenomén etického a kultúrneho vyprázdnenia ľudského slova v súčasnosti

Pravé, srdečné a úprimné slovo, ktoré otvára nové horizonty pravdy, je jedným z najväčších darov, ktoré človek človeku môže dať. „Slovo, čo počujeme, môže byť ako vánok. Povie sa a odveje, bez toho, aby si našlo cestu k poslucháčom. Slovo môže byť ako úder kladivom, ktoré vytvorí trvalý dojem, ako vypálený znak, čo zanecháva ranu. Slovo môže byť ako odkaz, čo žije v človeku ďalej a pôsobí“ (Judák, 2001, s. 194).

Vyprázdnenie ľudského slova vážne narúša partnerské, rodinné, priateľské aj pracovné vzťahy. Súčasný človek nepredvídavo a možno nedobrovoľne dáva prednosť samote, ktorá má kontúry osamelosti: v ubíjajúcom mlčaní chce trpieť sám, úmorne v sebe hľadá vnútorný potenciál k prekonaniu svojich ťažkostí. Dôsledkom toho je strata motivácie žiť, ktorá prebleskuje myslou tým častejšie, čím intenzívnejšie

sebe nedôveruje a neverí ani iným. Ak už je človek sám, tak potrebuje samotu naplnenú autentickým duchovným životom, ktorá ho posilní v tom, že nie je sám a vráti ho s novou invenciou do života, lebo dôstojne žiť je nevyhnutným a krásnym údelom človeka. „Človek je sám. Vždy. Len to nie je stále zrejmé. Po svete rozprsknuté bytia. Samota je alebo neviditeľnou izolačnou vrstvou okolo človeka, alebo vnútorným stálym odvrátením od stvoreného. Ak je spôsob – je veľká, ak je voľba – je krásna, ak je údel – drví, ak je cesta – posväcuje. Ťažká je vždy. Samota je chrámom duše – a do nej nemá prístup nikto. Ostatný záhyb samoty je Božia spoločnosť“ (Strauss, 2000, s. 97).

Je našim poslaním je to objaviť. A to mnohorakým spôsobom angažovanosti rozširujúcej osobnostné hranice človeka prostredníctvom autentickej intrapersonality a interpersonalite plnej premýšľania, poznávania, prežívania, interpretovania a reflektovania. Naliehavou výzvou pre súčasného človeka sú hodnoty hlbokjej ľudskej úcty, vzájomného rešpektu, tolerancie, porozumenia, slušnosti, zdvorilosti a taktnosti. Obraz súčasnosti je však aj taký, že spomínané hodnoty síce nevymizli, bez nich by totiž nebola možná dlhodobá kontinuita života, ale sú akoby latentne skryté, akoby človek dneška chcel prehlušiť hlas svojho svedomia, nechcel vystúpiť sám zo seba a urobiť vo svojom srdci miesto pre prijatie druhého, pre prijatie dobrého.

Ľudské konanie má aj v najlepších okolnostiach vážne obmedzenia, je viacmenej nedokonalé a vždy mu hrozí potenciálne stroskotanie. Najmä vtedy, ak sme nekongruentní, je v nás rozpor medzi slovami a činmi, prípadne naše slová sú v rozpore s mimoslovnými prejavmi. Tieto rozpory môžu spôsobiť značný zmätok vo vzájomnej interakcii. Pre ľudí je dnes namáhavé žiť dôsledne a zodpovedne bez toho, aby si neubližovali. Dnešný človek aj komunikuje zložito. Často venuje pozornosť tomu, čo ho vnútorne ochudobňuje, rozdeľuje, paralyzuje, disharmonizuje a naopak, nesústreďuje sa na posilňovanie svojho ducha. A to je chyba, „veď život je len tajná modlitba, priznane, či nepriznane. A každá sila pochádza z vnútra“ (Strauss, 2000, s. 98). Transcendentný rozmer má aj tvorba M. Rúfusa. Jeho básnické uvažovanie má podobu „jednoty etického a náboženského: mať zmysel pre veci ľudskej aj božskej. Zložitost života a jeho krízy vidí z perspektívy biblicky chápaných dejín ľudstva. Ľudská existencia sa tomuto básnikovi javí ako údel nad priepasťou, nad ktorou nás drží pavučina modlitby, iniciatíva srdca“ (Šabík, 1998, s. 46).

Duchovnosť človeka spočíva v jeho dialogickosti. Komunikácia je oblasť medziľudských stretnutí a vzťahov s dimenziou transcendentnosti. Ľudia do nich vstupujú ako JA a TY, ako osoby, ktorými sa stali v procese sebauskutočňovania. „K tomu však potrebujú, aby ich iní ľudia prijali, podnecovali k sebarealizácii, vychovávali a milovali. V tomto procese sa človek stáva JA až prispením nejakého TY. Hovoríme o personálnom vzťahu ľudí, o spoločenstve, ktoré sa týmto vzťahom završuje v láske“ (Anzenbacher, 1994, s. 188). Miestom pre jej uspokojenie je predovšetkým rodina a interpersonálny vzťah v rozličných rovinách života. V. Obert rozvíja myšlienku

emocionálno-kognitívnej mobility človeka od raného detstva: „Nielen mladému stromku, presadenému do inej pôdy, prichodí vyrovnáť sa s novými prírodnými podmienkami, aby zapustil silné životaschopné korene. S adaptačnými problémami sa musí boríť aj malé dieťa, ktoré sa zrazu ocitne v cudzom svete, kde nemá ani len známych, tým menej rodinu. Často mu však v tých najkrušnejších chvíľach príde na pomoc náhoda, ktosi alebo čosi, s kým alebo s čím nadviaže prvotný „partnerský“ vzťah, aby ho potom usilovne prehlboval ďalej a mal z neho úžitok pre ďalšie dni, týždne, mesiace, roky... Navonok to môže byť len viac-menej náhodný, no osudový stimul, dotyk a šťastná spriaznenosť s ním sa stáva zárodkom nových jeho vetvení vytvárajúcich nenáhodné istoty“ (Obert, 1999, s. 212).

Zamerať výchovu v rodine, v škole, v spoločnosti na rozvoj osobnosti smerujúci k sebapoznávaniu, pozitívnemu sebahodnoteniu, k sebazdokonaľovaniu, k identite s vlastným JA a cez tieto kvality smerovať k poznávaniu a pozitívnemu hodnoteniu druhých, k empatickej a asertívnej komunikácii, k prosociálnemu správaniu a k eticky žiaducim postojom a správaniu v rôznych oblastiach života, je hlavnou edukatívnou úlohou dnešnej doby, je výzvou pre intelektuálov z oblasti kultúry, literatúry, umenia využiť pozitívny dar sebavyjadrenia prostredníctvom textu, obrazu, skladby na znovuzrodenie a permanentné oslobodenie človeka. Hoci v dejinnej prezentácii človeka ako duchovnej bytosti nenachádzame jeho predstavenie ako osamelej bytosti, pretože to jednoducho nevyplýva z jeho prirodzenosti, v skutočnosti je to veľmi časté uviaznutie človeka v plytčine neautentického duchovného života. „V každom živote sa stane raz alebo častejšie, že prestane byť sebou samým. Nie je isté, či niečo prestalo, či niečo nové pribudlo. Človek zomiera v sebe, človek sa rodí v sebe. Čo bolo, už nie je, čo je, ešte nebolo“ (Strauss, 2000, s. 99).

Človek, ktorý nedokáže nažívať v pokoji, pokore a v tichu sám so sebou, nedokáže ani sám seba pripraviť na stretnutie s blížnym. Nie je schopný, ani ochotný urobiť si miesto vo svojom srdci, podeliť sa, potešiť, obdať, byť nositeľom radosti. Ak toho však nie je schopný, prestáva byť nositeľom ľudskosti. Vďaka darujúcej, obetavej a spoluúčastnej láske je však potenciál dobra v človeku nevyčerpatelný a naším poslaním je objavovať ho, kreatívne rozvíjať, poznávať, skúmať a prostredníctvom osobnej angažovanosti ďalej odovzdávať. „Svet hodnôt neexistuje sám osebe, bez človeka. Hodnotovosť do sveta prirodzenej duchovnej a materiálnej podstaty vnáša sám človek. On atribuuje i vo svojej vlastnej podstate elementy ľudskej morality. Konkrétny človek je vždy človekom ako autentická bytosť, a teda aj „grunтовne“ ľudsky jedinečným. V jeho podstate spočíva schopnosť vlastného sebaurčenia, mravného rozhodovania, identifikácie sa s mravnými hodnotami a dosiahnutie mravnej identity. Človek je jediná bytosť, v ktorej sa vzťah k sebe samej manifestuje prostredníctvom reflexie, je slobodný a schopný sebaurčenia, ale zároveň i nesúci zodpovednosť“ (Žilínek, 2000, s. 36).

Sú ľudia, ktorí žijú zo dňa na deň, doslova živia. Sloboda osobnosti sa naplňa neustálym učením sa žiť. Neustále sa zamýšľať nad svojimi krokmi, rozhodnutiami, ktoré sa isto dotýkajú aj iných, zamýšľať sa nad cestou svojej sebarealizácie, ktorá nemá sklznúť do osobného egoizmu, ale má byť zacielená na sústavnú sebaaktualizáciu a sebatranscendenciu. K tomu, aby sme išli správnou cestou, nám pomáhajú aj ľudia okolo nás z rodinného a spoločenského života, teda reálne vzory hodné nasledovania, z ktorých vyžaruje ľudskosť, pokoj a ochota nezištne pomáhať. Rovnako významné sú zobrazené vzory zachytené prostredníctvom rôznych literárnych žánrov. Len treba si starostlivo vyberať a neprijímať všetko, čo je ponúkané. Nie všetci spisovatelia sú pre svojich čitateľov morálne authority. A to dobré je často tajomne skryté, vyžaduje si kreatívne objavovanie a premýšľanie. „Je nesporné, že hodnoty umenia sa neuzatvárajú v čase, ale v čase sa vyjavujú“ (Hajko, 2017, s. 213).

Záver

Dôležitým zmyslom kultúry, a teda aj literatúry, je humanizovanie človeka a sveta, v ktorom žije. Formulovanie problematiky hodnôt literatúry a literárnej tvorby je zložité a vyžaduje odborne relevantné rozpoznanie jej súčasného stavu, zmyslu jej smerovania a hodnotového dynamizmu. S tým korešponduje citlivosť registrovať, formulovať a hodnotiť tie faktory, ktoré vyvolávajú u recipienta umeleckého diela pocit pretvárania ľudskej skutočnosti v osobnom aj sociálnom kontexte.

Mravnú funkciu literatúry je potrebné zdôrazňovať najmä preto, lebo prostredníctvom svojho mravného vyznenia má literárne dielo možnosť aktívne pôsobiť v sociálnej realite. Do popredia sa tým dostáva tvorba človeka pre človeka, jeho vzťahové a kultúrne korelácie. Vystihnutie mravného kontextu tvorby nespočíva v jeho neprirodzenej a vykonštruovanej funkčnosti pod vonkajším spoločenským vplyvom, ale má korešpondovať s vnútorným tvorivým napätím autora, modelovo stvárajúceho umeleckú podobu prežívania života v jeho neopakovateľnosti z hľadiska pomínutelnosti času a vymedziteľnosti životného priestoru. Tak sa umelecky hodnotne pripomenú otázky prosociálneho vzťahu človeka k človeku. Otvárajú sa tým možnosti nielen pluralitného videnia skutočnosti, ale aj rozdielnej tvorivej a hodnotovej invencie samotného tvorcu.

Skúmanie etického zázemia konkrétneho diela cez prizmu autorovho videnia sveta nie je zanedbateľným príspevkom k hodnotovému nazeraniu na humanistické poslanstvo literárnej tvorby. Náročnosť tvorby spočíva nielen v analytickom pochopení skutočnosti v celej jej zložitosti a mnohotvárnosti, ale predovšetkým v syntéze literárneho zobrazovania človeka a sveta – prostredníctvom umeleckého výrazového a znakového inštrumentária – ale taktiež neopakovateľného konštituovania osobnostného sveta prostredníctvom hierarchie hodnôt.

Pre etickú výchovu je potom dôležité pochopiť, že problém etických funkcií literárneho diela je stále otvorený, závislý od čitateľských konkretizácií. Súvisí to s tým, že literárne dielo sa v čitateľskej konkretizácii realizuje ako ľudský ontotvorný činiteľ a jeho energizujúci potenciál sa premieta do formovania väzieb človeka k človeku, k ľuďom, spoločnosti a prírode. Dielo človeka „vychováva“ v prenesenom pedagogickom význame. Dielo však nie je nástrojom cieľavedomého formovania človeka, ale je prostriedkom, ktorý človeku umožňuje, aby ním sám seba formoval. Diapazón jeho funkcií môže byť veľmi široký a každá z nich môže byť osobitá.

Konkretizácia literárneho diela je nadobúdaním novej skúsenosti v rôznej charakteristike. Takej, ktorá nám chýba buď preto, lebo je nám nedostupná (nikto z nás nevládze byť tým, čím sú všetci ľudia), alebo aj preto, lebo ju nechceme v skutočnosti mať, ale prežívať ju pri čítaní sa oplatí.

Osvojujeme si pritom hodnoty a tým aj kritériá, ktoré nám pomáhajú orientovať sa v našom vlastnom živote, aj v živote druhých ľudí. Vďaka takto „spoznaným“

hodnotám vieme, čo chceme a čo nechceme, čo nás motivuje a čo odpudzuje a nekonáme iba preto, že niečo máme či musíme robiť. Pomocou týchto kritérií si uvedomujeme aj sami seba v nových súvislostiach z tých najrôznejších hľadísk, a preto aj čoraz hlbšie a adekvátnejšie našej situácii. S rastom nášho sebazpoznania sa vyvíja aj naše svedomie a sebavedomie. Vďaka skúsenosti, ktorú si takto osvojujeme, môžeme byť empatickejšími, citlivejšími a v dôsledku toho aj prosociálnejší a teda prirodzene sa integrujúcimi do ľudskej pospolitosti.

Literárne dielo existuje aj mimo konkretizácie, ale iba ako artefakt, čiže ako možnosť hodnoty, nie ako udalosť, ako hodnota funkčná a pôsobiaca. Tou sa stáva až vtedy, keď sa v konkretizácii pretína rovina artefaktu s rovinou významu. Vtedy sa potenciálne hodnoty literárneho diela stávajú aktuálnymi a funkčnou sa stáva umelecká hodnota diela, fixuje sa jej zástoj v hodnotovom poli ľudských činností. Ak nedošlo ku kritickému zhodnoteniu a ustáleniu konkretizácie, pôsobí síce dielo svojimi vlastnosťami v imanentnom vývoji literárnej štruktúry, ale nemá svoje pevné postavenie v súbore hodnôt literatúry daného obdobia. Ako konštatuje V. Brožík (2004), každá konkretizácia však „starne“, pretože hodnoty sú v ustavičnom pohybe a nemôžeme zabezpečiť dielu akúsi „meravú definitívu“ s nárokom na doživotné uznanie. To je nedostatok, ktorým chronicky trpia školské, učebnicové výklady literárnych diel, ktoré svojou snahou o jednoznačnosť sústavne usvedčujú samy seba z nepravdivosti a na literatúru, ktorou sa zaoberajú, vrhajú tieň nepochopenia a neporozumenia.

Aj to je výsledok súčasného prevažujúceho chápania umenia iba ako formy poznávania a nedoceňovanie skúsenosti a zážitku z jeho individuálneho interiorizovania. Etická výchova, ktorú môžeme realizovať aj prostredníctvom umenia, bude tým efektívnejšia, čím dôslednejšie si budeme uvedomovať, že umenie a osobitne literatúra je vlastne jediným spôsobom, akým možno nielen vypovedať o skúsenosti, ale priam evokovať túto skúsenosť ako súčasť čitateľovej „osobnostnej výbavy“.

Umelecké diela sú inšpiráciou k tvorivému prístupu k životu, motiváciou k vnútornému hľadaniu harmónie a možnosťou k posilňovaniu hodnoty ľudskej existencie. Umelecká tvorba z etického hľadiska prispieva k objavovaniu priestoru pre poznanie, skúsenosť, fantáziu, emocionalitu a senzibilitu, ale zároveň motivuje k hodnotovej reflexii. Z tohto hľadiska je literárna tvorba dôležitým prostriedkom etickej výchovy.

Literatúra

- ANDRUŠKA, P. 2002. *Fenomén literatúry v kultúrnych kontextoch*. Nitra : UKF, 2002. ISBN 80-8050-485-7.
- ANZENBACHER, A. 1994. *Úvod do etiky*. Praha : Zvon, 1994. ISBN 80-7113-111-3.
- BAĐOVÁ, P. 2018. *O dievčatku, ktoré kráča Domov...* Bratislava : Asociácia CORPUS, 2018. ISBN 978-80-99904-00-3.
- BACHTIN, M. 1988. *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava : Tatran, 1988.
- BAKOŠ, M. 1964. *Problémy literárnej vedy včera a dnes*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1964.
- BÁTOROVÁ, M. 2001. Ticho ako princíp existencie. In: *Duchovnosť ako princíp tvorby*. Nitra : UKF, 2001. ISBN 80-8050-408-3.
- BENSE, M. 1967. *Teorie textu*. Praha : Mladá Fronta, 1967.
- BERCKHAN, B. 2012. *Komunikace bez zábran*. Praha : Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0066-6.
- BLÁHA, I.A. 1990. *Ethika jako věda*. Brno : Atlantis, 1990. ISBN 80-7108-023-3.
- BOOR, J. 1998. *Návraty k istotám*. Bratislava : NLC, 1998. ISBN 80-88878-31-4.
- BROŽÍK, V. 1983. *Budúcnosť umenia*. Bratislava : Tatran, 1983.
- BROŽÍK, V. 1985. *Hodnoty a významy*. Bratislava : Pravda, 1985.
- BROŽÍK, V. 2000. *Hodnotové orientácie*. Nitra-Polianka : UKF, 2000. ISBN 80-8050-368-0.
- BROŽÍK, V. 2004. *Hodnotenie a hodnoty*. Nitra-Polianka: UKF, 2004. ISBN 80-8050-680-9.
- BROŽÍK, V. 2006. *O hodnotách a ľuďoch*. Polianka-Nitra: UKF, 2006. ISBN 80-8050-958-1.
- BUZÁSSY, J. 1995. *Dni (bás. zbierka)*. Levoča : Modrý Peter, 1995.
- CASSIRER, R. 1977. *Esej o človeku*. Bratislava : Tatran, 1977.
- ČEPAN, O. 1985. Vzťahy v literárnom vývine. In: *Teória medziliterárneho procesu*. Bratislava : UK, 1985.
- DIATKA C. 2000. Dimenzia personálnej antropológie a etiky. In: *Personálna obnova humanity*. Nitra : UKF, 2000. ISBN 80-8050-334-6.
- DIATKA, C. 2005. *O etike a hodnotách*. Nitra : UKF, 2001. ISBN 80-8050-822-4.
- ĐURIŠIN, D. 1985. *Teória medziliterárneho procesu*. Bratislava : Tatran, 1985.
- HABOVŠTIK, A. 1997. *Jazyk a etika*. In: *Osobnosť v spoločenských makrozmenách*. Bratislava : ÚEP SAV, 1997. ISBN 80-967228-6-7.
- HAJKO, D. 2018. *Slovenské provokácie. Príbehy úzkostí a nádejí*. Bratislava : SSS, 2018. ISBN 978-80-8194-093-4.
- HAJKO, D. 2017. *Básnický svet Jozefa Leikerta*. Bratislava : Veda, 2017. ISBN 978-80-224-1563-7.
- HAJKO, D. 1988. Mravný rozmer kultúry. In: *Slovenské pohľady* 6/1988.

- HAJKO, D. 1992. *Rozpätie dňa a noci*. Bratislava : H & H, 1992. ISBN 80-900502-4-7.
- HAJKO, D. 2000. Dimenzie moci. In: *Rok 2000: úzkosti a nádeje*. Bratislava : SSS, 2000.
- HAJKO, D. 2001. *Filozofické návraty a vízie*. Bratislava : IRIS, 2001. ISBN 80-89018-24-6.
- HAJKO, D. 2005. *Globalizácia a kultúrna identita*. Nitra : UKF, 2005. ISBN 80-8050-913-1.
- HALÍK, T. 2002. *Co je bez chvění, není pevné*. Praha : NLN, 2002. ISBN 80-7160-628-1.
- HANUS, L. 1997. *Človek a kultúra*. Bratislava : LÚČ, 1997. ISBN 80-7114-180-1.
- HANUS, L. 1997. *Princíp pluralizmu*. Bratislava : LÚČ, 1997. ISBN 80-7114-204-2.
- HRUŠOVSKÝ, I. 1965. *Problémy, portréty, retrospektívy*. Bratislava : Epoque, 1965.
- HVIŠČ, J. 1985. *Poetika literárnych žánrov*. Bratislava : Tatran, 1985.
- INGARDEN, R. 1989. *Umělecké dílo literární*. Praha : Odeon, 1989.
- JONÁŠKOVÁ, G. 2011. *Násilie a nenásilie v reflexii slovenských tolstojovcov*. Nitra : FF UKF, 2011. ISBN 978-80-8094-870-2.
- JUDÁK, V. 2001. *Nový život s Kristom*. Nitra : Kňazský seminár sv. Gorazda, 2001.
- KOLI, F. 2003. *Interpretačné reflexie*. Nitra : Aspekt, 2003. ISBN 80-8050-114-9.
- KOLI, F. 2003. *Interpretačné priezory prózy*. Nitra : Aspekt, 2003. ISBN 80-8050-080-0.
- KOREC, Ch. J. 2001. *O kultúre*. Bratislava : LÚČ, 2001. ISBN 80-7114-343-X.
- KRAUSOVÁ, N. 1984. *Význam tvaru, tvar významu*. Bratislava : Tatran, 1984.
- KUDLÁČOVÁ, B. 2003. *Človek a výchova v dejinách európskeho myslenia*. Trnava : TU, 2003. ISBN 80-89074-66-9.
- LEIKERT, J. 2010. *Čas (pre)žitia. In Časy a čas*. Nitra : UKF, 2010. ISBN 978-80-8094-940-2.
- LENCZ, L. 1997. *Etická výchova. I. a II. časť*. Bratislava : MC, 1997. ISBN 80-8052-010-0.
- LESKOVÁ, A. 2013. *Identita adolescenta a masmédiá*. Boskovice : František Šalé – ALBERT, 2013. ISBN 978-80-7326-233-4.
- LIBA, P. 1995. *Dostredivé priestory literatúry*. Nitra : VŠPg, 1995. ISBN 80-88738-65-2.
- LIBA, P. 2001. *Otvorené návraty*. Nitra : END, 2001. ISBN 80-967847-3-0.
- LIBA, P. 2005. *Kultúra / literatúra*. Nitra : Kulturologická spoločnosť, 2005. ISBN 80-969481-1-3.
- LIGUŠ, J. 1998. *Medziludská komunikácia*. Banská Bystrica : UMB, 1998. ISBN 80-80825-35-0.
- LOMNICKÝ, I. 2011. *Hodnotové aspekty vzťahu etiky, kultúry a literatúry*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2011. 177 s. ISBN 978-80-558-0008-0.
- LOMNICKÝ, I. a kol. 2020. *Etická výchova – humanistická koncepcia formovania osobnosti*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2020. [CD-ROM]. ISBN 978-80-558-1519-0.
- LOMNICKÝ, I. 2015. *Podstatné súvislosti etickej výchovy*. Košice : EQUILIBRIA, 2015. ISBN 978-80-558-0810-9.

- LOMNICKÝ, I. 2002. Dobrý človek v literárno-etickej reflexii. In: *Dobrý človek. Pedagogicko-psychologicko-kultúrny pohľad*. Nitra : UKF, 2002. ISBN 80-8050-557-8.
- LOMNICKÝ, I. 2002. Ľudské slovo nech je ako chlieb. In: *Slovenský jazyk a literatúra v škole*. 7-8/2001/2002, roč. 48. Bratislava : SJLŠ, 2002, s. 204-213. ISSN 1335-2040.
- LOMNICKÝ, I. 2005. Hodnotovo-univerzálne a stále motivačné impulzy literatúry v etickej výchove. In: *Formovanie dobrého človeka*. Nitra : UKF, 2005, s. 384-390. ISBN 80-8050-947-6.
- LOMNICKÝ, I. 2005. Konštituovanie osobnostného sveta v etickej výchove. In: *Kultúra – priestor interdisciplinárneho myslenia*. Nitra : UKF, 2005, s. 578-585. ISBN 80-8050-834-8.
- LOMNICKÝ, I. 2006. *Aktuálny pohľad na etickú výchovu v súčasnosti – výchova hodnotami so zameraním na umeleckú tvorbu*. Nitra : UKF, 2006, s. 40-45. ISBN 80-8050-948-4.
- MAGOVÁ, L. a kol. 2016. *(Po)etická výchova Milana Rúfusa*. Nitra : UKF, 2016. ISBN 978-80-558-1013-3.
- MATHAUSER, Z. 1989. *Metodologické meditace aneb tajemství symbolu*. Brno : Atlantis, 1989.
- MATHAUSER, Z. 1994. *Estetické alternativy. Jazyk vědy a jazyk poezie*. Praha : Gryf, 1994. ISBN 80-85829-08-8.
- MICHALOV, J. a kol. 2000. *Personálna obnova humanity*. Nitra : UKF, 2000. ISBN 80-8050-334-6.
- MICHALOV, J. 2005. Kresťanská európska kultúra v premenách času. In: *Globalizácia a kultúra súčasnej slovenskej spoločnosti*. Nitra : FF UKF 2005. ISBN 80-8050-855-0.
- MIKO, F.- POPOVIČ, A. 1978. *Tvorba a recepcia*. Bratislava : Tatran, 1978.
- MIKO, F. 1995. Živá kultúra. In: *Ako vstupovať do živej kultúry*. Nitra : VŠPg, 1995. ISBN 80-88738-57-1.
- MISTRÍK, E. 2005. *Slovenská kultúra v multikulturalizme*. Nitra : UKF, 2005. ISBN 80-8050-909-3.
- MUKAŘOVSKÝ, J. 1971. *Cestami poetiky a estetiky*. Praha : Československý spisovatel, 1971.
- NADRÁSKY, K. 2002. *Milan Rúfus – poeta sacer*. Bratislava : Q 111, 2002. ISBN 80-85401-95-9.
- OBERT, V. 1999. *Výchovné tendencie detskej literatúry*. Nitra: FF UKF, 1999. ISBN 80-8050-243-9.
- PATOČKA, J. 1970. *Přirozený svět jako filozofický problém*. Praha : Svoboda, 1970.
- PANOFSKY, E. 1981. *Význam ve výtvarném umění*. Praha : Mladá Fronta, 1981.

- PELIKÁN, J. 2002. *Pomáhat být. Otevřené otázky teorie provázející výchovy*. Praha : Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0345-4.
- PREDANOCYOVÁ, Ľ. 2010. *Filozofický koncept cnosti v gréckej klasickej filozofii*. Nitra : FF UKF, 2010. ISBN 978-80-8094-714-9.
- PŘÍKASKÝ, J. V. 2000. *Etika*. Praha : Kostelní Vydří, 2000. ISBN 80-7192-505-5.
- QUOIST, M. 2001. *Konštrukcia človeka*. Bratislava : LÚČ, 2001. ISBN 80-7114-330-8.
- RICKERT, H. 1967. Kultúrna veda a prírodná veda. In: *Antológia z diel filozofov. Pozitivismus, voluntarizmus a novokantovstvo*. Bratislava: Obzor, 1967.
- RÚFUS, M. 1996. *Čítanie z údelu*. Liptovský Mikuláš : Transcius, 1996.
- RÚFUS, M. 2005. *Báseň a čas*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 2005. ISBN 80-220-1323-4.
- RUSSEL, B. 1967. *Logika, jazyk, veda*. Praha : Mladá Fronta, 1967.
- SCHAFF, A. 1963. *Úvod do sémantiky*. Praha : Svoboda, 1963.
- STANISLAVOVÁ, Z. 2003. *V plynutí času*. Prešov : Lana, 2003. ISBN 80-968312-9-1.
- STRAUSS, P. 2000. *Človek pre nikoho*. Bratislava : DAKA, 2000. ISBN 80-967378-6-4.
- ZBORNÍK PRÍSPEVKOV. 1995. SVETLOSLÁV (K 80. Narodeninám S.Veigla). Košice : 1995.
- ŠABÍK, V. 1998. *Literárne regenerácie*. Bratislava : TypoSet, 1998. ISBN 80-967811-1-1.
- ŠABÍK, V. 2005. Estetizácia ako kultúrny a spoločenský fenomén. In: *Časové reflexie*. Nitra : FF UKF 2005. ISBN 80-8094-002-9.
- ŠMATLÁK, S. 1988. *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava : Tatran, 1988.
- TKÁČIKOVÁ, E. 1989. Niekoľko poznámok k vydávaniu textov staršej slovenskej literatúry. In: *Text a textológia*. Bratislava : UK, 1989.
- ŤAŽKÝ, L. 2006. *Spisovateľ, tvorba a čnosť*. Nitra : UKF, 2006. ISBN 80-8050-939-5.
- VÁROSS, M. 1969. *Estetično, umenie a človek*. Bratislava : Epocha, 1969.
- VÁROSS, M. 1989. *Od tvorivosti k tvorbe*. Bratislava : Tatran, 1989. ISBN 80-222-0023-9.
- VILIKOVSKÝ, J. 1984. *Preklad ako tvorba*. Bratislava : Tatran, 1984.
- VIŠŇOVSKÝ, E. 2010. *Človek by mal žiť v záhrade*. Bratislava : Kalligram, 2010. ISBN 978-80-8101-269-3.
- VODIČKA, F. 1969. *Struktura vývoje*. Praha : Svoboda, 1969.
- ZAJAC, P. 1989. Textológia a teória literárneho diela. In: *Text a textológia*. Bratislava : UK, 1989.
- ZELINA, M. 1995. *Sloboda osobnosti*. Šamorín : Fontana, 1995. ISBN 80-85701-07-3.
- ZELINA, M. 2004. *Teórie výchovy alebo Hľadanie dobra*. Bratislava : SPN, 2004. ISBN 80-10-00456-1.
- ŽBIRKOVÁ, V. 1999. *Hra a jej sociálne súvislosti*. Nitra : UKF, 1999. ISBN 80-8050-216-1.
- ŽILÍNEK, M. 2000. Pedagogická kompetentnosť hodnotovo-mravnej kreativizácie osobnosti. In: *Personálna obnova humanity*. Nitra : UKF 2000. ISBN 80-8050-334-6.

Názov:

Eticko-výchovné a kultúrne stratégie slovesnej tvorby

Autori:

doc. PaedDr. Igor Lomnický, PhD.

Recenzenti:

prof. PhDr. Dalimír Hajko, DrSc.
doc. PaedDr. Ľubica Predanociová, PhD.

Vydavateľ:

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Technický redaktor:

Mgr. Zdenko Mago, PhD.

Jazyková úprava:

PaedDr. Eva Lomnická

Návrh obálky:

Mgr. Zdenko Mago, PhD.

Vydanie: prvé

Náklad: 80 ks

Formát: CD

Rozsah: 107 strán

Rok vydania: 2020

ISBN 978-80-558-1552-7

EAN 9788055815527

Posudzovaná monografia v sebe zahŕňa podstatné súvislosti vzťahovej korelácie etiky, kultúry a literatúry. Prienik interdisciplinarity práce spočíva v celostnom a konzistentnom porozumení skúmaného problému. Rámcujúcim motívom práce je poukázanie na „kultúrnu hodnotnosť života“. Tým sú predznačené širšie súvislosti hodnotového vzťahu etiky a literatúry ukotvené v mravných postulátoch kultúry. Autor správne konštatuje, že dôležitým zmyslom kultúry, a teda aj literatúry, je humanizovanie človeka a sveta, v ktorom žije. Naplňa sa tým v práci nielen tendencia hodnotnosti kultúry a špecificky literatúry, ale stále prítomne, či už explicitne alebo kontextovo implicitne, vplyv kultúry a literatúry na osobnostné kultivovanie človeka.

prof. PhDr. Dalimír Hajko, DrSc.

Monografia má špecifické eticko-výchovné zameranie na oblasť ľudskej tvorby a prezentuje možnosti tvorivého potenciálu človeka. Autor spracoval skúmanú problematiku v interdisciplinárnom prieniku humanitných vied a s osobitým využitím pre vedecké a pedagogické rozvinutie etickej výchovy. V publikácii reflektuje podstatu mravnosti kultúry a upozorňuje na kultúrne hodnoty života, ktoré sú v protiklade s permanentnou degradáciou kultúry. Ďalším dôležitým aspektom je reflexia kultúrnych a literárnych procesov. Ťažiskovou myšlienkovou líniou v publikácii je sila slova ako strategického nástroja tvorivých kultúrnych činností a identifikovanie hodnoty ľudských výtvorov v kontexte spoločenskej praxe.

doc. PaedDr. Ľubica Predanocyová, PhD.

Prax v centre
odborovej didaktiky,
odborová didaktika
v centre praktickej
prípravy

ISBN 978-80-558-1552-7

